

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

Mustafa KÖSE

144621

MUHAMMED HÜSEYİN HEYKEL
VE
GÖRÜŞLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

144621

Tez Yöneticisi
Prof. Dr. Süleyman TÜLÜCÜ

ERZURUM-2002

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu çalışma, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı'nın Arap Dili ve Belâgatı Bilim Dalı'nda jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof.Dr. Süleyman TÜLCÜ

Danışman/Jüri

Yrd.Doç.Dr. H.İbrahim TANÇ

Jüri

Yrd.Doç.Dr. Abdulkadir YILMAZ

Jüri

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir./...../2002

Enstitü Müdürü

Vahdettin BAŞÇI

7.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	III
ABSTRACT.....	IV
ÖNSÖZ.....	V
KISALTMALAR.....	VII

GİRİŞ

MODERN MİSİR'A DOĞRU.....	1
1.1. Tarihsel Geçmiş.....	1
1.2. Düşünsel Arka Plan.....	21

I. BÖLÜM

MUHAMMED HÜSEYİN HEYKEL.....	35
1.1. Bir Gazeteci ve Politikacı Olarak Muhammed Hüseyin Heykel'in Hayatı.....	35
1.2. Hakkında Söylenenler.....	67

II. BÖLÜM

EDEBÎ GÖRÜŞLERİ.....	70
2. 1. Edebiyatçı ve Kültürü.....	70
2. 2. Dil ve Edebiyat.....	72
2.3. Şiir ve Nesir.....	75
2.4. Hikâye Edebiyatı.....	80
2.5. Tiyatro ve Konuşma Dili ile Yazı Dilinin Birleştirilmesi.....	89
2.6. Millî Edebiyat.....	91
2.7. Tarih ve Millî Edebiyat.....	98
2.8. Millî Edebiyat Hususunda Çalışmalar.....	103
2.9. Sosyolojik Eleştiri Kuramı ve Heykel.....	105

III. BÖLÜM

ESERLERİ.....	113
3.1. La Dette Publique Égyptienne.....	115

3.2. Zeyneb.....	115
3.3. Jean Jacques Rousseau.....	124
3.4. Veleği.....	128
3.5. Sevratü'l-Edeb.....	130
3.6. el-Edebü ve'l-Hayâtü'l-Mısriyye.....	132
3.7. 'Aşeratü Eyyâm fi's-Sûdân.....	133
3.8. Terâcimu Mısriyye ve Ğarbiyye.....	133
3.9. Hayâtü Muhammed.....	134
3.10. Fî Menzili'l-Vahy.....	139
3.11. es-Sıddîk Ebû Bekr.....	146
3.12. Ömer el-Fârûk.....	147
3.13. Osmân b. Affân: Beyne'l-Hilâfeti ve'l-Mülk.....	151
3.14. Müzekkirât fi's-Siyâseti'l-Mısriyye.....	152
3.15. Hâkezâ Hulikat.....	154
3.16. es-Siyâsetü'l-Mısriyye ve'l-İnkılâbü'd-Düstûrî.....	156
3.17. el-Îmân ve'l-Ma'rife ve'l-Felsefe.....	157
3.18. Kısas Mısriyye.....	157
3.19. el-İmbaratûriyyetü'l-İslâmiyye.....	157
3.20. eş-Şarkul'l-Cedîd.....	157
SONUÇ.....	158
KAYNAKÇA VE KISALTMALAR.....	163
DİZİN.....	172

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MUHAMMED HÜSEYİN HEYKEL VE GÖRÜŞLERİ

Mustafa KÖSE

Danışman: Prof. Dr. Süleyman TÜLÜCÜ

2002 - SAYFA: 178.

Jüri: Prof.Dr. Süleyman TÜLÜCÜ

Yrd.Doç.Dr. H. İbrahim TANÇ

Yrd.Doç.Dr. Abdulkadir YILMAZ

Bu çalışmanın konusu geçen yüzyılda, özellikle ilk yarısında, modern Mısır'a damgasını vuranlardan, düşünür, edebiyatçı, gazeteci ve politikacı Muhammed Hüseyin Heykel ve Görüşleridir.

Çalışmanın en büyük amacı gerçekleştirebildiği ölçüde "görüş" kavramını geniş irdelemektir. Bununla beraber öncelikli hedefimiz onun edebi görüşleridir.

Bu özelliği açısından onun edebiyat telakkisi şu şekilde özetlenebilir: her şeyden önce, onun zamanında bireylerin özgürlüğünü koruyan çok az yasa vardı ve dil araştırmaları modern Mısır'ın reformlarında önemli bir yere sahipti. Heykel, Arap dilinin kendi benliğine, aslındaki güzellik ve zenginliğine kavuşması için, bütün devlet-toplumun dikkatli, ilgili olmasını istemiştir. Ancak bu kararlılığa karşı işler çok kolay yürümemiştir.

Heykel ve arkadaşlarının önderliği altındaki devrimci değişikliklerle yüzlerce yıllık devlet ve din geleneklerinin yarattığı sorunlar çözümlenirken, aynı değişimler o zamana kadar ulusal benliğin ayrılmaz ve değiştirilemez parçaları sanılan alanlara da genişletilince; Heykel öncesi ulusçuluğun önderlerinin hep bir ağızdan bir kültür bunalımı içine düşüldüğünü ileri süren yazıları, bu değişimlerin bir bunalım psikozu değil, toplumsal bir özgürlük atılımları çağı açtığını, yepyeni bir ulus toplumu anlayışı getirdiğini kavrayamamışlardı.

ABSTRACT

Ph. M. THESIS

MUHAMMAD HUSAYN HAYKAL AND HIS THOUGHTS

Mustafa KÖSE

Supervisor: Professor Süleyman TÜLÜCÜ

2002 - PAGE: 178.

Jury: Professor Süleyman TÜLÜCÜ

Assist.Prof. H. İbrahim TANÇ

Assist.Prof. Abdulkadir YILMAZ

The subject of this thesis, that, intellectual, man of letters, journalist and politician Muhammad Husayn Haykal and his thoughts. Who, one of their stamped the last century, especially first half.

It's the great aim of this work to examine "the concept thought", as far as possible. However, our first maine was his literary thoughts.

We can summarize his conception of literary with these sentences: First of all, in his time the were few laws propecting the freedom of the individual and linguistic studies have a unique place among the reforms of the "modern Egyptian" period. Haykal regarded language as an important component of national identity and urged the whole administration-society to be very attentive for the Arab language to preserve its original beauty and wealth. But in spite of this determination, things did not move very smoothly.

While centuries old problems created by the administrative and religious conventions were solved through revolutionary changes under Haykal and his followers leadership, when the same changes were extended to cover the fields regarded as the inseparable and unchangeable components of national identity, pre-Haykal period nationalists claimed in chorus that the country was in deep cultural crisis because these people were not able to grasp that these changes opened a period of freedom and that they brought a new concept of national society and were not at all the result of psychological crisis.

ÖNSÖZ

İlk defa tez konusunu seçtiğimizde yazar hakkındaki bilgilerimiz onun Modern Mısır ve Edebiyatı için önemli bir sima olmasından öteye geçmiyordu. Konu yeni olduğu için dolayısıyla eski tabir edeceğimiz klasik, zengin materyalin olmayacağını farkındaydık. Fakat zaman geçtikçe gördük ki bu dezavantaj çalışmayı oldukça olumsuz yönde etkiliyor, konularla ilgili sınırlı sayıda ve genelde yabancı dilde yayınlanmış eserler çalışmanın fazla derinleşmesine imkan vermiyordu. Ayrıca bu tür eserlerin de tamamını İstanbul'dan temin etmemiz ve yeri geldikçe eksik kaynaklara ulaşmakta güçlük çekmemiz de ayrı bir dezavantajdı.

Araştırmayı olumsuz yönde etkileyen faktörlerden bir diğeri de yazarın çok yönlü –edebiyatçı, düşünür, gazeteci, eleştirmen, politikacı- olmasıydı. Bağlı olduğumuz bilim dalı gereği özellikle onun politik yönü bizi çok ilgilendirmiyordu. Oysa onun bu konuda yazdığı hatıratını okudukça gördük ki, diğer alanlarda fıkırsel olarak düşündüğü toplumsal ıslahatları; -yine politikayı da sanat gibi bir araç sayarak- bu kimliğiyle yapmaya çalışmıştı. Bu manada şu apaçık belirginleşiyordu: Artık yeni dünyada sanat, sanat içindir anlayışı neredeyse kaybolmuştur. Buna mukabil sanat toplum içindir, fikri revaçtadır. Bu ise sanatın işlevsel yönünü öne çıkarmak demektir. Heykel de bunu yapmış ve hayatını inandığı, düşündüğü, istediği idealleri hem söz ile hem de fiil ile savunmak için uğraşmıştı. Bize düşen de onun bu gayretlerini elimizden geldiğince çalışmamıza yansıtmak olmuştur. Bunların yanında elimizdeki kitapları ve yazarın eserlerini inceledikçe, onun toplum için ne kadar fedakar birisi olduğunu; hayatını hür düşünceye adanmış olduğunu; bu anlamda en çok da vatanının özgürlüğü için her alanda hayatı boyunca çalıştığını gördük ve bu bizi onun hakkında yaptığımız çalışmanın her anında destekleyen itici bir güç oldu.

Onun savunduğu politik görüşler bizlere yabancı değildi. Onu, toplumdaki yaraları eleştirirken gördükçe ifadelerinde kendi toplumumuzdan da bir şeyler bulduk: Kadınların eğitim; topluma katılmaları; eğitimde eşitlik; çalışmaya olan inancı güçlendirmek; zengin-fakir arasında toplumsal adalet; kişilerin aynı şartlarla özgürlüğüne imkan sağlayacak ilkeler; fikri, vicdanı ve

dili hür bir nesil oluşturmak, bu sonuncu vasıtasıyla toplumsal ilerlemeyi sağlamak, kültürün önemli ögesi olarak kabul edilen dil ve onda yapılacak iyileştirmelerle aynı dili konuşan insanlar arasındaki bağı kuvvetlendirmek, milli birliği sağlamak, sanatın her dalında ilerlemek ve en önemlisi özgür bir ülkede kendi vatanı için yaşayıp çalışmak.

Savunduğu genel ilkeler doğrultusunda kitaplarında ağıdalı bir üslup kullanmıyordu ve mümkün olan en sade ifadelerle meramını anlatmak için bol örnekler veriyor ve konunun önemine binaen aynı şeyi yakın anlamlarla farklı yerlerde vurgulamaktan kaçınmıyordu. İşte tüm bunlar yazarın eserlerinin incelenmesi sırasında yolumuzu aydınlatan ışık gibiydiler.

Çalışmamızın hemen başında biliyorduk ki, Heykel geleneksel düşüncelerden bağımsız, liberal bir kişilikti. Bundan dolayı da ağır eleştiriler alması doğaldı. Fakat araştırdıkça ona çok büyük haksızlıkların yapıldığını gördük. Zira onun yaptığını vatanını seven her yurttaş seve seve yapardı. Bizce bu uğurda yollar farklı bile olsa amaçların paralelliğinde birbirine tahammül sınırları da zorlanmalıydı.

Onu incelerken daha ilk karşılaşmada kendisinden ders aldığımız “bilimsel araştırma metodu”nu her zaman kendimize bir düstur edindik ve hem onun, hem de karşıtlarının ikazlarını her zaman objektif düşünüşün süzgecinden geçirerek çalışmamızı oluşturmaya çalıştık.

Tüm bunların sonunda, hem birey için hem de toplum için kendi ülkesinde toplumu için bir şeyler yapabilen ve kalıcı fikirleri ile hala yapan bu düşünce adamında ibret nazarı ile bakan her göz için değerli cevherler olduğunu gördük.

Çalışmamızın her safhasında gerek Internet aracılığıyla gerekse posta aracılığıyla DİA ve IRCICA Kütüphanelerinin değerli çalışanları ve yetkilileri bize kaynak sağlamada ellerinden geleni yaparak bizlere yardımcı oldukları için; ayrıca tezimizin başarıyla yürütülmesinde gerek maddi gerekse manevi desteğini hiçbir zaman esirgemeyen Prof.Dr. Süleyman Tülücü’ye; kitap temini ve fikirleri ile destek olan Yrd.Doç.Dr. H. İbrahim Tanç, Yrd.Doç Dr. Yusuf Sancak, Yrd.Doç.Dr. İbrahim Yılmaz Beylere ve Prof.Dr. Sadi Çöğenli, Prof.Dr. Kenan Demirayak, Prof.Dr. Mustafa Kılıçlı ile Yrd.Doç.Dr. Nurullah Yılmaz Beylere teşekkürü bir borç biliriz.

KISALTMALAR

- a.e.: aynı eser.
a.g.e: adı geçen eser.
a.g.m.: adı geçen makale madde
a.m: aynı makale, madde
a.y.: aynı yer.
bkz.: bakınız.
c.: cilt.
çev.: çeviren.
haz.: hazırlayan.
krş.: karşılaştırınız
muk.: mukaddime.
sy.: sayı.
trc.: tercüme.
vb.: ve benzeri.
v.dğr.: ve diğerleri.
vs.: ve saire.
vol.: volume.
y.: yıl.
yy.: yüzyıl.

GİRİŞ

1. MODERN MİSİR'A DOĞRU

1.1. Tarihsel Geçmiş.

Sultan I. Selim'in 1517'de Mısır'ı fethetmesinin ardından düzenli vergi veren ülkede Memlûkler, askerî feodal bir kast olarak bir kez daha yeni bir manevra sahası elde ettiler. Bir eyalet statüsüne düşürülen 1517-1798 arası ölü bir dönem idi. Tarih başka bir yerde yazılıyordu.¹

19. asır, Mısır tarihinde² siyasi gelişmelerin olduğu kadar edebi, kültürel ve bilimsel çalışmaların da filizlenip öncekinden farklı mecralarda akmaya başladığı bir çağ olarak yazılır tarih kitaplarına. Bu asra damgasını vuran en önemli olay hiç şüphesiz siyasi alanda ortaya çıkacaktı.

18. yüzyılın sonlarında, İtalya savaşlarından önce henüz tanınmış bir general olmayan Napolyon Bonaparte, Fransa'da, kendisine önem verilmediğini görünce Türk ordusunu düzene sokmak için İstanbul'a gitmeyi düşünerek bu konuda bir de dilekçe yazan bir komutandan başkası değildi. Ancak sonraki günlerde bir seri zafere imza atan bu yeni komutanın Osmanlı hakkındaki fikri bir anda değişti ve Mısır'ı, bir açıdan da İngilizlerle rekabet edebilmek için, işgali düşünmeye başladı.³

"19 Mayıs 1798 günü Toulon Limanı'ndan bir savaş filosu ayrılır. On üç gemi, yedi fırkateyn, sekiz brika ve aziza, altı tartan (top gemisi) ve dört top, filonun esasını oluşturur. Başlarında Ateşin Sultanı, o zamanlar yirmi dokuz yaşında olan Napolyon vardır."⁴ Fakat halk sakindir: "Güçlerine güvenleri tamdı, Frenklerin tamamı da karşılarında duramayacaklar ve onları atlarının nalları

¹ Tibi, *Arap Milliyetçiliği*, 96. ayrıca bkz., İnayet, *Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri*, 7-8; Baker, "Egypt", I, 429.

² Mısır hakkında geniş bilgi için bkz., Hiskett, *The Course of Islam in Africa*, 53-66; Bammatt, *İslamiyetin Manevî ve Kültürel Değerleri*, 414-9; Nodinot, *22 États Arabes Une Nation*, 166-70; Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslam*, 28-32; Petry, "Egypt, to 1798", 203-5; coğrafi konumu için bkz., "Egypte", *Encyclopédie Géographique*, 407-8.

³ Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, 25-27.

⁴ Sinoué, *Kavalalı Melmed Ali Paşa -Son Firavun-*, 18-19.

altında ezeceklerdi. İlk yüz yüze geliş anı daha trajikomiktir: “Burası padişahın ülkesidir, ne Fransızlar ne de başkaları burada hiçbir hakka sahip değildir, lütfen çekip gidin”⁵, diyorlardı.

2 Temmuz’da İskenderiye varan Fransızlar herhangi bir savunma tedbiri ile karşılaşmadan 25 Temmuz’da Kahire’yi de işgal ettiler.⁶

Napolyon İskenderiye’yi işgalinin sabahında Arapça bir bildiri yayınladı. Bildiri geleneksel Müslüman istiânesiyle başlıyordu. “Rahmân ve Rahîm olan Allah’ın adıyla, Allah’tan başka ilah yoktur, ne bir oğul ne de eş edinmiştir.”⁷ Fakat bir sonraki ifade yeni bir prensibe çağırıyordu; “özgürlük ve eşitlik.”⁸ Mısır’a ve Mısırlıya vurgu yapılıyor, “ülkelerin bu en güzelini” Memlûkların harabeye çevirdiğinden, ne zekâ ne de erdeme sahip olmadıkları için yönetime lâayık olmadıklarından, dolayısıyla Mısır halkından hiç kimsenin yüksek makamlara erişmekten alıkonulamayacağı ifade ediliyordu. Aralarındaki erdemli ve bilgili kişiler işleri yürütecekler, böylece ümmetin durumu iyileşecekti. Bildiri şu ifadeyle bitiyordu: “Allah, Memlûkleri kahretsın ve Mısır ümmetinin durumunu iyileştirsın.”⁹ Benzer bir bildiride ise şöyle diyordu: Türkler hırslarıyla Mısır’ı harabeye çevirmişlerdir. Ama Fransız ulusu (tâife), Mısır’ı şimdiki durumundan kurtarmaya ve halkını baştaki yönetimin baskısından kurtarmaya gelmişlerdi.¹⁰

Görüldüğü gibi bu ifadeler tamamıyla halkın milliyetçilik duygularını hedef alıyor, milli gururu okşuyor, ilerleme arzusunu depreştiriyordu. Bu manada geçmişe, özellikle Osmanlı (Türk) dönemine lanetler yağdırılması garip değildir. Zira tüm Avrupa’da ve Osmanlı’nın hâkim olduğu diğer uluslar üzerinde de aynı oyunların yakın bir gelecekte oynanacağı görülecektir. Fakat bir gerçek vardır ki,

⁵ el-Cebertî, *A câ’ibü’l-Âsâr fî t-Terâcîmi ve’l-Ahbâr*, III, 2-20’den naklen Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 66-7.

⁶ Hourani, *Batı Düşüncesinde İslâm*, 35; Lewis’in ifadesiyle bu Ortadoğu’ya Haçlı seferlerinden sonraki ilk saldırı idi. Lewis, *Tarihte Araplar*, 221; Tahtâvî, *Paris Gözlemleri*, 15-17; Baker, *a.g.e.*, I, 430; Er, *Modern Mısır Romanı (1914-1944)*, 1-2; Karal, *a.g.e.*, V, 27; Heyd, III. Selim ve II. Mahmut Dönemlerinde Batılılaşma”, 49.

⁷ Baytâr, *et-Teshîl fî Dirâseti’l-Edebi’l-‘Arabiyyi’l-Hadîs*, 31.

⁸ *a.e.*, a.y.; krş., Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 66-7.

⁹ el-Cebertî, *a.g.e.*, III, 4-5’ten naklen, Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 66-7; Lewis, *a.g.e.*, 221.

¹⁰ el-Cebertî, III, 23’ten naklen Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 67.

ileride söz konusu geçmiş üzerinde değerlendirmeler yapılırken bizzat Heykel tarafından bu dönem (1517-1798) olumlu olarak hatırlanmayacaktır.

Arada dini duyguların da karıştığı oluyordu: “Size bu ülkeye dininizi yok etmeye geldiğim söyleniyor. Bu açık bir yalandır, ona inanmayın. İftiracılara sizi müstebitlerin elinden kurtarmaya geldiğimi söyleyin. Allah’a (şanı yüce olsun) Memlûk’lerden daha çok inanıyorum, onun Peygamberine ve Kur’ân’ına da saygı duyuyorum.”¹¹

Napolyon’un Mısır seferinde askeri bilimlerin yanı sıra çeşitli alanlardan bilim adamları da vardı. Modern bir Avrupa edebiyatı kütüphanesi bilimsel bir laboratuar ve Napolyon’un Mısır’a gelirken Roma’da ele geçirdiği, Arap harflerine uygun bir matbaa.¹² Bu matbaa Mısır’da ilktir. Ancak bu matbaada bir Arapça gazete bile basılamamış, biri on günde bir; diğeri de dört günde bir yayınlanan iki gazete ancak Fransızca basılmıştır. Fransızların Mısır’da kaldıkları süre içinde icra ettikleri tiyatro etkinlikleri de tamamen kendilerine yönelikti ve Fransızcadı.¹³ Napolyon’un kayda değer en önemli çalışmalarından birisi olarak “Institut d’Egypte” “Mısır Kurumu” gösterilir. Batı tarzı ilk akademik okul sayılan bu kurum¹⁴ sayesinde Fransa’nın Mısır’daki kültür siyasetinin güçlenmesine büyük katkıda bulunduğu kabul edilir. Nitekim bu kurum aracılığıyla, Clot, Cresy, Linant, Rousset vb. gibi Fransız bilim ve kültürünün seçkinlerinden bir grup, Mısır’a gönderildiler ve tümü coşku ve hararetle Mısırlıları Fransa kültürüyle tanıştırmaya çabaladılar.¹⁵

Şüphesiz bu gayretlerin ve çalışmaların etkisinde kalmayanlar da yok değildi. Dönemin önemli tarihçilerinden el-Cebertî: “Bir Müslüman bakınmak için yanlarına gittiğinde en mahrem yerlere girmesine bile engel olmuyorlardı,... ve bu Müslüman’da bilme isteği ve arzusu gördüklerinde ona dostluk ve sevgi gösteriyorlar, ona her türlü resim ve haritayı, hayvanları, kuşları ve bitkileri, eski çağların ve ulusların tarihlerini ve peygamberlerin öykülerini gösteriyorlardı... Sık

¹¹ A.e., III, 4’ten naklen; Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 67.

¹² Sözkonusu matbaa Roma’da Suriyeli Hristiyanlara ait Arapça metinleri basıyordu. Bkz., Steinhaus, Kurt, *Soziologie der türkischen Revolution, zum der Entfaltung der bürgerlichen Gesellschaft in sozioökonomisch schwach entwickelten Ländern*, 32.

¹³ Er, *Modern Mısır Romanı (1914-1944)*, 3.

¹⁴ Tibi, a.g.e., 100.

¹⁵ İnayet, a.g.e., 39.

sık yanlarına gittim ve bana bütün bunları gösterdiler.”¹⁶ Biraz da korkmaktadır: “İlginç şeylere ve hedeflere sahipler ve bizim zihinlerimiz bunları algılayamayacak kadar küçük.”¹⁷ Benzer durumdaki bir başka isim de dönemin en önemli eğitim merkezi olma özelliğini koruyan el-Ezher’in hocalarından Hasan el-Attâr’dır.¹⁸ O bu konuda daha özgürdür: “Ülkelerimiz değişmeli ve biz Avrupa’dan bizde olmayan bilimi almalıyız.” Avrupa’ya hiç gitmemiş olmasına rağmen modern Avrupa bilim ve kültürünün ilk savunucusu olarak düşünülmüştür.¹⁹

Osmanlı Devleti’ni, bu işgale seyirci kalmaya biraz gaflet biraz da iç sorunlar itmişti. Fakat özellikle, Fransızların yayılması da göz ardı edilemezdi ve tedbir alınmalıydı.

Söz konusu işgali kendi güçleriyle durduramayacağını anlayan Bâbîâlî hemen harp açmamış ve bir takım girişimlerde bulunmuştur. Bu çerçevede öncelikle İngiliz donanmalarına iyi muamelede bulunulmuş, devamla 23 Kasım 1798 yılında Rusya ve 5 Ocak 1799’da da İngiltere ile anlaşmaya gidilmiştir. Tarihe, “ikinci küme” olarak geçecek olan bu ittifaka 21 Ocakta iki Sicilya Krallığı daha katılacaktır.²⁰

Bonaparte ise tıpkı düşünüldüğü gibi daha ileriye düşünüyordu: “Sömürge sistemi dahilinde Suriye üzerine yürümeye karar verdim. Suriye ve Mısır aynı hükümete ait olmalıdır”; fikriyle hareket ederek, 22 Aralık 1798’de Suriye’ye saldırır. Fakat sözü edilen dörtlü ittifak karşısında fazla dayanamayarak 30 Ağustos 1801’de Mısır’dan geri çekilir.²¹

Şüphesiz, Fransa bu seferden umduğu başarıyı sağlayamadı. Ne Osmanlı’dan ne de İngiltere’den dilediklerini alamadı. Ancak Napolyon’un beraberinde götürdüğü bilginler ve yaptığı çalışmalar sonucu Mısır’da siyasî, kültürel, fikrî alanlarda birçok gelişmelerin tohumu atılmış oldu.

¹⁶ Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, 316.

¹⁷ Tibi, *a.g.e.*, 100.

¹⁸ Er, *Modern Mısır Romanı (1914-1944)*, 3-4.

¹⁹ Tibi, *a.g.e.*, 101.

²⁰ Karal, *a.g.e.*, V, 29-36.

²¹ A.e., V, 38-42; bkz., Lewis, *a.g.e.*, 221; Sinoué, *a.g.e.*, 52.

Yarı Arnavut²² yarı Türk olan Mehmed Ali kendi ifadelerine göre 1769'da Kavala'da doğmuştur (Bu tarihin onun çok sevdiği Fransız komutan Napolyon'un doğum tarihiyle aynı oluşu dikkat çekicidir).²³ Osmanlı ordusundaki seçme erlerin başında Kahire'ye gelen Mehmed Ali okur yazar olmamakla beraber çalışkan, cesur, ölçülü ve becerikli birisi olarak kendisini kısa sürede göstermiş ve 1804'de Bâbiâlî tarafından vali atanmayı başarmıştır.²⁴

Osmanlı Devleti Mısır'ı işgal ettiği günden beri bölgede yerel vali ile Memlûkler arasında çok hassas bir denge kurmayı başarmıştı. Söz konusu etkenin farkına varan²⁵ Mehmed Ali Memlûklar arasındaki iç kavgadan da faydalanarak özellikle, 1811 yılında bir kutlama bahanesiyle davet ettiği beylerden bir çoğunu öldürmeyi başardı.²⁶ Onun bu başarısı ulemâyı da korkutmuştu. Zira 1809 yılında ulemâ Mehmed Ali'ye karşı bir ayaklanma başlatmakla beraber başarılı olamamıştı.²⁷

Paşa ister, III. Selim veya II. Mahmut'un yaptıklarını, ister Fransızlardan dolaylı olarak öğrendiği şeyleri taklit yoluyla olsun, bu dönemde İmparatorluğun bu bölümündeki gelişmeler bütündeki değişikliğin ötesine geçmişti: Sözü edilen eğitim ve kültürel çalışmalara paralel vergileri artırdı. Halkın sadece görevli memurlara vergi ödemesi için Tımar sistemini kaldırdı. Hükümdar vergi mültezimliklerini ve dinsel vakıfları müsadere ederek bütün tarımsal toprakları denetimi altına aldı. Pamuk ekimini yaygınlaştırmak, ürünü sabit fiyatlarla satın almak ve İskenderiye'deki ihracatçılara satmak için kullanmayı başardı.²⁸ İndigo, pirinç, afyon ekimini geliştirdi. Geniş dutluk sahaları kurdu.²⁹ Ziraatteki bu gelişmeler yeni sulama sistemlerini, dolayısıyla baraj ve kanalları gerekli kılıyordu. Bu amaçla da gerekli çalışmalar yapılacaktı. Mehmed Ali daha da ileriye giderek büyük bir ziraat endüstrisi kurmuş, tekstil ürünleri ve başka mallar

²² Enver Ziya Karal, bunu kabul etmez; bkz., Karal, *a.g.e.*, V, 125.

²³ Sinoué, *a.g.e.*, 31, 32.

²⁴ Karal, *a.g.e.*, V, 125-126.

²⁵ Hourani, "Osmanlı Islahatı ve Seçkinlerin Politikaları", 106-7.

²⁶ Er, *a.g.e.*, 2; Karal, *a.g.e.*, V, 127; Tibi, *a.g.e.*, 102-3; eş-Şeyyâl, *Târîhu't-Tercemeti fî 'Asri Muhammed 'Ali*, 5; Shaw, "19.yy. Osmanlı Reformcularının Bazı Yönleri", 59.

²⁷ Tibi, *a.g.e.*, 103; bkz., el-Afğânî-'Abduh, "Mısır", 200-201.

²⁸ Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, 324; bkz., Karal, *a.g.e.*, VI, 88.

²⁹ Karal, *a.g.e.*, VI, 88.

imal etmeyi, düşünmüş ancak hem iç pazarın küçüklüğü, iktidarın yetersizliği hem de teknik becerilerin yokluğu nedeniyle bu çalışmalar durağanlaşacaktır.³⁰

Mehmed Ali zaman zaman Bâbîâlî tarafından bertaraf edilmek istense de bunu başarabilecek güçten yoksun olduğu için her defasında başta kalmayı başarmış ve özellikle cömert hediyelerle devlete bağlı görünebilmiştir. Onun en önemli yeniliği şüphesiz düzenli bir ordu kurmasıdır.³¹ Bunu harp, tıp, veterinerlik, eczacılık ve mühendislik okullarının açılması izledi.³² Bu okullara başlarda İtalyan'ların, sonraları Fransızlar'ın çoğunluğu oluşturduğu hocalar getirtti. Sadece yere değil, yabancı okullara da özellikle Mısır'ın ihtiyaç duyduğu sahalarda yetiştirmeleri, alanlarındaki gelişmeleri öğrenip takip etmelerini öngördüğü öğrenciler gönderdi.³³ Bulâk'ta (1822) 400 kişinin çalıştığı ve Avrupa eserlerini Arapça ve Türkçe basan bir matbaa kurdu.³⁴ Bu hem eski eserlerin tıpkı basımı hem yabancı eserlerin tercümelerinin hem de yeni yeni ürün vermeye başlayacak olan yazarların teliflerinin basılması açısından çok önemliydi.

Mehmed Ali Paşa'nın burslu olarak önce İtalya'ya ardından Fransa'ya gönderdiği öğrenciler genel anlamda teknik ve bilimsel alanlarda eğitimlerini geliştirmek veya eğitim almak için gitmiş olsalar da modern Mısır'da yeni bir edebiyatın oluşturulmasındaki payları inkâr edilemez. Bu öğrenciler özellikle yabancı dil eğitimleri sırasında Avrupa edebiyatının önemli yapıtları ile tanışmışlar ve sonuçta onların bu eserlere hayranlıklarını tercüme ve adaptasyon faaliyetleri takip etmiştir. Bu manada edebî bir canlanma veya rönesansın en önemli devinimcileri olarak modern Mısır kendilerine çok şey borçludur.

Müslüman eğitim sistemi içerisinde muhafazakârlığın kalesi, Ezher için toplumsal değişim söz konusu olduğunda: “Şayet bir reform yapılacaksa, ya Ezher'in rektörü ve ya yöneticisi ya da her ikisinin güçlü desteğini sağlamak

³⁰ Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, 324.

³¹ Owen, “Mısır ve Avrupa: Fransız Seferinden İngiliz İşgaline”, 126.

³² Daha fazla bilgi için bkz., Luîs Şeyho, *el-Âdâbü'l-'Arabiyye fi'l-Karni't-Tâsi'a 'Aşera*, 20; el-İskenderî, *el-Mufasssal fi't-Târîhi'l-Edebi'l-'Arabî (fi'l-'Usûri'l-Kadîme ve'l-Vasîta ve'l-Hadise)*, 354. Bu okullara başlarda özellikle dar bir alanda genelde öğretmenler gönderildi.

³³ Er, *Modern Mısır Romanı (1914-1944)*; bkz., Tahtâvî, *a.g.e.*, XI, Lewis, *a.g.e.*, 222-3; İnayet, *a.g.e.*, 26-7; Karal, *a.g.e.*, V, 127; Tibi, *a.g.e.*, 103-7; Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 87; Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, 334; el-İskenderî, *a.g.e.*, 520.

³⁴ Karal, *a.g.e.*, VI, 88; Yazıcı, “Modern Arap Öyküsüne Bir Bakış”, 5.

gerekir” diyordu, bayan Marsot.³⁵ Bunun farkında olan Mehmed Ali, Napolyon hayranı Hasan el-Attâr’ı rektör yaptı ve ilk grup öğrencinin gönderilmesinde kendisine sorumluluk verdi.³⁶

Avrupa’ya gönderilen bu öğrencilerin en dikkat çekeni Rifâ’a Râfî‘ et-Tahtâvî’dir.³⁷ Çünkü o modern Mısır’ın ve edebiyatının oluşturulması adına kapsamlı fikirleri savunuyordu.

Yukarı Mısır’ın Tahtâ kasabasında köklü bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. el-Ezher’de eğitim gördü ve özellikle el-Attâr’dan çok etkilendi. Mehmed Ali’nin Fransa’ya eğitim için gönderdiği ilk heyete imam olarak atanması³⁸ ile yeni bir dönemin temsilcilerinden oldu.³⁹ Ancak, onun bu görevi ikinci plana ittiği ve öncelikle bir öğrenci gibi davrandığı muhakkaktır.⁴⁰ Orada kaldığı beş yıl süresince (1826-31) şevkle öğrenmeye çalıştı. Yunan felsefesi ve mitolojisi, coğrafya, aritmetik, mantık hakkındaki kitaplarla, Napolyon’un hayatını Racine ve Lord Chesterfield’in oğluna mektuplarını da içeren Fransız şiirini ve en önemlisi 18. yy. Fransız düşüncesini -Voltaire, Condillac, Rousseau’nun *Social Contract* (Toplumsal Sözleşme) ve Montesquieu’nun önemli eserlerini- okudu.⁴¹

Mısır’a döndükten sonra (Yabancı) Diller Okulu (Medresetü’l-Elsun) nu kurdu (1835). İki bin civarındaki eseri Arapça ve Türkçe’ye çeviren bu okulun⁴² ve 1842’de kurulan Tercüme Kalemî’nin⁴³ modern Mısır’ının kültür ve edebiyatının oluşumundaki etkisi tartışılmaz.

Fransız aydınlanmasının yarattığı düşünce sistemi onun üzerinde ve onun vasıtasıyla Mısırlıların zihninde kalıcı bir iz bıraktı. Önde gelen fikirleri gerçekte İslâm siyasi düşüncesi geleneğinde yetişen birine çok fazla yabancı

³⁵ Polk - Chambers, *Ortadoğu’da Modernleşme*, 33.

³⁶ Tibi, *a.g.e.*, 106.

³⁷ Ebu Rebi, *İslâmî Hareketin Entellektüel Kökenleri*, 153.

³⁸ Yıldız, “Arap Edebiyatında İlk Modern Kısa Öykü: Muhammed Teymûr’un *Fi’l-Kılâr*’ı”, 46.

³⁹ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 87.

⁴⁰ Er, *Modern Mısır Romanı (1914-1944)*, 5.

⁴¹ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 87-88; Er, *a.e.*, 5; Tibi, *a.g.e.*, 106-7; İnayet *a.g.e.*, 43; Gibb, *İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, 262.

⁴² Gibb, *a.e.*, 262; Tibi, *a.g.e.*, 109; Er, *a.e.*, 7.

⁴³ Er, *a.e.*, 7-8.

gelmeyebilirdi. Kişinin emelini toplumun bir üyesi olarak gerçekleştirmesi, iyi bir toplumun adalet ilkesiyle yönetileceği, yönetimin amacının yönetilenlerin refahı olduğu, Rousseau'nun kanun yapıcı -iyi yasaları algılama ve bunları insanların umumunun anlayabileceği ve geçerli sayacağı dini semboller halinde ifade edebilme kabiliyetine sahip insan- kavramsallaştırmasının Müslüman filozofların peygamber'in niteliği ve işleviyle ilgili fikirleriyle bir ilişkisi vardır. Bunun yanında, etkisi Tahtâvî'nin yazılarında görülebilecek yeni fikirler de mevcuttu: Halkın yönetim sürecine aktif olarak katılma yeterliliği ve gerekliliği, bu hedefe yönelik olarak eğitilmeleri, yasaların şartlara göre değişmesi gerektiği ve belli bir zaman ve yerde iyi olan kanunların diğerlerinde de iyi olmasının gerekmediği. O Silvestre de Sacy gibi zamanın oryantalistleriyle tanıştı ve hiç şüphesiz onlar sayesinde ilk parlak döneminde Mısır bilimcilerin buluşlarını gördü. Kadim Mısır fikri zihnini işgal etti ve düşünce yapısında çok önemli bir unsurun varlığına katkıda bulundu.⁴⁴

Ulusal refahın, erdemin bir ürünü olduğundaki ısrar, düşünce yapısının kendine özgü niteliğidir. Mısır'da toplumsal erdemler güçlü olduğu zaman ülke zengindi, erdemin anahtarı ise eğitimidir. Ona göre öğretim toplumun doğası ve problemleriyle ilintilenmelidir, amacı gençlerin gönüllerinde ülkeleri için mevcut olan duyguları ve ilkeleri yeşertmek olmalıdır. İlköğretim evrensel ve herkes için aynı olmalıdır, ortaöğretim yüksek kaliteli olmalı ve teşvik edilmelidir. Kızlar da erkekler gibi ve aynı seviyede eğitilmelidir. Bunu söylerken İsmail devrinin yeni ilgisi ve politikasını yansıtıyordu. Kız çocuklarının eğitimi üç sebepten dolayı gerekliydi. Uyumlu evlilikler ve çocukların iyi yetiştirilmesi, erkekler gibi kadınlarında kapasitelerinin sınırları içinde çalışabilmesi, onları haremdeki dedikodu hayatının boşluğundan kurtarmak.⁴⁵

Eğitimin amacı sadece bir bilgi yükünü nakletmek değil, kişilik kazandırmak olmalıydı, vücut sağlığının, ailenin ve görevlerinin, dostluğun ve hepsinin ötesinde yurtseverliğin -insanları medenî bir toplum kurma çabasına sevk eden temel güdü olan vatan sevgisi- önemini telkin etmelidir. Tahtâvî'nin atıfta bulunduğu bu ulusal topluluk, vatan nedir?

⁴⁴ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 87-8.

⁴⁵ A.e., 96.

O, Mısırlıdır, Arap değil. Onun düşüncesinde esasen gölgeli bir Arapçılık fikri vardır. Arapların İslâm tarihinde oynadıkları rolü över ve savunur. Ama yurtseverlikten söz ederken bütün Arapça konuşanların paylaştığı değil, Mısır topraklarında yaşayanların paylaştığı duyguyu kasteder. Ona göre Mısır ayrı bir şeydir ve aynı zamanda tarihsel olarak devamlıdır. Modern Mısır Firavunların memleketinin meşrû çocuğudur. Muhayyilesi esasen kadim Mısır'ın görkemiyle doluydu, bu ilk defa bir çelişkiyle Fransa'da bulunduğu yıllarda görüldü. Firavunları öven şiirler yazdı, tembelliğin kötülüğü hakkında yazarken ilk önce bir hadis ya da diğer İslâmi metinler iktibas edip tembel insanların eski Mısır edebiyatında tasvir edilme şeklinden bahsederek devam etmesi düşünce tarzının kendine özgü bir niteliğidir.⁴⁶

Tahtâvî, İslâm dini ve Hıristiyanlık arasındaki dini gerilimin yumuşadığı ve doğu ile batı arasında vuku bulan yeni bir siyasî gerilimin yerini almadığı mutlu bir zaman aralığında yaşadı ve çalışmalarını yürüttü. Cezayir'in işgali sırasında Fransa'daydı, Paris ile ilgili kitabında işgal hakkında yazdı. Fakat onun düşünce yapısında Avrupa'nın siyasi bir tehlike olduğuna dair hiçbir kanı yoktu. Fransa ve Avrupa siyasi güç ve yayılma peşinde değil, bilim ve maddi ilerleme taraftarıydı. Mısır, modern bilimleri ve bunun neticesi olan yenilikleri benimsemeliydi. Bunu dinine zarar vermeden yapabiliirdi. Zira Avrupa'dan yayılan bilimler bir zamanlar İslâmî bilimlerdi. Avrupa onları Araplardan almışlardı, Mısır onları geri alırken sadece kendisinin malı olanı geri istiyordu. Bunu yapmanın en iyi yolu, yabancılarla iyi ilişkiler kurmak ve onlara iyi davranmaktı. Mısır'da yerleşmeleri ve öğretecek neleri varsa öğretmeleri için teşvik edilmeliydi. Tahtâvî bir defa daha eski Mısır'dan bir örnek kullanır: I. Psommttek Yunanlıları Mısır'da yerleşmeye teşvik edip onlara Mısırlılar gibi davranmasa mıydı. Yine Mehmed Ali ve haleflerinde Firavunlarla aynı ilkeleri izleyerek Mısır'ın görkemini diriltmeye çalışan meşru varislerini görür; onlar da herkese tebaaya ve yabancılara aynı şekilde eşitlik vermişlerdi.⁴⁷

O ilk defa *Tahlîsu'l-İbrîz fi Telhîsi'l-Bâriz*⁴⁸ adlı eseri toplumun dikkatini

⁴⁶ A.e., 97.

⁴⁷ A.e., 99.

⁴⁸ Bu eser Türkçe'ye de çevrilmiştir; Allen, "Beginnings of the Arabic Novel", 182 .

Avrupa'ya özellikle Fransa'ya çekmiştir.

Onun birçok çevirisi olmakla birlikte⁴⁹ yukarıdaki eseri, Mehmed Ali'nin torunu Abbâs döneminde Sudana sürgün edilmesinden sonra “*Telemaque*”⁵⁰ Arapça'ya çevirmesi (bu eserde mutlakiyet yönetimini eleştirir),⁵¹ 1869'da yayınladığı *Menâhicü'l Elbâbi'l-Mısriyye fi Mebâhici'l-Âdabi'l-'Asriyye* (Çağdaş Bilimlerden Yararlanmada Mısırlı Yürekerin İzleyeceği Yollar) adlı eseri ve 1872'de yayınladığı *el-Mürşidü'l- Emîn li'l Benât ve'l-Benîn* (Kız ve Erkek Çocuklar İçin Doğru Rehber) adlı eseri özellikle önemlidir. Nitekim bu son eseri yazması sonucu 1873'de bir ilkokul açılacaktır.⁵²

Buraya kadar anlatılanlardan da anlaşılacağı gibi Tahtâvî çok kapsamlı bir edebiyatçı ve fikir adamıydı. Sonraları özgür bir Mısır yaratma konusunda sıkça başvurulacak bir slogan ilk defa onun tarafından ifade edilmiştir: Mısır Mısırlılarındır. Bu açıdan o, Mısırlı'dır Tahtâli değil.

Ayrıca Sylvestre de Sacy ve diğer doğu bilimcilerle buluşması sonucu ilk defa eski Mısır medeniyetine gözlerini çevirmiş ve ileride bir dönem gelenekçiler tarafından ağır tenkitlere maruz kalacak olan Firavunculuk akımını ortaya atmıştır. Bahsedileceği üzere bu akımın en büyük savunucuları arasında Muhammed Hüseyin Heykel, Selâme Mûsâ, Tevfik el-Hakîm özellikle öne çıkar.

Yüzyılın sonlarında Kâsım Emîn Bey tarafından dile getirilen kadın hakları ve eğitimi ile ilgili konuların da ilk defa Tahtâvî tarafından işlendiği açıktır. Fakat o tüm bunları, İslâm anlayışıyla bağdaştırmaya da çalışmaktadır.

Mehmed Ali'nin yaptıklarında Mısır adına övünülecek şeylerin çokluğu onun bazı yönlerden eleştirilmesine engel değildir. Toprak rejimini kendi denetimi altına almaya çalışırken yeni bir toprak sahibi sınıfın oluşmasını önleyememiştir. Saltanatının son yıllarında Avrupa'dan gelen baskı sonucu pamuk ve öteki ürünlerin satışı üzerindeki tekelden vazgeçti ve Mısır hammadde sağlayan ve dünya piyasasından sabit fiyatlarla nihai ürün ithal eden bir plantasyon ekonomi

⁴⁹ Bu çevirilerin tam bir listesi için bkz., Tahtâvî, *a.g.e.*, muk., 18-25.

⁵⁰ Allen, “Beginnings of the Arabic Novel”, 183.

⁵¹ Tibi, *a.g.e.*, 109.

⁵² Er, *Modern Mısır Romanı (1914-1944)*, 7; Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 90; İnayet, *a.g.e.*, 46.

durumuna düştü.⁵³

Ülkesinin sınırlarını Suriye ve Arabistan taraflarına genişletmek için çeşitli kereler girişimlerde bulunmuş ancak Osmanlı-Fransız-İngiliz çıkarları buna izin vermemiştir. Valiliği ile başlayan Osmanlı-Mısır ilişkisinde bu girişimleri ile Hidiv unvanını almış ve özellikle 1841 fermanı ile Bâbîâlî'den kapitülasyon, milli ve özgür bir ekonomi donanma gibi imtiyazları almıştır. Ancak tarih gösterecektir ki, tüm bunlar, -onun düşündüğü aksine-, Mısır'ın Osmanlı'dan bağımsızlığını alması gibi görünmekle birlikte 1882 Britanya işgaline kadar uzanan sürecin bir parçasından başka bir şey değildi.

Mehmed Ali'nin 1946'da bunama a lametleri göstermesiyle⁵⁴ yerine oğlu İbrahim Paşa Vali olarak tayin edildi. Ancak 3 ay sonra o da ölünce torunu Abbâs Paşa (1848-54)⁵⁵, Said Paşa⁵⁶ (1854-1863) ve İsmail Paşa (1863-79) geçmiştir.⁵⁷

Bâbîâlî ile ilişkilerini dürüst bir şekilde sürdürmesinden de anlaşılacağı gibi Abbâs Paşa, dedesi tarafından başlatılan hareketleri benimsemeyen bir tavır sergileyecekti.⁵⁸ Siyasi açıdan Osmanlı tarafından olumlu karşılanan bu tavır yenilik yanlıları tarafından edebi-kültürel birtakım duraklamalara işaret etmekteydi. Tahtâvî'nin açılmasında önderlik ettiği Diller Okulu'nun kapatılması, Avrupa'ya giden öğrencileri geri çağırması ve yenileri göndermemesi, ülkedeki okullarda bulunan yabancı okulların görevlerine son vermesi gibi.⁵⁹ Hatta dedesi Mehmed Ali tarafından *Tahlîsu'l-İbrîz* isimli eserinin devlet memurlarınca okunmasının mecbur tutulduğu⁶⁰ Tahtâvî'yi bile Sudan'a sürgün etmekten çekinmemiştir.⁶¹ Ancak 1853 yılında Osmanlı Devleti'nin müdahalesine rağmen İskenderiye-Kahire arasında bir demiryolu açabilmiştir.⁶²

⁵³ Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, 324; Mısır'daki ekonomik gelişmeler için bkz., Issawi, *the Economic History, of the Middle East 1800-1914*, 389; Mc Farlane, *Economic Geography*, 398-406.

⁵⁴ Nitekim 20 Ağustos 1849'da vefat etti.

⁵⁵ Şahin, "Abbas Hilmi I", 25-6.

⁵⁶ Heykel, *Terâcimu Mısriyye ve Ğarbiyye*, 50.

⁵⁷ Karal, *a.g.e.*, VI, 87. ayrıntılı bilgi için bkz. Heykel, *a.e.*, 50-1.

⁵⁸ Bu açıdan o, savaşa bir şey başaramayacağını farkındadır, Heykel, *a.e.*, 52.

⁵⁹ Er, *Modern Mısır Romanı (1914-1944)*, 9; Karal, *a.g.e.*, VI, 89.

⁶⁰ Tibi, *a.g.e.*, 107.

⁶¹ eş-Şeyyâl, *Rifâ'a Râfi' et-Tahtâvî*, 40.

⁶² Karal, *a.g.e.*, VI, 89.

Sonra gelen Said Paşa, görece daha yenilikçi bir düşünce yapısına sahip olmalıydı ki özellikle Süveyş Kanalı gibi ulusal⁶³ bir projeye imza atacaktı.⁶⁴

Mehmed Ali'nin son dönemlerinde başlayan özel mülkiyetin 1858-80 yılları arasında artması onun aldığı bir dizi kararnameyle olmuştu ve büyük bir toprak sahibi sınıfı ortaya çıktı.⁶⁵ Ayrıca yine Bulâk Matbaasının faaliyetlerini durdurması, tercüme ve yayıncılığa son vermesi de ulusal açıdan tenkit edilir.⁶⁶ Ancak onun, ordudaki Mısırlıları artıran ve subaylığa terfi etmelerini sağlayan yenilikleri sonucu orduda ulusal unsurların nüfuzu artmış ve 1882'deki müdahaleye karşı Urabî ayaklanmasının en önemli ayağını oluşturmuştur.⁶⁷

1863'te başa geçen İsmail Paşa tekrar büyük dedesinin izine döner ve onun döneminde modern toplumun kurumlarını oluşturma gayretleri arttı. Şüphesiz onun böyle davranmasında Avrupa'da aldığı eğitimin rolü büyüktü. "Paris Harp Akademisi" (L'ecole de l'etat major) ne daha 17 yaşında iken gitmiştir.⁶⁸

İsmail döneminde Mehmed Ali zamanında başlayan Avrupalı dinî tebliğ heyetlerinin çalışmaları ile 1863 ile 1879 arasında yetmiş sekize yakın (Fransız, Amerikan, İtalyan, Yunan ve Alman) okul kuruldu. Bunlardan yaklaşık 152'sinin Mısırlı olduğu göz⁶⁹ önüne alınırsa, kültür ve eğitime yaptıkları katkı daha iyi anlaşılacaktır.

İsmail döneminin en önemli olaylarından biri şüphesiz Süveyş Kanalı'nın açılmasıdır.⁷⁰ Ekonominin en önemli gelir kaynağı olan pamuğun fiyatının yükselmesiyle nispeten rahatlayan İsmail yeniden burslu öğrenci göndermeye başlamış, Diller Okulu'nu, çok sayıda ilk ve ortaokulu açtırmıştır. 1868'de bir tiyatroyu; 1869'da da bir opera binasını hizmete açmıştır. Yine 1872 yılında, verdiği eğitimin geri kalmışlığı ile sıkça eleştirilen el-Ezher Üniversitesinin

⁶³ Kanal Mısır ekonomisi açısından fayda getirecek bir çalışma olmanın yanı sıra Firavunlardan beri düşünülen bir projedir.

⁶⁴ Karal, *a.g.e.*, VI, 91-4; İnayet, *a.g.e.*, 27-8.

⁶⁵ Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, 341.

⁶⁶ Er, *Modern Mısır Romanı (1914-1944)*, 9.

⁶⁷ *A.e.*, 9-10.

⁶⁸ Heykel, *Terâcimu Mısriyye ve Ğarbiyye*, 50.

⁶⁹ İnayet, *a.g.e.*, 40-4.

⁷⁰ Lewis, *a.g.e.*, 228; Yazıcı, "Modern Arap Edebiyatında Mehcer (Göç) ve Sürgün Edebiyatı", 206-7.

yüksek öğretimdeki tekeline son vermek amacıyla Avrupa tarzı yöntem ve programla çalışan, ancak yöneticisi ve hocaları hep Mısırlı olan Dârü'l-Ulûm hizmete girmiştir. 1870'de milli bir kütüphane olan Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye'de kitap temini açısından çeşitli statülerde birçok insana hizmet vermeye başlamıştır.⁷¹

Bu dönemde Mısır'ın batı uygarlığını izlemesinin sonuçlarından biri, düşüncelerin anlatılıp yayılmasında en etkili araç olarak gazete ve dergiciliğin yaygınlaşıp gelişmesidir.⁷² Bu saha gerek Mısır Hidivlerinin desteği ile gerekse tamamen farklı bir coğrafyada önceleri dini gelişmelere paralel, sonraları ise Osmanlı baskısından kaçan Suriyeli ve Lübnanlı Hristiyan aydınların önderliğinde büyük gelişme gösterecektir.

Başta Tahtâvî olmak üzere birçok Müslüman yazarın kafasında “Müslüman olarak kalırken modern dünyanın parçası nasıl olunur?” sorusu önemli bir yer işgal etmekteydi. Onun için bir Müslüman her yazdığını geleneksel İslâmî açıdan müdafaa edebilme sorumluluğu taşıdığının bilincindeydi. Oysa sözü edilen Hristiyanların böylesi bir problemi yoktu. Onların sorusu daha çok siyâsî hayattan uzak olmaları bakımından kapalı toplulukların mensubu olmaları ile ilgiliydi. Yine Müslümanların amacı gücü ihya iken onların amacı hakların ifadesiydi.⁷³

Mısır'ın Akdeniz'deki bu komşu ülkesindeki yenilik hareketleri, bu Hristiyanların (Katolik) daha 16.yy.'da misyonerlerin buralara gönderilmesi ve ticarî ilişkilerin sürdürülmesi paralelinde çoktan başlamıştı bile.⁷⁴ Bâbîâlî dini serbestiye müsaade ettiği için Katolikler tarafından birçok okul açılmıştır: Mârûnî ve Rum kolejleri Congregation De Propaganda Fide Koleji gibi. Burada yetişen öğrencilerin zenginlere ait bir medeniyet, adet, kültür, dil, tarih birikimi vardı. Onların bu birikimleri sonraki çağda bazı devlet adamlarında kullanılacaktır.⁷⁵

18. yy.'ın başlarında Halep'teki birkaç Hristiyan kendilerini Arap dil bilimlerini öğrenmeye ve o zamanlar buna sahip tek grup olan Müslüman

⁷¹ Er, *Modern Mısır Romanı (1914-1944)*, 10-1.

⁷² İnayet, *a.g.e.*, 56.

⁷³ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 112.

⁷⁴ Tibi, *a.g.e.*, 6; Hourani, *a.e.*, 72.

⁷⁵ Hourani, *a.e.*, 72-3.

şeyhlerinden ders almaya karar verdiler. Bunlardan bazıları doğru bir biçimde ve aşkla şiir ve nesir yazdı. Arap Edebiyatının Lübnan'a taşınması da onların tutuşturduğu bu alevle gerçekleşti. Memur olmak isteyenler mesleki eğitimlerinin bir parçası olarak istekle Arapça çalıştılar ve öğrendiklerini çocuklarına devrettiler.⁷⁶

Arap edebî rönesansına büyük katkıları olacak olan yeni neslin ortaya çıkmasında Mehmed Ali'nin 1820 ve sonra 1831'de işgal etmesinin etkisi büyüktür. O ve oğlu İbrahim milliyetçi güçler arasında destekçiler buldu. Bölgeye huzur ve refah geldi. Eğitimde reform sayılabilecek gelişmeler kaydedildi. Hristiyan misyonerlere özgürce çalışabilme izni verildi. İbrahim Paşa 1840'da geri çekilmesine rağmen özellikle edebiyat ve milliyetçilik alanlarında kalıcı etkiler bıraktı.⁷⁷

İşte sözü edilen bu dönemde yeni nesil faaliyet gösteren Hristiyan misyoner gruplarından özellikle, daha az sömürgeci amaçlar içeren Amerikalı Protestanlar arasından çıkmıştır.⁷⁸

Bunlar arasından Lübnan'lı Şeyh Nâsîf el-Yazıcı (1800-71)⁷⁹ diğerlerinden, daha önce gelmiş ve diğerlerine önderlik etmiştir.⁸⁰ Amerikalı misyonerlerin İncil'i tercüme etmesi için tuttuğu Yazıcı⁸¹ hayatını, "saf klasik Arapça'yı eski durumuna döndürmek, üslûp ve düşüncede güzelliği bozucu bütün modernizmleri ortadan temizleme"ye adanmış. Ekolü ölümünden sonra başta oğlu İbrahim (Yazıcı) (1841-1906)⁸² tarafından devam ettirilmiş olmasına rağmen kalıcı olamadı. Onun en önemli rolü modern Arap rönesansını tehdit eden tehlikeleri önlemiş ve Arap rönesansını tabiat ve geleneklerine yabancı bir kültürün soluk bir yansıması olmaktan kurtarıp ona kendi tarih ve edebiyatını

⁷⁶ A.e., 73.

⁷⁷ Tibi, a.g.e., 129-33.

⁷⁸ A.e., 133-35.

⁷⁹ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 113; Huart, *Arab ve İslâm Edebiyatı Tarihi*, 387; Er, a.g.e., 13; Tibi, a.g.e., 136; Gibb, a.g.e., 263; Haywood, *Modern Arabic Literature 1800-1970*, 14; Zeydân, *Târîhu Âdâbi'l-Luğati'l-'Arabiyye*, IV, 234-5.

⁸⁰ Hourani, a.e., 113.

⁸¹ Tibi, a.g.e., 136.

⁸² Bkz., Zeydân, a.g.e., IV, 240-1.

daha iyi takdir etmesini hatırlatmıştır.⁸³

Köken itibariyle çoğu Arap olan Lübnan ve Suriye Hristiyanları temelde alt kültürü İslâm olan bir Arap kültürünü benimsemişlerdi. Bu bakımdan bu kültür onların hem malıydı hem değildi. Bu açıdan Arapça'yı konuşmak iki sorun doğuruyordu. Birincisi, asırlardır dünyaları olmuş olan kapalı dini topluluklarını nasıl parçalayacaklardı? Kilisenin dışında iki dünya vardı. Arapça konuşan bir çevre ve modern Avrupa. Dini cemaatlerin her birinin kendi içerisindeki çatışmalar bu cemaatlerin sığınak olmaktan çıkıp engel telakki edilmesine yol açtı. İkincisi ise yine bununla bağlantılı olarak, azınlığın kapalı dünyasından çıkıldığında hangi cemaate ait olacaklarıydı. İmparatorluğun 1839 ve 1856'daki Avrupa modelinde bir Seküler Devlete dönüşme sürecini,⁸⁴ onlar dini kaygıları olmadan destekleyebiliyorlardı. Ancak yine 1860'da cereyan eden olaylar sonucunda dini sadakatin siyasi hayat için tehlikeli bir temel olduğu ve değişik inançlar arasında bir işbirliği tabanının oluşturulması gerektiği anlaşıldı.⁸⁵

Bu dönemdeki en ünlü simalardan bir diğeri de Ahmed Fâris eş-Sidyâk (1804-1889) idi.⁸⁶ Mârûnî “Ayn Varaka” papaz okulunda yetişmesine rağmen sonraları Protestan olarak İngiltere (Oxford ve Cambridge) ve Paris’e seyahatlerini müteakip, Paris’te yazdığı *es-Sâk ‘Ale’s-Sâk fî mâ Hüve’l-Feryâk* isimli eserindeki toplumsal eleştirileri ilgi topladı.⁸⁷

Aynı okuldan mezun olmuş bir diğer isim de benzer eğitimlerden geçti. Beyrut’ta Yazıcı’nın modernizm karşıtı tutumundan daha popüler hale gelmiş ve onun önderliğinde Suriye özellikle yüzyılın ikinci yarısında Arap Edebiyatı konusunda belirleyici bir hal almıştı.⁸⁸ Butrus el-Bustânî (1819-1883)⁸⁹’nin ifade ettiği bu yeni akım Yazıcı’ya benzer şekillerde Arapça bilgisini ve aşkını

⁸³ Gibb, *a.g.e.*, 263-4; Makâmelerini *Mecma’u’l-Bahreyn* isimli eserde toplamıştır. Bkz., Haywood, *a.g.e.*, 14.

⁸⁴ Heyd, *a.g.m.*, 13-56; Davison, “19. Yüzyılda Hristiyan-Müslüman Eşitliğine İlişkin Türk Tavrı”, 57-86.

⁸⁵ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 113-4.

⁸⁶ Zeydân, *a.g.e.*, IV, 235-6.

⁸⁷ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 115; bkz., Tibi, *a.g.e.*, 136-7; Gibb, *a.g.e.*, 262-3.

⁸⁸ Gibb, *a.g.e.*, 264; Tibi, *a.g.e.*, 137.

⁸⁹ Zeydân, *a.g.e.*, IV, 269-70.

diriltmeye çalışmakta idi. Bu manada onun çalışmalarının hepsi⁹⁰ “modern Arapça açıklayıcı nesrin, gramer ve deyim itibariyle geçmişine uygun fakat modern düşünce kavramlarının basit, kesin ve doğrudan ifadeye muktedir bir lisanın oluşturulmasına katkıda bulundu.” Modern Avrupa’nın da farkındaydı ve onun düşünce ve buluşlarının bilinmesi vasıtasıyla Arap kültürünün yeniden canlanabileceği kanısındaydı. Batının yaşantı tarzındaki bazı görünümeleri kabul edemiyor ona “İnsan mizaçlarının, yerlerin ve zamanların farklılığı adetlerin farklılığını gerekli kılmaktadır şeklinde ifadesini bulan sosyolojik izah tarzını benimsiyordu.⁹¹

İçerisinde yetiştiği toplumun ona kazandırdıklarından veya yaşamındaki bazı temel olaylardan kaynaklanıyor olsa gerek. Tahtâvî’ye göre daha rahattı. Milliyetçilik anlayışı Suriye’yi kapsayan bir özellik arz ediyordu. Dil temelli bir milliyetçilik bağlamında Arapların “sosyal bir takım nedenlerden” dolayı ilimde geri kaldıklarını; fakat tekrar ilerlemek için onu Avrupa’dan geri almalarının da gerekli olduğuna inanıyordu.⁹²

Görüldüğü gibi aynı zaman diliminde Suriye ve Lübnan’daki edebî faaliyetler Mısır’a oranla daha fazladır. İşte bu dönemde Mısır’a gelen bir grup aydınının Arap edebî rönesansındaki katkıları artarak devam edecektir.

Bir diğer grup da Batıya özellikle de Amerika’ya göç etmiş ve gittikleri ülkelerde vatan özlemi ile görüşlerini, düşüncelerini gazetelerle edebî yayınları dile getirmişlerdir. Göç veya Mehcer Edebiyatı olarak anılan⁹³ bu edebî yazım faaliyeti de canlanmaya dışarıdan fakat aynı mecralarda akarak can vermiştir.

Daha Mehmed Ali döneminde 1828 yılında bir “*Resmi Gazete*” (*el-Vakâi*’

⁹⁰ *el-Muît* isimli Arapça lugatı; Hayatta iken 6 cilt halinde yazdığı ölümünden sonra torunları tarafından 11 cilt halinde yayınlanan *Dâ’iretü’l-Me’ârif*’i; bkz., Tibi, a.g.e., 37; Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 117; Gibb, a.g.e., 264.

⁹¹ Hourani, a.e., 117.

⁹² A.e., 117-119

⁹³ Yazıcı, “Modern Arap Edebiyatında Mehcer (Göç) ve Sürgün Edebiyatı”, 205; Amerikanın çeşitli eyaletlerine gidiyorlardı. Örneğin, Detroit, Boston, New York, Philadelphia, Rio de Janeiro, Sao Paulo, Washington ve Montreal gibi. Bkz., el-Hafâcî, *Kıssatü’l-Edebi’l-Mehceri*, 76. Bu ülkede oluşturulan akımlar için bkz., Koparan, “Arap Şiiri: Bir Sürgünden Bir Sürgüne”, 233-4.

ul-Mısriyye) çıkarılmıştı.⁹⁴ Sonraki ilk sivil teşebbüs Şeyh Ebu's-Su'ûd'dan gelir. Ardından da Ahmed Fâris, *el-Cevâib* (İstanbul)'i çıkarmıştır.⁹⁵ Fakat İsmail döneminde Tahtâvî önderliğinde kurulan *Ravzatü'l-Medâris* özellikle edebiyata büyük önem veriyordu ve birçok şairin yetişmesine vasıta oluyordu. İleride sıkça yapılacağı gibi bu gazete, çeşitli kitapların yayınlanması çevirileri içermesi, risale ve hikâyelere yer vermesi açısından önem arz ediyordu.⁹⁶

Profesör Gibb'in de dediği gibi: “Örnek ortaya konduğunda taklitçi bulması zor değildi. İsmail'in sözü edilen ılımlı ve modern yaklaşımı çerçevesinde genelde Beyrut'taki okullardan mezun olmuş Suriye Hristiyanlarının editörlüğünü üstlenen birçok gazete ve dergi ortaya çıkmıştır.”⁹⁷ “Gazeteler sadece genç yazarlara eğitim için pratik bir okul olmakla kalmadılar, ayrıca Arapça üslubunu basının günlük ihtiyaçlarını karşılayabileceği bir çizgiye doğru sevk ettiler. Eski edebî üslup az bir elit tarafından oluşturulmuştu ve dolaylı, anlaşmazlıklarla, yüklü ifadelerle doluydu, yeniyle bağı kopmuştu ve onu ifadeden yoksundu. İçindeki bu eksiklerle, daha fazla okuyucuya ulaşmayı amaç edinen gazeteler bu bakımdan bir açmazın eşiğindeydiler. Arap yazarlar bugüne kadar gelenekler ve miras aldıkları doğal eğilimler nedeniyle halk dilini (avamca) yazılarında hiç kullanmamışlardı. Aslında bu pratik bir kaygıdan ileri geliyordu. İsmi aynı olmakla, temel nitelikleri benzerlik göstermekle beraber coğrafyanın farklılığına paralel farklı halkların anlaşmasına engel olması kuvvetle muhtemeldi. Gazetecilerin görevleri zordu, nitekim eleştirmenlere göre onların dili bir zavallılık örneğiydi. Suriyeli yazarlar üslubu bozmak pahasına da olsa akıcılığı geliştirme eğilimi göstererek yabancı tabirleri çevirdiler.”⁹⁸

⁹⁴ Gibb, 265; Nevfel, *el-Fennu'l-Kasâsî Beyne Ceyleyni: Tâhâ Hüseyin ve Necîb Mahfûz*, 10; Er, *Modern Mısır Romanı (1914-1944)*, 15.

⁹⁵ A.g.e., 265.

⁹⁶ Er, a.g.e., 15. Gazetelerin gelişmedeki önemi için bkz., Yazısı, “Modern Arap Öyküsüne Bir Bakış”, 5.

⁹⁷ Gibb, a.g.e., 265; Er, a.g.e., 14-5. Bu gazete ve dergilerle ilgili bilgi için bkz., Nevfel, a.g.e., 10-14

⁹⁸ Gibb, a.g.e., 265-6. Sonraki yüzyılda Heykel'in de içinde bulunacağı bir grup tercüme hareketlerinde daha dikkatli davranacaklardır. Bkz. Yazıcı, “Modern Arap Öyküsüne Bir Bakış”, 5.

Bu arada Mısır'da 1869 yılında Süveyş Kanalı'nın açılmasından sonra⁹⁹ 1882'ye kadar sürecek bir süreç başladı. Ülkenin 1800'lerde 4 milyon olan nüfusu 1860'da 5.5 milyona ve 1914'te 12 milyona çıktı.¹⁰⁰ Nüfus artışı birçok faktörün sonucu idi. Pamuk ekiminin yaygınlaşmasıyla bağlantılı olarak küçük yaştaki çocuklar tarlalarda çalışabiliyor ve bu durum erken evliliğe ve ailenin genişlemesine yol açabiliyordu.¹⁰¹ Özellikle işgalden sonra kurulan yeni idarenin merkezi olarak gelişmesi çeşitli hizmetlere ihtiyaç duyuyordu. Bu hizmetler yakın köylerden ve daha uzak Yukarı Mısır'dan¹⁰² göçmenleri çekti.¹⁰³ Ülke, bir Anglo-Mısır kondominyum (condominium) olma yolunda hızla ilerledi. İsmail Paşa'nın Bâbiâlfî'yi memnun etmek ve özgürlüğü sürdürmek için bol hediyeler göndermesi¹⁰⁴ bir yandan, Avrupalılara anlaşmalara uyulmadığı için tazminatlar verilmesi diğer yandan ekonomiyi çökertti,¹⁰⁵ ve Mısır malî yükümlülüklerini yerine getiremedi. Önce Fransa'nın ve Britanya'nın diplomatik müdahalesine (1878) neden oldu.¹⁰⁶ İsmail Paşa'nın 1876'da başlattığı ağır vergiler zaten halkı bıkkınlık noktasına çoktan getirmişti. Ardından bir de yabancı başkanların hükümete ortak olması¹⁰⁷ halkın aşırı tepkisine neden oldu. İsmail Paşa durumu tersine çevirmek için çabaladı. Ancak 1879 yılında yabancıların Bâbiâlfî'ye baskısı onun görevden alınması sonucunu doğurdu.¹⁰⁸

1879'da İsmail'in yerine 12 sene ülkeyi yönetecek olan oğlu Tefvik

⁹⁹ İrtəm, *Osmanlı Devleti'nin Mısır Yemen Hicaz Meselesi*, 37-40.

¹⁰⁰ Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, 346.

¹⁰¹ A.g.e., 347

¹⁰² Mısır için Yukarı-Aşağı nitelemeleri Nil'in akış yönüne göre düşünülmelidir. Bu açıdan Yukarı ülkenin güneyi, Aşağı ise ülkenin Kuzeyi (Akdeniz'e sahil ve komşu olan yerleşim birimleri) olmaktadır.

¹⁰³ Baér, "Mısır'da Şehirleşme: 1820-1907", 231. Mısır'ın sözü edilen gelişimi için bkz., Lewis, *Ortadoğu*, 24-5.

¹⁰⁴ İrtəm, a.g.e., 44-7; bkz., İnayet a.g.e., 59; Er, *Modern Mısır Romanı (1914-1944)*, 17.

¹⁰⁵ Ekonominin çökmesine M. Ali döneminde başlayan borçlanma stratejisinin İsmail döneminde onun ve babası Nöber Paşanın rolü büyüktür, Heykel, *Terâcimu Mısriyye ve Ğarbiyye*, 54-7.

¹⁰⁶ Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, 335; İnayet, a.g.e., 59-60; krş., Er, *Modern Mısır Romanı (1914-1944)*, 167.

¹⁰⁷ Heykel, *Terâcimu Mısriyye ve Ğarbiyye*, 62-3.

¹⁰⁸ Karal, a.g.e., VII, 39-53, VIII, 87-101; Heykel, *Terâcimu Mısriyye ve Ğarbiyye*, 67-8.

geçti.¹⁰⁹ Onun da babası gibi halkın gözünde sevilmemesi için yabancılardan destek görmesi yetti. Bu arada 1880'lerden sonra Ahmed Urâbî Paşa adında bir subay etrafında milliyetçi bir akımın biçimlendiği görülür.¹¹⁰ Bu yeni komutan Mahmud Sâmî el-Bârûdî, Şerif Paşa'nın yerine geçtikten sonra Harp Nazırı olacaktır.¹¹¹ Bir süre sonra hükümetin fiilen Urâbî'nin eline geçmesinden de anlaşılacağı gibi bu hareket İngiltere ve Fransa'nın olaya el koyma vaktinin geldiğini anlamasıyla sonuçlandı ve 1882 yılında İngiltere Mısır'a askerî müdahalede bulunarak ülkenin tamamını işgal etti.¹¹²

Bu tarihten sonra ülke her ne kadar bağımsızmış gibi görünse de fiilen her zaman İngiltere tarafından görevlendirilen Yüksek Komiserlerce yönetildi.¹¹³

İsmail döneminde Suriye ve Lübnan'dan gelen Hristiyan kökenli Araplar ile bir kısım Mısırlının yönetime yönelik eleştirilerinin ortaya çıktığı görülür. Birinci grup batıya karşı hiçbir savunma pozisyonuna girmeden rahat bir yöneliş içerisindeydi. Bunda dini açıdan onlarla aynı kökenden geliyor olmalarının payı büyüktü. İkinci grup ile modernliğe karşı değildi ama Müslüman kimliğini bırakmak istemiyordu. Geçmişte kendisi için güzel bir örnek vardı ve bu canlandırılabilir.

Sözü edilen bu Mısırlı grubun fikirleri ümmet kavramı etrafında şekillendi. Afganlı mı yoksa İranlı mı olduğu hususundaki tartışmalar hâlâ devam etmekle birlikte¹¹⁴ tamamen İslâmî gelenek çerçevesinde eğitim gördüğü ve batıya münasebetinin Hindistan'da bulunduğu sırada olduğu kesindir. Ardından Afgânistan'a ve sonra İstanbul'a gider ki bu son yolculuğunda Mısırlı Abduh ile

¹⁰⁹ Heykel, *Terâcimu Mısriyye ve Ğarbiyye*, 70.

¹¹⁰ A.e., 70-80. 'Urâbî Paşa'nın 1881'de devlete söz geçirir hale geldiği görülebilir. Bkz., A.e., 81.

¹¹¹ A.e., 83.

¹¹² A.e., a.y.; 'Abdü'l-'Azîm, *Tatavvuru'l Hareketi'l-Vataniyye fî Mısır min Seneti 1918 ilâ Seneti 1936*, 29; İrtem, a.g.e., 48-51; Owen, a.g.m., 125; Harb, *es-Sultân Abdulhamîd es-Sânî (Âhiru's-Selâtîni'l-Osmâniyyîn el-Kibâr)*, 117; Lewis, *Tarihte Araplar*, 332; Hourani, "Osmanlı Reformu ve Eşraf Politikaları", 97; Marsot, "Egyptian Historical Research and Writing on Egypt in the 20th Century", vol: VII/2, May. 1, 2; Er, *Modern Mısır Romanı (1914-1944)*, 17-22. Ayrıntılı bilgi için bkz., Karal, a.g.e., VII, 47; İnayet, a.g.e., 140-1; Sâlim, *Mukaddimetü'n-Nehdati'l-Edebiyye ve 'Avâmiluhâ fî Mısır*, 159; Safran, *The Search for Egyptian Nationhood, 1900-1930*, 4-6.

¹¹³ Er, a.e., 22.

¹¹⁴ İnayet, a.g.e., 95-7; Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 128.

tanışması önemliydi.¹¹⁵ 1871'de Kahire'ye gitti ve içlerinde Abduh,¹¹⁶ Sa'd Zeğlûl¹¹⁷ gibi ileride önemli yerler işgal edecek kimselerinde bulunduğu bir öğrenci grubu ile gizli bir cemiyet kurdu el-Hızbu'l-Vatanî (Vatan Partisi).¹¹⁸

Seyyid'in görüşleri başlarda siyasi değildi. Ona göre temel problem İslâm'ı yanlış anlama ve gereği gibi yaşamamadan kaynaklanıyordu. Eğer bunlar halledilirse gelişme ve güç kendiliğinden gelecekti. Fakat Avrupa'nın ani ilerleyişi ile sorunun farklı mecralarda gelişmekte olduğunu fark etti. Zira hiçbir şey yoktu ki Avrupa'nın çıkarları dışında ele alınabilirdi. Tehlikenin kaynağında daha çok İngilizlerin bulunduğunu düşünüyordu. Afgânî'ye göre Avrupalılar içsel olarak Müslüman ülkelerden daha güçlü değillerdi. Müslümanlar sömürüye karşı koyabilirlerdi ancak tek engel Müslümanların dağınık, cahil ve genel erdemlerin eksik olmasıydı. Bunlardan birincisi "Ümmet" kavramı çevresinde oluşturulacak bir dayanışma ile tamamlanabilirdi. "Cehalet" ise onda İslâm'ın din olmanın yanında bir medeniyet olduğu fikrinin oluşmasına neden oldu. Doğu, Avrupa'nın yararlı sanatlarını bilgilerini öğrenmeliydi ama dikkat edilmesi gereken bir nokta vardı. Bunlar tamamen taklit ile alınamazdı zira arkasında bir düşünce sistemi ve toplumsal bir ahlâk yatıyordu. İslâm medeniyetini oluşturmak için Guizot'un fikirlerinden faydalanmış olabilir. Bu çerçevede, baskı altındaki bir halkın iki açıdan ilerlemesi gerekir. Toplumsal gelişme veya toplumsal güç ve refahın artması ve bireysel gelişme, yani kişinin duyuları ve duygularının gelişmesiydi.¹¹⁹

Dayanışma (asabiyye)nın değişik temelleri olabilirdi. Ortak bir dini inançtan yada dil gibi tabii bir bağdan kaynaklanabilirdi. "Gerçekte, dil, istikrarlı bir toplum oluşturmada temel unsurdur, ortak bir dile sahip olmayan insan toplulukları sıkı bir birliğe de sahip olamazlar, bilgi ve becerilerini ifade etmek üzere kendine ait bir lisan olmayan bir grup ise onları kolayca kaybedebilir."¹²⁰

¹¹⁵ Hourani, *a.e.*, 128-9.

¹¹⁶ Hayatı için bkz., Soyuyiğit, *el-Edebü'l-'Arabî*, 107-118.

¹¹⁷ Bkz., *et-Takrîru'l-'İlmî*, 129; Wissa, "Freemasonry in Egypt from Bonaparte to Zaghloul", 109-132.

¹¹⁸ Er, *Modern Mısır Romanı (1914-1944)*, 20.

¹¹⁹ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 133-5; Tibi, *a.g.e.*, 116-8; İnayet, *a.g.e.*, 98-103; Er, *a.e.*, 20-1.

¹²⁰ *A.e.*, 137-40.

Görüşleri '*Urvetü'l-Vûska* isimli dergiyle ve genelde hocasının görüşlerini yazması muhtemel Abduh tarafından ifade edilmiştir.¹²¹ Hayatındaki bir diğer önemli olayda Ernest Renan'ın *Journal des Débats*'da yayınlanan "İslâm ve İlim" (*L'Islamisme et la Science*) adlı makalesine yazdığı reddiyedir.¹²²

1.2. Düşünsel Arka Plan

1870'ten "*el-Urvetü'l-Vûska*"nın kapandığı 1885 yılına kadar yaklaşık 15 yıldır Afgânî ile yakın ilişkisi olan Abduh (1849-1905)¹²³ onun yoldaşı ve tilmizi olarak, "Üstadından daha sistematik bir düşünür olma yolundaydı ve sadece Mısır'daki Müslümanların zihinlerinde değil, çok ötelerde de ondan daha kalıcı bir etki bıraktı."¹²⁴ 1878 ile 1882 yılları arasında ülkede cereyan eden olaylarda önemli rol üstlenmişti. Muhtemelen bunu sezen Tevfik Paşa, Afgânî gibi onu de *el-Ehrâm*'daki yazılarından dolayı kısa sürecek olan bir sürgüne göndermiştir. Sonra Riyâz Paşa yönetiminde iken geri dönen Abduh, Paşa'nın edebiyatçılara olan ilgisinden dolayı *el-Vakâi'ul-Misriyye*'nin başyazarlığına getirildi. Böylece bir süre devam eden yazılarıyla eğitim sistemini, toplumsal âdetleri ve yanlış inançları eleştirdi.¹²⁵

1882 olaylarında Urâbi Paşaya yaklaştığını ve elinden geleni yaptığını gören İngiliz Hükümeti olayların yatışmasından sonra Abduh tutuklamış, hapse attırmıştı. Üç yıl sürgün hayatı yaşadıktan sonra 1888 yılında geri dönmesine izin verildi.¹²⁶ Bu arada *Risâletü'l-Tevhîd* isimli kitabını yayınlamıştı. Lord Cromer'in dönmesinde etkisi büyüktü. Siyasal alandan uzak kalması sağlanarak toplumsal düzenlemeler yapmaya sevk edildi. İstinaf mahkemelerinde yargıç ve Şûrâ Meclisindeki üyeliği dışında dini düşünceyi ve dini kurumları ıslah çalışmalarıyla uğraştı.¹²⁷

1892'de Tevfik'in ölmesiyle yerine II. Abbâs¹²⁸ geçti. Bu dönemde

¹²¹ İnayet, *a.g.e.*, 116-22; Tibi, *a.g.e.*, 116-117.

¹²² Bkz., Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 132; İnayet, *a.g.e.*, 122-31; Tibi, *a.g.e.*, 117.

¹²³ Er, *Modern Mısır Romanı (1914-1944)*, 23; Bkz., Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, III, 306-7.

¹²⁴ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 151.

¹²⁵ İnayet, *a.g.e.*, 138.

¹²⁶ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 154-56.

¹²⁷ İnayet, *a.g.e.*, 143-4.

¹²⁸ Şahin, İlhami, "Abbas Hilmi II", I, 25-6.

yönetimin Urâbî Paşa'yı kendi yanında topladığını gören Abduh, Hidiv'e daha da yaklaşarak 3 alanda ıslah çalışması için izin istedi. Ezher, Vakıflar ve Şer'î Mahkemeler¹²⁹ 1895 yılında Ezher için bir yönetim şûrâsı oluşturulmasını mümkün kıldı ve kendisi de 10 yıl boyunca buna üye kaldı. Bu arada bir takım reformlar yapmaya muvaffak oldu.¹³⁰

1899 yılında İngilizlerin Şeriat Mahkemelerini kapatmalarına yönelik kararlarının sonunda baş müftü oldu ve pratik olarak birçok dini ıslah çalışmasına teşebbüs edebildi.¹³¹

Hayatındaki iki büyük hedefini otobiyografisinde tanımlar: Birincisi düşünceyi takliden prangasından kurtarmak ve dini, ümmetin büyüklerinin anlaşmazlıklar zuhur etmeden önce anladığı gibi anlamak; dini bilginin elde edilmesinde ilk kaynaklara dönmek ve onları, Allah'ın dinde aşırılık ve karıştırmaları engellemek için yaratmış olduğu insan aklının ölçüleriyle tartmak... İkinci hedefin Arap dilinin yazım şeklinde reform yapmaktır. Halen savunucusu olduğum bir başka mesele daha vardır. Sosyal hayatlarının temel direği olmasına rağmen insanlar genellikle ona karşı kördürler nitekim onu ihmal etmeseydiler zayıflık ve utanç onların üzerine gelmeyecekti.¹³²

1890'dan sonra kurulan *el-Üstâz* (Abdullâh en-Nedîm) ve *el-Müeyyed* (Şeyh Ali Yusuf) gazetesi her ne kadar 'Urve kadar etkili değillerse de Pan-İslamist görüşlerin birer savunucusu durumundaydılar.¹³³

Abduh'tan sonra iki anlayış ortaya çıktı. Bunlardan birincisi Abduh'un İslâm-Modernizm sentezini kabul edilemez görerek İslâm'ın ve yasasının değiştirilemez yapısı olduğunu benimsedi. İkinci grup ise daha ılımlı ve laikti.

Yeni yüzyıla modern Mısır bağlamında şekil veren isimlerden biri Abduh'un Kürt¹³⁴ asıllı öğrencisi Kâsım Emin Bey idi.¹³⁵ Fransız eğitimi almıştı ve bir hakim ve ara sıra sosyal meseleler üzerine yazan bir yazar olarak zaten liyakat kazanmıştı. Ancak 1899'da yazdığı küçük bir kitap (*Tahrîru'l-Mer'e*)

¹²⁹ İnayet, *a.g.e.*, 144-5.

¹³⁰ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 156.

¹³¹ İnayet, *a.g.e.*, 146.

¹³² Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 161-2.

¹³³ Gibb, *a.g.e.*, 269.

¹³⁴ Heykel, *Terâcimu Mısriyye ve Ğarbiyye*, 145.

¹³⁵ Bkz., Zeydân, *a.g.e.*, IV, 281.

onun şöhretini biraz da kötü yönde artırdı. Ona göre İslâm toplumu gerilemektedir. Her taraftan gelen baskılara göğüs germek için çok zayıftır ve bu durumda tabii seleksiyonun kanunları tarafından yönetilen dünyada hayatta kalamaz. “Fakat bozulmanın sebepleri nelerdir? Emin genellikle, yapılan açıklamaların ikisini de kabul etmez. Bozulma tabii çevreden kaynaklanmaz, çünkü aynı ülkelerde medeniyet yüzyıllarca yayılmıştır. İslâm’dan dolayı da değildir, kendisinin gerilemesi sosyal gücün gerilemesinin sebebi değil bilâkis sonucudur. Bozulmanın gerçek sebebi toplumsal erdemlerin “ahlâki gücün” yok olmasıdır ve onun da sebebi ihmaldir. İnsan mutluluğunun kurallarının kendisinden çıkartılabileceği gerçek bilimlerin ihmali. Bu ihmal ailede başlar.”¹³⁶

Kâsım’ın da görüşleri özgürlük kavramı etrafında gelişir. İnsanlığın bir dönem medeniyette geri olduğunu fakat ilerleme ile beraber özellikle kişisel özgürlüğün toplumsal baskının dışına çıktığını, bu manada bireyin özgürlüğünü olabildiğince yaşama arzusunda olduğunu ifade eder. Ona göre özgürlük fikir, seçme ve iş özgürlüğüdür. Özgürlük çocukluktan alınması gerekli bir kavramdır. Ve burada kadınlara iş düşmektedir.¹³⁷ Halbuki kadınlar bizim toplumumuzda (özelde Mısır genelde doğu (Arap) toplumlarını kastediyor) tek görevi, temeline baskı (istibdâd)yı koyduğumuz ailenin çocuklarının terbiyesinden ve kocalarının cinsel arzularını tatmin eden bir varlıktan başka bir şey değildir. Bu anlayış ise toplumu önce onların duyguları olan insan olduklarının unutulmasına ve sonra da çocukların terbiyelerinin yeterli olmaması sonucuna götürmüştür.¹³⁸

Gerçekten kadınların durumu neydi? Niçin gerilemede bu konu üzerinde duruluyordu: Bu çalışmanın ilerilerde bir yerlerinde de ifade edileceği üzere; yaşam tarzları ve törenler yüzyıllardır çok az bir değişme göstermişti. Evlilik, sünnet ve ölüm törenleri Firavunlar dönemi medeniyeti kadar eskiye dayanır. İslâm’a yabancı, ama Kara Afrika’da uygulanan kadınları sünnet ettirme olayı Kıptîler gibi Mısır Müslümanları arasında da görülebiliyordu. Kadın her yerde bir eşya olarak değerlendiriliyordu. Onları sahipleri ise sadece sosyal sınıfa uygun olarak değişkenlik gösteriyordu. Ailenin ev işlerine yardım ettikleri gibi savaşta da yardımcı kuvvetteler. “onların mevcudiyeti savaşıyan taraflara büyük kuvvet

¹³⁶ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 186.

¹³⁷ Emîn, *el-Mer’etü’l-Cedîde*, 27-9.

¹³⁸ A.e., 46-7.

veriyordu.” Köy ile sınırlı bir aile grubu içinde yaşayan köylü kadın, daha az özgürlüğe sahipti. Çeşitli kamu meselelerine katılımı da yok denecek kadar azdı. Faaliyet alanları aileleri ile sınırlıydı. Yemek hazırlıyor, çocuklara bakıyor, tarlalardaki işçilere yardımcı oluyorlardı. Arasıra kendi ürettikleri eşyaları satmak için pazara gittikleri de oluyordu. Şehirli kadınlar ise bundan bile mahrumdular. Şahsi tasarrufları yok denecek kadar azdı. Dini ve geleneksel törenlere katılmıyorlar, camiye gitmiyordular. “Şehirli, köylü veya göçebe kadın, az veya çok sınırlı olsun, kocasının, ailesinin veya kabilesinin malıydı. O, kesinlikle muhalif görüş, arzu ve davranışı ve hatta bağımlı olduğu efendisinininkinden farklı olanları benimsemekte serbest değildi. Aklen uysal ve itaatkar, fizik olarak da köle ve gurursuz olmak zorunda idi. Açık isyanı durumunda ölümle karşı karşıya idi.”¹³⁹

Kâsım, dönemine göre daha da cesur davranarak kadınların bu durumda olmasında örtünmenin yerini de tartışır. Yine kadınların istemedikleri kişilerle evlendirilmesi durumunu ve başka eleştirileri hep batı ile karşılaştırarak ele alır. Peçenin İslam’da yeri olmadığını, dinî ve aklî olarak ispatlamaya çalışır ve örflerini kısa bir süre önce atan Hristiyan ve Yahudi asıllı Mısırlıların hiç de tahmin edildiği gibi bozulma ve helak ile yüz yüze gelmediklerini savunur.¹⁴⁰ Eğitimle kadınların peçeden ve inzivadan kurtulup erkeklerin baskısından uzaklaşacağını ve böylece kadınların erkekler gibi yeterli varlıklar olabileceklerini düşünür. Çok eşliliği ve toplumda yaygın olan boşanmaları eleştirir. Ancak tüm bunları bir feminist gibi ifade etmez. Bu manada kadınların siyasi sahaya gitmelerine, bunun için uzun bir süreç gerekli olduğu gerekçesiyle karşı çıkar. O tüm bu görüşlerinin İslâm’ın açık bir hükmü olmayan konularda olduğunu yoksa inananlar için itaatten başka bir seçeneğin bulunmadığını savunur.¹⁴¹

İki türlü eğitim vardı; aklın ve ruhun eğitimi. Birincisi insanın, evrendeki hakikatleri keşfetmesine vesile olur. İkincisi ise onun iradesini iyiye yönlendirir ve güzellikleri hissetmesine yardım eder. Her ikisi de insanın mutluluğu için gereklidir. Aklî eğitimin ortamı okullar ve üniversitelerdir. Ruhî eğitiminki ise

¹³⁹ Tomice, “19. yy’ın İlk Yarısında Mısırlı Kadının Durumu”, 239-256.

¹⁴⁰ A.e., 48-51.

¹⁴¹ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 187-9.

ancak ailede olur.¹⁴²

İkinci kitabındaki üslûp daha polemikti ve artık Kur'ân'a doğru yorumlanmış şeriata değil modern batının bilimlerine ve sosyal düşüncesine başvuruluyor ve Herbert Spencer'in ismi birden fazla ortaya çıkıyordu. İlerlemede dört safha vardı: "Kadın özgürken tabii durum; ailenin oluşumu devresi, kadının gerçekten hüküm altına alındığı zaman ortaya çıkar; sivil toplumun oluşumu, kadının bazı haklarının tanındığı ancak erkeklerin tiranlığı ile onları kullanmaktan men edildiği zaman; son olarak gerçek medeniyet devrelerine kadın haklarına tümüyle elde ettiği ve uygulamada erkekle aynı konuma sahip olduğu zaman ulaşılır."¹⁴³

Mükemmel medeniyet bilime dayanır ve İslâm medeniyeti gelişmesinin sonuna gerçek bilimlerin kurulmasında önce ulaştığından dolayı model olarak alınamaz. Geçmişte değil uzak gelecektedir ve yolu da bilimdir. Emîn Avrupa'nın bilimdeki ilerlemesine dikkat çeker, ancak ahlâkî açıdan doğunun daha iyi olduğu ve teselli bulanlara da bazı örneklerle durumun tam tersi olduğunu ispata çalışır. Onun düşüncesinde bilgi olmaksızın ahlâk varolabilir ancak kalıcı olamaz. Bu manada Avrupa bilimi ve ahlâkî ilkelerinin ayrılmaz olduğunu her ikisinin de alınması için hazır olmak gerektiğini işaret eder.¹⁴⁴

Abduh'un öğrencilerinden bir diğeri 1907 yılında kurduğu Hızbu'l-Vatanî (Vatan Partisi) ve bu görüşün 1900'de kurulan yayın organı *el-Livâ* (Bayrak, sancak) ile Pan-İslamist bir çizgi takip ediyor ve Osmanlı'ya yakınlık gösteriyordu.¹⁴⁵ Mustafa Kâmil önderliğinde yürütülen bu yeni hareketin temellerini Ezher Üniversitesi'nin hocalarından Hüseyin el-Murassafî atmıştı. Onun *el-Kelimü's-Semân* isimli eseri Mısır vatanseverliği açısından milliyetçilik kavramına yeni ve farklı boyutlar kazandırmakta ve özellikle dile vurgu yapmaktadır.¹⁴⁶

Aynı dönemde Murassafî benzeri başka isimlerde vardı. Mısır Yahudisi

¹⁴² Emîn, *a.g.e.*, 92-3.

¹⁴³ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 189-90.

¹⁴⁴ *A.e.*, 190-1.

¹⁴⁵ Er, *Modern Mısır Romanı (1914-1944)*, 26.

¹⁴⁶ İnayet, *a.g.e.*, 224-5; bkz., Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 216-7.

James Samu ve Suriyeli bir Hristiyan olan Abid İshâk ve Abdullah en-Nedîm de görüşlerini dile getiren ve topluma ilk ışığı tutan simalardır. Hourani bu sonuncu için, “yalancı fecrin hatip ve yazarıydı”, der. Zira bu dönem “Lütfi es-Seyyid’in dediği gibi ulusun hassas öz güveni veya en azından küçük eğitilmiş sınıf paramparça oldu.” Avrupa’ya karşı çaresizliği fark edenler ya sessizliğe büründüler ya da Abduh gibi çıkar yol buldular; Mısır, İngilizleri başından atamıyorsa onun varlığından istifade etmelidir. Sonraki nesil daha uzlaşmazdı. 1870’lerin insanı İslâmî muhafazakârlıktan ve halkın ilgisizliğinden dert yanıyordu. 1890’ın insanı ise dışarıdan yöneltilen teze de boy ölçüşmek zorundaydı. Mısır’ın İngiliz idarecilerine ve onun ekonomik yaşantısını kontrol eden yabancı topluluklara ait bu teze göre Mısır bir millet teşkil edememişti ve bağımsız bir milli varlığı bekleyemezdi. Bu görüşler eğitimli Mısırlıları etkiledi ve en sert cevap Mustafa Kâmil’den geldi: “Buna göre tek bir Mısır milleti vardı ve kendi kendini yönetebilirdi.”¹⁴⁷ 1906 yılında şöyle seslenecekti: “Bizim Mısır aşkımız başka herşeyin üstündedir... Biz Mısırın Mısırlıların olmasını istiyoruz.”¹⁴⁸

1874’te doğduğunda¹⁴⁹ ülkesi işgal altındaydı. Geçmişî görenler ya bu yeni yönetimin olumlu taraflarına bakarak ya da Urâbî ayaklanmasının başarısızlığından kaynaklanan özgüven yokluğundan dolayı İngilizlere karşı koymayabilirdi. İşte bu özgüveni o geri getirdi.¹⁵⁰

Okul yıllarında makaleler yazmaya ve İngilizlerin siyasetini eleştirmeye başlamıştı. 1892’de bu amaçla *el-Medrese* isimli bir dergi de çıkartmıştır. Fransa’ya imtihan için gidişi özellikle Fransızların milliyetçilik fikirlerinden esinlenmesine sebep olmuştur.¹⁵¹ Fransa’ya üzerinde Arapça ve Fransızca Fransa’ya övgüler içeren ve İngiliz işgaline karşı çıkan bir levha göndermiş ve onlardan Mısır’ın özgürlüğüne yardım etmelerini istemiştir.¹⁵² Ona göre Mısır

¹⁴⁷ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 216-221.

¹⁴⁸ Safran, *The Search for Egyptian Nationhood, 1900-1930*, 8.

¹⁴⁹ Heykel, *Terâcimu Mısriyye ve Ğarbiyye*, 127; bkz., Zeydân, *a.g.e.*, IV, 282.

¹⁵⁰ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 221.

¹⁵¹ Bu dönemde (1895) *el-Ehram* gazetesinde Mısırlı bir gençle İngiliz Subayı arasında geçen tartışmayı konu edinen “Önemli bir olay” isimli bir makale de yazmıştır. Bkz., Heykel, *Terâcimu Mısriyye ve Ğarbiyye*, 129-30.

¹⁵² *A.e.*, 132.

Osmanlıydı, Müslümandı, Doğuluydu ve her üç dünya ile bağına güçlendirmeliydi. 1900'de kurduğu *el-Livâ'*da Abbâs Hilmi'nin kişisel desteğini de alarak Mısırlı gençlerin düşüncelerine yön verdi. Halkın ve genç Mısırlıların milliyetçi duyguları Danişwây olayıyla üst seviyeye çıktı. 1906'da delta'da Tantâ kenarındaki Danişwây köylüleri ile civarda güvercin avlayan bir grup İngiliz subayı arasında çatışma patlak verdi. Birkaç subay yaralandı ve bir tanesi güneş çarpması ve dövme sonucu öldü. Bir köylü de ölü subayı bulan İngiliz askerleri tarafından dövülerek öldürüldü. Cromer yerinde yoktu ve geçici olarak onun yerinde bulunanlar çılgına döndüler, özel bir mahkeme kuruldu,¹⁵³ birçok köylü ölüme mahkum edildi, diğerleri de kırbaçlandı ve cezalar barbarca bir reklamla gerçekleştirildi. Olaydan sonra Cromer'in yönetiminde biraz gevşeme olmuş ve 1907'de 3 tane siyasi parti kurulmuştur. Abduh ve arkadaşları Hızbu'sh-Şa'b'ı (Halk Partisi), Ali Yusuf Hidiv'in partisi olan Anayasal Reform Partisi'ni ve Mustafa Kâmil ile arkadaşları Vatan Partisi'ni kurdular.¹⁵⁴

Kâmil'in esas gayesi ne Mısır toplumunu tahlil etmek ne de onu siyasi erdem bakımından eğitmekti. Onun gayesi İngilizlere karşı savaşmak için enerji üretmekti. İngilizler Mısırlıların düşmanıydı ve reformlar onlar olmadan yapılabilirdi.¹⁵⁵ Daha önce de belirtildiği gibi İngilizlere karşı bir dönem Fransa'dan medet ummuştu, ancak 1904'te tüm umutları söndü. Hayatının sonlarına doğru ne zaman bir dış güce bakabilse bu Osmanlı Sultanı olurdu. Ancak bu bakış Mısır'ın tekrar hakimiyet altına girmesi biçimi değildi. "Maruz kaldığımız iftiralara göre güya biz İngilizlerin tahliyesini sağlayarak, Mısır'ı sıradan bir eyaleti olarak Türkiye'ye vermek istiyormuşuz, yani istediğimiz bağımsızlık ve kendi kendini yönetme değilmiş; yönetenlerin değişmesini istiyormuşuz."

Bu suçlama medeniyete ve medeni insana karşı bir hakarettir ve Mısır halkının hiçbir zaman ilerlemeyeceği ve diğer halklar seviyesine çıkamayacağına dair verilmiş bir hükümdür. Onun gözünde Osmanlı güçlü olursa Mısır daha az

¹⁵³ Mahkemeye Butrus Gâlî başkanlık etmiştir. Başsavcı İbrâhim el-Helbâvî Bey'dir ve karşı tarafta savunma avukatlarının içerisinde Lütîfî Bey de vardır. Bkz., Heykel, *Müzekkîrât fî's-Siyâseti'l-Mısıriyye*, I, 30.

¹⁵⁴ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 222-3.

¹⁵⁵ A.e., 224-5.

Batı tesirine maruz kalırdı ve Müslüman asabiyeti bir gerçektir. Japonya örneği (eş-Şemsü'l-Müşrike) gösterdi ki doğu batıya galip gelebilir ve bu anlamda Doğunun özellikle Mısır'ın kendi içinde birleşmesi gerekir: "Bu bölgelerde adalet yoluyla mevcut olan her şey, düzen, özgürlük ve bağımsızlık, büyük çaptaki zenginlik ve mal, mülk hiç şüphesiz milletin mensuplarını topluca ortak bir amaca ve tek bir hedef için çalışmaya teşvik eden o asil duygunun ürünüdür." Görüldüğü gibi ortak bağ, Mısır toprağıdır.¹⁵⁶

10 Şubat 1908'de öldüğünde Mısır'ın kalbi Danişwây olayından sonra ikinci kez ağladı. Cenazeye katılan Kâsım Emin Bey'in ağzından şu sözler dökülür: "O ısısını donuk, soğuk kalplerimize veren bir ışıktır. O, gelecektir."¹⁵⁷

Kâsım Bey'in bu sözlerini sonra gelen birçok yazar doğrulayacaktır. Gerçekten onun Mısır milliyetçiliğini anlatan düşünceleri başka bir Mısırlı tarafından daha da ileriye götürülecek ve o, yüzyılın ortalarına kadar geçen sürede yetişecek eğitilmiş bir kesimin hocalığını üstlenecektir.

Yeni akımın önderi toplumdaki genç bireyler üzerinde Tahtâvî ve Abduh'tan daha az etkili değildi. Fakat onun modern düşüncelerinin temelinde. Batı'daki siyasal eğilimlere henüz hakim olmayan bir akım yatmaktaydı: Liberalizm.

Aşağı Mısır'da kırsal bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Ahmed Lütü es-Seyyid'in (1872-1963) hem dedesi hem babası köy ağasıydı ve babası paşalığa yükseltilmişti. Orta öğrenimi için Kahire'ye gitmiş ve 1889 yılında Hukuk Okuluna başlamıştır. Burada arkadaşları Mustafa Kâmil, Servet ve Sıdkı (sonraları başbakan olacaklardır) ile birlikte Abduh ve Afgânî'nin fikirlerinden oldukça etkilenmiştir. Yine bu dönemde Rousseau ve Comte'u okuduğu ve Aristoteles'in *Ethics*'ini çalıştı.¹⁵⁸

1907'de Abduh'un ölümünden sonra onun ilkelerine dayalı Hızbu'l-Ummeh (Ümmet Partisi)'yi ve I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle kapatılacağı yıla kadar bu partinin siyasal fikirlerini ifade eden *el-Ceride* gazetesini kurdu ve onun editörlüğünü üstlendi. Dergi, daha çok halk kitlesinin isteklerini ve düşünce biçimini temsil eden *el-Livâ*'nın aksine liberal aydınların sözcüsüydü ve daha az

¹⁵⁶ A.e., 226-8.

¹⁵⁷ Heykel, *Terâcimu Mısriyye ve Ğarbiyye*, 124-126.

¹⁵⁸ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 193; Dayf, *el-Edebü'l-'Arabiyyu'l-Mu'âsir*, 251-55.

sempatikti. Muhammed Hüseyin Heykel, Tâhâ Hüseyin ve Selâme Musâ gibi yakın geleceğin edebiyatçı ve yazarlarının çoğunun ilk makalelerini, eleştirilerini bu gazetede yayınladıkları görülür.¹⁵⁹

el-Cerîde'nin yayın hayatı sona erince Milli Kütüphanenin müdürü oldu. 1919'da Vefd kurulunca ona katıldı ve Adli Yeken ile Sâ'd Zeğlûl'un liderlik yarışına kadar burada üye kaldı. 1928-9'da kültür 1937-38'de Devlet Bakanlığı yaptı ve genel olarak siyasetten çekildi.¹⁶⁰

Düşüncesinde Afgânî ve Adduh'tan farklı yönler vardı. Kendisinin ve yurttaşlarının çoğunun geleneksel olarak Müslüman ve ümmetin bir parçası olduğunun tabii ki farkındaydı; fakat İslâm, düşüncesinin temel kuralı değildi. Din -hangisi olursa olsun- onun düşüncesinde toplumu oluşturan faktörlerden sadece biriydi. Ancak Mısır'ın geçmişi itibarıyla dini bir geleneği olduğu için ferdî ve toplumsal erdemlerin İslâm tabanında temellenebileceğini düşünüyordu. İlerleme ve ideal toplum hakkındaki fikirleri Avrupa düşüncesine aittir. O ve arkadaşları iki tür Avrupa düşüncesinden etkilenmiş görünürler. "Birincisi, çok değişik yollarla, çağdaşları arasında Comte, Renan, Mill, Spencer ve Durkheim tarafından ifade edilen düşünce türlerini yakından tanıyordu. Bu gibi düşünürlere göre, insan toplumu, ilerlemenin karşı konulamaz ve geri dönülemez kanunuyla, ideal bir devlete doğru eğilim gösterir. Bu devletin işaretleri, aklın hakimiyeti, ferdî özgürlüğün genişletilmesi, artan farklılaşma ve karmaşıklaşma ve âdet ve mevkîe dayanan ilişkilerin yerini serbest antlaşma ve ferdî ilişkiye dayananların olması olacaktır. Fakat çok farklı ve daha az ümit sahibi I. Gustave Le Bon'un düşüncesinden de etkilenmişti..." Her millet tarih boyunca yavaş bir birikimle meydana getirilen ve ancak yavaşça ve kendi sınırları içinde değiştirilebilen, fiziki bünyeden daha az sabit olmayan zihni bir bünye taşır; öyle ki bu bünyede istek, azim, enerji, hakimiyet gücünden türemiş tüm melekelerin birincisi akla ikincisi ise şahsiyete ait olmak üzere iki temel unsuru vardır, dinî inanç milli karakteri etkileyen en önemli unsurdur -yeni bir din doğduğu zaman yeni bir medeniyet doğar- fakat din bile ilk saik bir kere sona erdikten sonra, milli karaktere uyum

¹⁵⁹ Mekkî, *el-Edebü'l-Mukârin -Usûlühû ve Tetavvüruhû ve Menâhicühû-*, 585; İnayet, *a.g.e.*, 240-1; Dayf, *a.g.e.*, 251-55.

¹⁶⁰ *A.e.*, 241.

sağlar.”¹⁶¹

Zihninde iki tür özgürlüğün geliştiği görülür; doğal ve hukuksal özgürlük. Doğal özgürlük, insanın davranışını, konuşmasını ve düşünmesini sınırlayan her türlü bağdan kurtulmasıdır. Ona göre bu özgürlük işlevseldir de, toplumdaki işleyişi düzeltmek amacıyla kullanılmalıdır.¹⁶² Devletin gereksiz denetiminin olmaması gerektiğini, ferdin haklarına müdahalenin yanlış olacağını düşünür. Özellikle hukuk mahkemelerinin özgürlüğü, yazma, konuşma, yayınlama özgürlüğü önemlidir. Adliyenin özgürlüğü hakkında yazarken, onun Mısır’da var olmadığını belirtir, çünkü hükümet mutlak ve başka her şeyi olduğu gibi hukuk mahkemelerini de kontrol etmektedir, ayrıca Mısırlı yargıçlarda meslek duygusu yoktur, o mevki ancak mantiki sonucu bir bakanlık olan resmi bir kariyere sıçrama taşı olarak kullanılır.¹⁶³

Mısırlı insanının da içine işlemiş sorunları vardır: “Biz Mısırlılar, der, bağımsız insani varlıklar olarak kendimize inanmadığımız için güçlü olanlara dalkavukluk etmek ve onları methetmek istediğimizde iki yüzlüyüz. Yumuşak başlıyızdır, ne olsa “boş ver” mâ leys deriz; bu bir çeşit erdemdir, ancak ruhun zayıflığında köklemiştir. Köle gibiyiz ve bir mevki kaybetmekten yada protestoda bulunmaktansa hakaretleri ve rezil olmayı kabul ederiz. Birbirimize güvenmeyiz, başkaları hakkında kötü konuşuruz ve en kötü huyları onlara atfederiz... Güce ibadet ederiz... Uzun lafın kısası biz ruhun bağımsızlığından gerçek özgürlükten mahrumuz ve tam anlamıyla insan olmamamızın eksikliğini duyuyoruz. Fakat tüm bu zayıflıkları ve onlara benzeyen diğerlerini incelediğimizde onların hepsinin bir kökten kaynaklandığını görürüz. Otoriteye karşı yanlış tavrı. Hükümetten çok şey bekliyoruz. Kendimiz için yapmamız gereken her şeyi ondan bekliyoruz, haklarımızı ve ödevlerimizi ona teslim etmişiz. Fakat ona güvenmiyoruz ya da onu sevmiyoruz...” Ona göre hükümete karşı bu yanlış tavrın sebebi, “her zaman yanlış türde bir hükümete sahip olma”dır. “Hükümetimiz her zaman zorba olageldi ve bu zorbalık kölelik huylarını besledi. Yumuşak başlı ve hoşgörölüyüz, çünkü aciziz; köle gibi ve iki yüzlüyüz, çünkü mutlak kral, mutlak itaatten başkasını istemiyor.” Her türlü

¹⁶¹ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 194-5.

¹⁶² İnayet, *a.g.e.*, 250.

¹⁶³ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 196.

özgürlük için siyasî özgürlüğü şark koşan Lütfi'ye göre gerçek hükümet halka efendi-köle ilişkisi çerçevesinde yaklaşmaz, tabii adalet duygusu ile uyum halinde özgür anlaşmadan kaynaklanır. Hukuku oluşturan bu anlaşmadır ve hukuk bir kere oluşunca hükümeti ve fertleri aynı şekilde bağlayıcıdır. Dolayısıyla hukuka dayalı sınırlı hükümet hükümetin tabii şeklidir ve her toplumun ondan talep edeceği bazı haklar vardır.¹⁶⁴

Görüşlerinden de anlaşıldığı gibi o Kâmil gibi bir siyasal savaş adamı değildi, daha çok görüş ve düşünce üzerinde duruyordu. Hükümet gibi tabii kurumların yanında Millet gibi fertlerin özgürlüğünü benimseyen istikrarlı insanî kurumlar da vardı. Onun millet tanımının ortak paydasında dil ve din değil toprak yer alıyordu. “Çünkü su, hava, komşuluk ve bağlılık gibi yöresel ve yerel etkenler, Mısır'da yaşayanlardan birbirine kenetlenmiş ve bir bütün olmuş bir kitle oluşturmuştur ki bugünkü Mısırlılar, beyaz derili, buğday tenli, kara yağız özellikleriyle bütünüyle onların çocuklarıdır.”¹⁶⁵

Lütfi, Tahtâvî gibi Mısır tarihinin sürekliliğinin bilincindeydi. Mısır'ın iki; Firavunlar ve Arap, geçmişi vardır. Firavunları incelemek, sadece onunla övünmek için değil fakat Mısırlıların ondan gelişme ve ilerlemenin kanunlarını öğrenebileceğinden dolayı daha önemlidir. Hourani'ye göre burada, Tahtâvî'nin düşüncesinin bir yansıması vardır. Eski Mısır maddi ilerlemenin sırrına modern Mısır'dan daha az sahip değildir; fakat Lütfi'nin yazısında özgün olan, onun Mısır ve kırsal bölgesinin fiziki bilincidir. Fakirlik ve sefaletle rağmen köy hayatının güzelliğini bilir, pamuk çiftliklerinin manzaralarını ve seslerini hatırlatır, iyi çiftçinin erdemlerini ve mutluluğunu parlak renklerle çizer ve genç nesli duyguların eğitimi aklın inceliğine eklemek için doğaya karşılık vermek üzere uyarır.¹⁶⁶

Tahtâvî, Abduh ve Kâmil, din ve milliyetçilik kavramlarının çatışmayıp bilakis zorunlu bağlarla bağlı olduğunu ispata çalışırken Lütfi es-Seyyid vatan ve ulusçuluk kavramını dinden bütünüyle ayırmaktadır.

“[Kimileri derler ki] Mısır, sadece Mısırlıların vatanı olmayıp ister

¹⁶⁴ A.e., 197-8.

¹⁶⁵ İnayet, a.g.e., 246.

Osmanlı, ister Fransız, ister İngiliz, ister Çinli, ister Japon olsun, orada yaşayan her Müslüman'ın vatanıdır. Bu çıkarımla artık Mısır ulusu yada Mısır uyruğu olma durumu ortadan kalkmaktadır. Ulusluk ortadan kalkarsa bağımsızlığın ne anlamı olur?"¹⁶⁷ Ancak o Panislamizm'i savunuyor değildir, ona göre Mısır'da yaşayan herkesi bir araya getiren ve onların kaderini kendininkine birleştiren bağ o kadar güçlüdür ki, din, dil ya da soy farklılıklarının karşılıklı dengesinden üstündür. Kişiyi Mısırlı yapan, Mısır'ı ilk ve tek anavatan kabul etme arzusudur.¹⁶⁸

Lütfi'nin Osmanlı-İtalya savaşlarında Mısır'ın faydasına gördüğü için tarafsızlık politikasını savunmasından¹⁶⁹ da anlaşılacağı üzere o, milli bağlılıklarını tamamen Mısır'la ilgili olarak tanımlayan kendini her şeyden evvel Osmanlı, Arap, Türk ya da Müslüman olarak gören Mısırlıları daha çok düşünür. İslâm milliyetçiliği ona göre gerçek milliyetçilik olarak görünmez. İslâm toprağının her Müslümanın anavatanı olduğu düşüncesi emperyalist bir ilke, toprağını genişletmeyi ve nüfuzunu yaymayı isteyen her emperyalist millet için faydalı bir kabuldür.¹⁷⁰

Ulusçuluk fikri dil, din, toprak bağının ötesinde kavramları da barındırmaktadır. İklim, yöre, tarih, kültür, doğa, davranış biçimi vs. Bu etkenlere dayanarak Mısır'ın Sudan üzerindeki savını açıklar. "Sudanlı kardeşlerimize olan bağlarımız, bir ulusun üyelerini birbirine bağlayan aynı bağlardır. Soy bağı, Arap dili bağı, yüksek siyaset ve ortak çıkarlar bağı vs. Mısır, Sudan için yabancı mallar ithal etmektedir. Sudan ise Mısır sularının kaynağıdır. Su da her şey demektir."¹⁷¹

Dil olarak Arapça üzerinde daha çok durmak gerekiyordu. Çünkü edebî dil ile halk dili arasında büyük bir fark vardır. Ona göre Mısırlıların ulusal bakış açılarına ve vicdanlarına göre edebî Arap dilini ölü saymak gerekliydi. Çünkü sadece yazmaya yarıyor ve halkın günlük ilişkilerinde kullanılmıyordu. Halk

¹⁶⁶ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 199.

¹⁶⁷ İnayet, *a.g.e.*, 243-4.

¹⁶⁸ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 199.

¹⁶⁹ Heykel, *Müzekkirât fi's-Siyâseti'l-Misriyye*, I, 50; el-Meclüsü'l-A'lâ Lecnetü'l-Felsefeti ve'l-İctimâ', 12.

¹⁷⁰ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 200.

¹⁷¹ İnayet, *a.g.e.*, 247-8.

kitlelerinin Arapça'nın gelişmesinde önemli payları vardı ve gelecekte bu dilin ilerlemesi için halka imkân verilmeliydi. O, Ezher şeyhlerinin aksine özellikle yeni bilim ve sanatlarda yabancı kelimeleri kullanmaktan çekinmiyordu. Psikolocya'yı "ilmü'n-nefs"e, biyolocya'yı "ilmü'l-hayât"a ve otomobili de "seyyâre"ye tercih ediyordu. Her ne kadar kendisi yabancı kelimelere karşılık olarak birçok kelime türetmişse de¹⁷² halk kitlesini "dilini gerçek sahipleri" olarak görüyordu ve yeni türetilmiş kelimelerin ancak halkın onları benimsemesi koşuluyla hayat bulabileceklerini, yoksa unutulup gideceklerini söylüyordu. Bununla birlikte edebiyat diliyle halk dili birbiriyle uyumsuz olduğu için bunlardan hiçbirinin Mısırlıların ulusal dilini oluşturamayacağını; bu bakımdan Mısır'ın bir anlamda henüz ulusal dili bulunmadığını, böyle bir dili edebiyat diliyle halk dilinin karışımıyla yaratmak gerektiğini, bunun da yazarların ve halk kitlesinin birbirleriyle işbirliği etmeleri koşuluna bağlı olduğunu belirtiyordu.¹⁷³

Lütfi İngiliz yönetimini, olumlu birçok taraflarının olduğunu kabulle birlikte mutlak olduğu için eleştirir. Bu büyük güce karşı koymak gerekliydi ve bu önce kendindeki ilerleme ve gelişme ile sağlanabilirdi. Bağımsızlık için mücadele etme gibi yanlış, romantik bir düşüncenin 'Urâbî Paşa ile test edilip yanlışlığının ortaya çıktığını düşünüyordu. Anayasal bir hükümet modeli için Ümmet Partisi'ni kurmuş ve ılımlı, ihtiyatlı reformlar öneriyordu. Eyalet kuralları ve yasama kurulu gibi mevcut temsili organların gücünün artırılması, bunlara ait seçim usulünün değişmesi, kanunların yeniden gözden geçirilmesi için gerekli birimlerin kurulması. Fakat bu sadece birinci adımdır. Amaç tam demokratik bir hükümet teşkil etmektir. Bağımsızlık için dış borç tehdidinin farkındaydı. Nitekim arkadaşlarından Talat Harb, ileride bağımsız ekonomiyeye geçişte önemli bir rol

¹⁷² Bu tür çalışmalarını Ezher başkanı Şeyh Ebu'l-Fadl el-Cezâvî ile birlikte kuruluşunda çalıştıkları Arap Dil Kurumu'nun başkanı olduktan sonra (1916) gerçekleştirmiştir. O, yazıları ve çevirileri aracılığıyla Arap siyasal dilini zenginleştirmek, sosyal bilimlerdeki yeni kavramlar için Arapça karşılıklar bulmak yolunda gözle görülür hizmetler görmüş ve bu alanda da Mısırlıların siyasal bilinçlerinin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Bu amaçla Aristo'nun eserlerinden (Fransızca) çeviriler yapmıştır. 1924'te Nikomakhos'un *Ahlâk*'ını, 1932'de *Varoluş ve Yokoluş*'u 1935'te *Doğa*'yı 1948'te *Politika*'yı yayınladı, bkz., İnayet, *a.g.e.*, 242.

¹⁷³ *A.e.*, 248-9.

oyanyacak olan Mısır Bankası'nı kurarak büyük bir adım atmıştır.¹⁷⁴

İlerlemede en önemli işin eğitime düştüğünün farkındaydı. Ancak mevcut eğitim sisteminin eleştirilecek tarafı çoktu. Kur'ân okulları 18.yy.'da toplumsal gerekleri karşılıyordu, fakat modern dünyada her yönden işlemez duruma geldiler. Misyoner okulları tabiatları gereği Müslüman çocuklara doğru bir ahlâkî eğitim veremezdi, devlet okullarında hocaların verebilecekleri kendilerine ait hiç bir şeyleri yoktu. Hourani'nin deyiimiyle; "Bu üç türün her biri kötüydü, üçünün bir arada bulunması ise en kötüsüydü, çünkü milletin birliğini bozuyordu. Doğru bir okullar sistemi, modern bilimler ve onda gizli ilkeler etrafında ahlâken ve aklen birleşmiş bir millet meydana getirmeyi amaçlayacaktı. Fakat böyle bir sistemi hükümet meydana getiremezdi. Her hükümet okulları kendi çıkarları doğrultusunda kullanacaktı; okullar sadece bilime hizmet etmek üzere özgür olacaktı ve bu şekilde özel kişiler yada halk organları tarafından meydana getirilmeliydi."¹⁷⁵

Modern düşünürlerin hepsinin kendine az veya çok bir şeyleri borçlu oldukları bu önemli isim ilk defa Kâsım Emin tarafından kapsamlı ve biraz da cüretkâr biçimde ifade edilen aile içi eğitime de vurguda bulunuyordu. Ailenin refahı milletin refahıdır; bu nedenle Mısır ailesi sorunu, Mısır sorununun kalbidir. Üst ve orta sınıflarda ana sorun kadının kenara çekilmesidir. Çiftçiler arasında böyle değildi. Kadınlar erkeklerle eşitti, çiftçi evlilikleri gerçek duygusallığa dayanıyordu. Fakat erkekler ve kadınlar benzer biçimde, iyi hayat için gerekli birçok şeyi bilmiyorlardı. Eğitimli genç erkekler arasında özel bir sorun vardı; normal olarak evlenmek durumunda kalacakları çevrede eşit bir eğitime sahip eş bulmak. Bunun için iki şey lazımdı: Kadının kurtuluşu ve eğitimi.¹⁷⁶

İşte modern çağda Mısır'ın sorunları bunlardı. Bu sorunlar üzerinde fikir yürüten bir başka isim de Muhammed Hüseyin Heykel olacaktır.

¹⁷⁴ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 202-3.

¹⁷⁵ A.e., 203-4.

I. BÖLÜM

1. MUHAMMED HÜSEYİN HEYKEL

1.1. Bir Gazeteci ve Politikacı Olarak Muhammed Hüseyin Heykel'in Hayatı

20. yy.'da Modern Arap Edebiyatına ve çağdaş Mısır'ın siyasi yaşamına damgasını vuran isimlerden birisi de Muhammed Hüseyin Heykel'di. 1900'lü yılların sonunda, 20 Ağustos¹⁷⁷ 1888 yılında¹⁷⁸ aşağı Mısır'da¹⁷⁹ Dekahliye'ye bağlı¹⁸⁰ Senbulâvîn'in merkez köylerinden Keft Ğannâm'da¹⁸¹ varlıklı bir arazi ağasının (a'yân) oğlu olarak dünyaya geldi.¹⁸² Köklü bir aileden gelen Heykel'in babası Hüseyin Efendi Sâlim'dir.¹⁸³

Şüphesiz ailesinin hem zengin hem de köklü oluşu onun hayatında eğitim

¹⁷⁶ Hourani, Çağdaş, 204.

¹⁷⁷ el-Mutî'i, *Mevsû'atü Hâza'r-Racul*, 505; Er, "Muhammed Huseyn Heykel ve Onun Dil ve Edebiyatla İlgili Bazı Görüşleri", 599; Görgün, "Muhammed Hüseyin Heykel", 296; Johansen, *Muhammad Husain Haikal (Europa und der Orient im Weltbild Eines Ägyptischen Liberalen*, 2; Vial, "Muhammad Husayn Haykal", 98.

¹⁷⁸ Smith, *Islam and the Search for Social Order in Modern Egypt: a Biography of Muhammad Husayn Haykal*, 34-5; Allen, "Haykal, Muhammad Husayn (1888-1956)", 278; el-Kettâni, II, 163; Ende, "Charles D. Smith...", 148; Landau, *Modern Arap Edebiyatı Tarihi (20. Yüzyıl)*, 33; en-Nedvî, "fî Menzili'l-Vahy li Muhammed Hüseyin Heykel ve Mekânühû fî Edebi'r-Rahâlâtî ila'l-Harameyn", 12; Allen, "Beginnings of the Arabic Novel", 190; Ayyıldız, *Mısır Romanının Doğuşu ve Muhammed Hüseyin Heykel'in "Zeyneb" Adlı Romanının Tetkiki ve Tahlili*, 77; 'Allâm, *el-Mecma'ıyyûn fî Hamsine 'Âmen*, 270; Er, "M.H.H. ve Onun Dil ve Edebiyatla İlgili Bazı Görüşleri", 599; Görgün, *a.g.m.*, 286. Bu tarih hicrî takvime göre 1306 yılına tekabül etmektedir. Bkz., Behrouz, *Histoire de la Littérature Arabe*, 399; Johansen, *a.g.e.*, 2; Ayyıldız, *a.g.e.*, 79; Smith, "Love, Passion, and Class in the Fiction of Muhammad Husayn Haykal", 249.

¹⁷⁹ Ayyıldız, *a.g.e.*, 79.

¹⁸⁰ Heykel, *el-Edeb ve'l-Hayâtü'l-Misriyye*, muk., 7; el-Mutî'i, *a.g.m.*, 505; en-Nedvî, *a.g.m.*, 12; 'Allâm, *a.g.e.*, 270; Görgün, *a.g.m.*, 286; Er, "M.H.H. ve Onun Dil ve Edebiyatla İlgili Bazı Görüşleri", 599; Goldschmidt, "Haykal Muhammad Husayn", 791.

¹⁸¹ el-Kettâni, *a.g.e.*, II, 163; Heykel, *el-Edeb ve'l-Hayâtü'l-Misriyye*, muk., 7; el-Mutî'i, *a.g.m.*, 505; en-Nedvî, *a.g.m.*, 12; 'Allâm, *a.g.e.*, 270; Görgün, *a.g.m.*, 286; Er, "M.H.H. ve Onun Dil ve Edebiyatla İlgili Bazı Görüşleri", 599; 'Arab, "ed-Duktûr Muhammed Hüseyin Heykel Beyne'l-İ'tidâl ve'l-Tetarruf", 222.

¹⁸² Er, "M.H.H. ve Onun Dil ve Edebiyatla İlgili Bazı Görüşleri", 599; Johansen, *a.g.e.*, 2.

¹⁸³ Görgün, *a.g.m.*, 286; Johansen, *a.g.e.*, 2; ayrıca bkz., Heykel, *el-Edeb ve'l-Hayâtü'l-Misriyye*, muk., 7.

açısından gelişmelerin önünü açacaktı. Dönemin şartları içerisinde pek çok insanın hayalini bile kuramadığı bir eğitim onu bekliyordu.

Eğitimine adet olduğu üzere kendi köyünde başlamış ve o zamanlar Küttâb (Sıbyân Mektebi) olarak adlandırılan okulda (5 yaşında iken) dini eğitime başlayıp 2 sene bu okula devam etmiştir.¹⁸⁴ Burada iken Kur'ân-ı Kerîm'in tamamını veya da daha ihtiyatlı bir yaklaşımla bir kısmını ezberlediği anlaşıyor.¹⁸⁵ Bu okuldan mezun olduktan sonra Kahire'ye gitmiş ve ilköğretim aşamasına orada, Cemâliyye Okulunda devam etmiştir. 1901 yılında Cemâliyye İlkokulundan; 1905 yılında Hidiv Lisesi'nden; 1909 yılında da Hidiv Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun olmuştur.¹⁸⁶

Heykel'in Hukuk Fakültesi'nde geçirdiği yıllar (1905-1909) da siyasi açıdan milliyetçilik akımının toplumun her kesiminden taraftar toplayıp ateşli konuşmaların, yürüyüşlerin yaşandığı bir dönemdi. İşte böylesi bir dönemde o da kendi hayatında çok büyük değişimlere sebep olacak olan bu olayları dışarıdan seyreliyordu.

O, siyasi düşünceye kendisinin de atıldığı anı Paris Sorbonne¹⁸⁷ Hukuk Doktorası yaptıktan sonra gemiyle Mısır'a, dönüşü ile başlatır (20 Temmuz 1912).¹⁸⁸ Yolculuk sırasında gemide ödüllü bir yarış düzenlenir, gemide tanıştığı iki İngiliz onu da bu yarışmaya katılmaya çağırırlar (onların isteğine uyarak yarışmaya katılan Heykel, yarışmayı da kazanmıştır). Bu olaydan sonraki gün onlardan birisi Heykel'e, Mısır'ın siyasi durumu hakkında sorar. Diğeri ise Mısır'ın İmparatorluğun (Britanya) bir parçası olamayacağını; bunun Kistschner'in politikası olduğunu ve imkansız bir amaç olduğunu düşünmektedir. Bu konuşmadan sonra onun kafasında şu cümle derin bir iz bırakacaktır: "Mısır'ın Britanya İmparatorluğu'na katılacağı imkansız (bir düşünce) değildir!". Zihnindeki ilk tepki hemen belirir: "Ben henüz 24 yaşına ulaşmış bir gencim ve

¹⁸⁴ Smith, *a.g.e.*, 35; Heykel, *el-Edeb ve'l-Hayâtü'l-Mısriyye*, muk., 7'ye göre 7 yaşında başlamıştır.

¹⁸⁵ Johansen, *a.g.e.*, 2; Görgün, *a.g.m.*, 286; Er, "M.H.H. ve Onun Dil ve Edebiyatla İlgili Bazı Görüşleri", 599; Heykel, *el-Edeb ve'l-Hayâtü'l-Mısriyye*, muk., 7.

¹⁸⁶ *A.e.*, ay.; Heykel, *a.e.*, muk., 8; Nevfel, *a.g.e.*, 31; 'Allâm, *a.g.e.*, 270; Er, *a.m.*, 600; Ayyıldız, *a.g.e.*, 78; Heykel, *Müzekkirât fi's-Siyâseti'l-Mısriyye*, I, 25.

¹⁸⁷ Smith, "Love, Passion, and Class in the Fiction of Muhammad Husayn Haykal", 249.

¹⁸⁸ Goldschmidt, "Haykal Muhammad Husayn", 791.

vatanıma, onun bağımsızlığına inanıyorum.”¹⁸⁹

Onun siyasi görüşlerinin gelişimini anlayabilmek için bu tarihlerden biraz daha eskiye yüzyılın hemen başlarına gitmek lazım. Heykel, İngiltere’nin o sırada dünya siyasetine yön veren çok güçlü bir devlet olduğunun; Türkiye’nin her ne kadar sözde bir önderliği olsa da İngiltere’ye karşı koyacak gücünün olmadığını; mevcut şartların devamı durumunda Mısır’ın Hindistan ve diğerleri gibi Britanya’nın sömürgelerinden herhangi birisi olacağının farkındadır. Bu durumda ona göre gençlere çok iş düşmekteydi.¹⁹⁰

Halbuki Avrupa’ya giden gençlerin bir kısmı siyasetle uzaktan ya da yakından ilgilenmemiş, kendilerini tümüyle derslerine vermişlerdi. Nitekim ona göre kendi gençliğinin ilk yılları da bundan pek farklı değildi. Lise eğitimi ve ortaokul eğitimi gençleri siyasi örgütlenmeye sevk etmeyecek bir dizi derslerin eğitimi –ki bunların çoğu da İngilizce’dir- ile geçmiştir. Bu arada Mısır’da çok partili bir dönemin başladığına değinen Heykel, tek başına siyasi partilerin etken olup, toplumu ilerletmesinin ancak hür devletlerde görüldüğünü ve Mısır’ın ise böyle olmadığını düşünmektedir. Mısır, İngiliz ve Türk devletlerinden baskı görmekte ve ancak bunun gereklerini yerine getirmekteydi.¹⁹¹

Heykel’in siyasi yaşamının geri planında yer alan ilk şahsiyet Mustafa Kamil’dir.¹⁹² Kamil’in Fransa’ya İngiltere karşısında destek bulmak için yaptığı gezi sonunda 1900’de geri dönüşünden sonra faaliyete geçirdiği *el-Livâ* gazetesi ve Vatan Partisi (Hızbu’l-Vatanî), İngiliz güçlerine karşı koyup onları ülkeden çıkarma amacı güdüyordu. İngilizler boş durmadılar ve eğitimli Mısırlı gençlerden bir hayli destek bulan bu harekete karşı farklı görüşleri ifade etmek, kendilerini Mısırlılar nazarında haklı göstermek için *el-Mukattam* isimli gazeteyi yayın hayatına soktular. Türkiye ise İngiltere ve Fransa arasındaki çekişmeden faydalanmaya çalışmaktaydı. Bu manada Pan-İslamist¹⁹³ görüşlerin ilk defa Osmanlı Padişahının desteğiyle Cemâleddîn el-Afgânî tarafından dile getirilmesi

¹⁸⁹ Heykel, *Müzekkîrât fi 's-Siyâseti 'l-Mısriyye*, I, 17-8.

¹⁹⁰ A.e., I, 18.

¹⁹¹ A.e., I, 18-20.

¹⁹² Johansen, *a.g.e.*, 5; Görgün, *a.g.m.*, 286; el-Mutî’î, *a.g.m.*, 505; Landau, *a.g.e.*, 37; ‘Allâm, *a.g.e.*, 270; en-Nedvî, *a.g.m.*, 13; el-Kettânî, *a.g.e.*, II, 163; Er, "M.H.H. ve Onun Dil ve Edebiyatla İlgili Bazı Görüşleri", 600.

¹⁹³ Ebu’r-Rızâ, *el-Edebü 'l-İslâmî*, 57-8.

beklenilmedik bir şey değildi. Ancak, Mısır'da görüşleri egemen olan kişi onun öğrencisi Abduh'tan başkası değildi. Onun reformu gelenekçiler tarafından acımasız bir muhalefetle karşılaştı. Bu muhalefet Hidiv ve Şeyh Ali Yusuf'un editörlüğünü yaptığı, sahiplerinin dini ve siyasi amaçlarına destek sağlamak için dünya çapında Müslüman kamuoyu oluşturma teşebbüsüyle kurulan *el-Müeyyed* tarafından da destekleniyordu.¹⁹⁴

Heykel'in 1901 yılında ortaokula geçmesinden sonra meydana gelen olayların toplumsal alanda en fazla yankı bulanı, Kâsım Emîn Bey imzasını taşıyan *Tahrîru'l-Mer'e* isimli eserin içindekilerdi. Emin eseri henüz İsti'nâf Mahkemesinde görev yapmakta iken yazmıştı. Kitap öncekilerden farklı ve cesur çağrılarda bulunuyordu: Kadınların eğitilmesi ve örtünün kaldırılması özellikle en fazla göze çarpanlardı. Eğitim olayını Allah'ın haram kıldığı şeylerin dışında tutmak -zira bir Müslüman'ın yaşantısındaki en büyük kaygısı dinin emirlerine muhalefet etmektir-mümkün görünse de; örtü olayı daha cesur tevellere ihtiyaç duymaktaydı. İlk ciddi tepki siyasi sahadan geldi. Hidiv, kitabı ve yazarını kınayarak yazarın İstinâf Mahkemelerinin de bulunduğu 'Âbidîn Sarayı'na girmesine yasak konuldu. Dini sahadan gelen eleştirilerden çıkan hükümler ise bu olayın ya sapıklık, ya da dinsizlik olduğu yönündeydi.¹⁹⁵ Muhtemelen Heykel, onun vatan anlayışından da etkilenmiştir. Kasım'a göre Mısırlılar bir millettir. Mısır üzerinde yaşayan herkes bu vatanın bir üyesiydi. Konu, din bile olsa ayırım yapılamazdı. Bu insanları ortak yapan aynı kaderi paylaşmalarıydı.¹⁹⁶

Heykel, 1905 yılında Hukuk Fakültesine başlıyordu ve kendi ifadesine göre ne siyasi ne de toplumsal konularla ilgili olgunluğa erişmiş bir fikri bulunmamaktadır. Fakat bu yeni okul ve onun beraberinde getirdiği çevre onu, hızla siyasi olayların içine çekmiştir. Arkadaşlarının çoğu özellikle gençler arasında popüler olan Mustafa Kâmil taraftarıdır. O, bu hareketin içine girmemekle birlikte 1906 yılında Kâmil tarafından tertip edilen öğrenci hareketine katılmakta babasına rağmen ısrar edecektir. Olayın ardından bir iki gün sonra

¹⁹⁴ Gibb, *a.g.e.*, 269.

¹⁹⁵ Heykel, *Müzekkîrât fi's-Siyâseti'l-Misriyye*, I, 24-5.

¹⁹⁶ 'Ammâra, *Kâsım Emîn ve't-Tahrîru'l-Mer'e*, 143; bkz., Hüseyin, *el-İtticâhâtü'l-Vataniyye fi'l-Edebi'l-Mu'âsir*, 294.

herkesle beraber geri döner ve bu hareketiyle ilk defa şunu vurgular. Grubun bir hareketini desteklemek demek onun tüm yaptıklarını kabul etmek, onun taraftarı olmak değildir. Tıpkı üyesi bulunduğu grubun bir eylemine katılmamanın ondan sayılmayacağı anlamına gelmediği gibi.

Safların gittikçe belirginleştiğini gören Heykel, bu tarihten itibaren gündemde olan iki gazete başta olmak üzere tüm gazete ve dergileri izlemeye başlar ve böylece siyasi akımların hareket tarzlarından düşüncelerini kavramaya çalışır. Belki de dönüm noktası olan olay Akabe Körfezinde küçük bir köy olana Tâba üzerinde İngiliz ve Türk yetkililerinin anlaşamaması sonucu ortaya çıktı. Her iki devlet de Tâba'nın kendilerine ait olduğunu savunuyorlardı. Mısır topraklarındaki bu yerleşim yeri üzerindeki anlaşmazlık *el-Livâ* ve *el-Müeyyed* gazetelerinin de olayı manşetlerine taşımalarına neden oldu. Heykel, hiç de beklemediği şeyleri okuyordu. Her iki gazete de burasının Türklere ait olduğunu savunuyordu. Tartışma kızışınca bölgeye gönderilen askerlere mukabil bir zırhlısını olay yerine gönderen İngiltere, yapılan çatışmalarda üstün gelip Osmanlı kuvvetleri geri çekilince yerel gazeteler Heykel'in daha da şaşırmasına neden olacak şu yorumda bulunuyorlardı: Osmanlı Devleti geri çekilmeyi bir hikmet, taktik gereği yapmıştı. Yoksa düşmanların iddia ettikleri gibi bu olay onun güçsüzlüğünü değil aksine gücünü ispat etmekteydi. Tarafsızlığını kesinlikle koruduğuna ve bilimsel düşünüşe sahip olduğuna inanan Heykel ise bunun böyle olmadığını farkındadır.¹⁹⁷

Onun siyasi alandaki bu hayretine bir diğeri de toplumsal sahada eklenmiştir. Yaptığı incelemeleri çerçevesinde toplumdan büyük tepki toplayan *Tahrîru'l-Mer'e* isimli çalışmayı ve kitaba yapılan eleştirileri inceler. Görünen odur ki yazara ve eserine büyük bir haksızlık yapılmaktaydı. Her tespit büyük hakikatleri ifade etmekteydi¹⁹⁸ ve eleştiriler acımasızca yapılmıştı. Ancak o, bu gözlemlerinden sonra edindiği izlenimlerinin kendisini ne arkadaşlarının saflarına yaklaştırdığını; ne de onlardan uzaklaştırdığını söyleyerek¹⁹⁹ hoşgörüsünü ortaya

¹⁹⁷ Heykel, *Müzekkirât fi's-Siyâseti'l-Mısriyye*, I, 25-7.

¹⁹⁸ Johansen, *a.g.e.*, 5; Görgün, *a.g.m.*, 286; el-Mutî'î, *a.g.e.*, 505; Landau, *a.g.e.*, 37; 'Allâm, *a.g.e.*, 270; en-Nedvî, *a.g.e.*, 13; el-Kettânî, *a.g.e.*, 163; Er, "M.H.H. ve Onun Dil ve Edebiyatla İlgili Bazı Görüşleri", 600.

¹⁹⁹ Heykel, *Müzekkirât fi's-Siyâseti'l-Mısriyye*, I, 27.

koymaktaydı.

Heykel'in hayatında önemli etkiye sahip bir diğer düşünür de Abduh idi. Hür düşüncüyü savunan ve dini hususlarda ictihad kapısını yeniden açmayı düşünen Abduh ve Afgânî'nin sapıklıkla, dinsizlikle itham edilmesi; Abduh'un müftülüğü sırasında olası tepki sebebiyle görevinden uzaklaştırılmayışı da Heykel'in dikkatinden kaçmıyordu. İncelemelerine Abduh'un *el-İslâm ve'n-Nasrâniyye*'si ve Afgânî'nin *er-Red 'ale'd-Dehriyyîn*'i ile devam etmiş ve özellikle Reşid Rızâ tarafından hocası ile ilgili olarak *el-'Urvetü'l-Vüskâ*'da Abduh'un hayatını inceleyen çıkan seriyi takip etmiştir. Bunun sonrasında Abduh ve görüşlerinden de etkilendiğini belirtmeden geçemez.²⁰⁰

Bu dönemde ilk defa makale yazmaya başlayan Heykel, bu işe daha yeni başlamış olmanın verdiği heyecan ve kendine güvensizlikle bunları yayınlatıp yayınlamama hususunda kararsızdır. *el-Müeyyed*'e bir makale gönderir, ancak yayınlanmadığını görünce yine kendi kendine yazmaya devam eder. Ona göre eğer makaleyi kendisi götürmüş olsaydı şüphesiz oradakilerden teşvik ve destek görecekti. Ancak o, bunu yapmamış, böylesi bir konumda olmayı kabul etmeyerek bu işe teşebbüs etmemiştir.²⁰¹

1906 yılında meydana gelen Dânişwây olayı tüm Mısırlılar gibi onun da dikkatini çekmiş ve milliyetçilik fikirlerinin kabarmasına neden olmuştu. Bu olay sırasında onun zihninde yer edecek olan anekdotlar vardı: Davalıların avukatları arasında Ahmed Lütfi Bey'in de bulunması; davacı taraf adına başsavcı İbrahim el-Helbâvî Bey'in bulunması gibi. Zira her iki isimle de sonrasında çeşitli kereler bir araya gelmiş ve kesinlikle İbrahim Bey'in bu durumundan dolayı kendisini suçlamamıştır. Olaylar sırasında onun takdirine neden olan bir diğer kişi de her ne kadar taraftarı olmasa da, Kâmil'in yaptıkları olacaktır. nitekim 1908 yılında Kâmil ölünce her Mısırlı gibi o da üzülmüş ve onun Mısır için oynadığı önemli rollere binaen kendisini *Terâcimü Mısriyye ve Ğarbiyye* isimli eserinde incelemiştir.²⁰²

1907 yılında Ümmet Partisi (Hızbu'l-Ümme) *el-Ceride* gazetesi de Ahmed Lütfi es-Seyyid editörlüğünde bu partinin yayın organı olarak oluşturulmuştu. Bu

²⁰⁰ A.e., I, 25-6.

²⁰¹ A.e., I, 26-9.

²⁰² Heykel, *Terâcimü Mısriyye ve Ğarbiyye*, 124-42.

tarikh ve şahıs önemlidir. Çünkü ileride kendisinden hocam (üzâtî) diye bahsedecektir.²⁰³ O zamanlar henüz Lütfî ile onun, babasının dostu olduğunu bilmesine rağmen tanışmıyorlardı. Dergide tanışan bu iki insanın bundan sonra ömürlerinin sonuna kadar birbirleriyle yolları hep kesişecekti. Heykel, o sırada yolu üzerinde bulunan gazeteye sık sık gidip gelmeye başlamıştı. Bir gün Ahmed Abdülkadir Bey'in teşvikiyle ilk makalesini burada yayınlar. Makale sanıldığı gibi siyasi değildi. Ama konunun kadın özgürlüğü ile ilgili oluşu onun Kâsım'dan ne kadar etkilendiğini göstermesi açısından dikkat çekiciydi. İlk olumlu tepki Lütfî Bey'den gelir: "Lütfî Paşa üslubumu ve düşünce metodumu takdir etti. Bu olay benim cesaretimi artırdı ve beni, yazdıklarımı *el-Ceride*'de yayınlamaya sevk etti." Arkadaşlarından da bu yazı için olumlu ve olumsuz eleştiriler alır. Bu arada bazıları onun başka bir gazetede bunları yazamayacağını iddia eder ancak, Heykel kendinden emindir ve daha önce de belirttiği gibi o buna teşebbüs etmiş ancak muhatap bulamamıştır.²⁰⁴

Lütfî Bey ve partisinin savunduğu "bağımsız Mısır" fikri ne *el-Livâ* ne de Hidiv tarafından hoş karşılanmamaktadır. Heykel, ise arkadaşları ile beraber Hukuk Fakültesi'nin bahçesinden 'Âbidîn Sarayı'na doğru "ey efendilerimiz, meşrutiyet" diye slogan atmaktaydı. Dergide yazmaya başladıktan kısa bir süre sonra arkadaşlarına kendisini "yeğenim, Muhammed" diye takdim eden Lütfî Bey ile ilişkilerini sıklaştırmış ve onun Avrupa'da özgürlüğün esasları ile ilgili fikirlerinden istifade etmiş, her şeyiyle onun düşünme metodunu kendisine örnek almıştır. Daha önceleri kendi ifadesiyle el-Kâfî'nin *Emâlî*'sini, İsfahânî'nin *Eğânî*'sini; Meydânî'nin *Emsâl*'ini, Câhız'ın *el-Beyân ve't-Tebyîn*'ini ve yeni yazarların eserlerinin okumakta iken bundan sonra John Stuart Mill'in *el-Hürriyye (Essays on Liberty)*'sini, Herbert Spencer'in *el-'Adl*'ini, Carlyle'in *el-Ebtâl*'ini ve yine onun *es-Sevratü'l-Fransiyye*'sini okumaya başlamıştır. İşte bu İngiliz edebi eserleri onun önünde daha önce hiç görmediği yepyeni ufuklar açmıştır.²⁰⁵

Hocasını her şeyi ile takdir etmek isteyen Heykel , bazen hiç de hocasından

²⁰³ Smith, *a.g.e.*, 36.

²⁰⁴ Heykel, *Müzekkîrât fî's-Siyâseti'l-Misriyye*, I, 30-1; bkz., Goldschmidt, "Haykal Muhammad Husayn", 791; Safran, *The Search for Egyptian Nationhood, 1900-1930*, 8; 'Arab, *a.g.e.*, 222.

²⁰⁵ Smith, *a.g.e.*, 39; Heykel, *a.e.*, I, 32-3; bkz., Ostle, *a.g.e.*, 72.

beklemediği davranışlarla karşılaşılıyordu: Mustafa Kâmil öldüğünde Heykel onun defin merasimine katılıp katılmayacağından bile emin değildi zira ikisi arasında büyük bir siyasi ayrılık vardı. Fakat olaydan hemen sonra Kâmil adına bir heykel dikilmesine yönelik teklifin *el-Cerîde*'de yayınlanması onu şaşırtmış ve bu hususu Lütfi Bey'e sorduğunda da kendisinden tatmin edici bir cevap alamamıştı: "İkna olmadığım şeye inanmayacağım ve hayatta inandığım şey dışında beni hiçbir şey yolumdan döndürmeyecek" demişti, ancak bir süre sonra kendi kendine: "belki bir kusuru var ve sen onu kınıyorsun!" diyerek tutumundan vazgeçer.²⁰⁶

Temyiz Mahkemesinde hakim iken öne çıkmaya başlayan ve Kâmil'den çok Ümmet Partisine yakın olan Sa'd Zeğlûl, Kâsım Emîn ve Lütfi ile aynı fikirleri taşıyordu. 1906'da Cromer'in baskısıyla Eğitim Bakanı oldu ve Arapça'nın eğitim dili olarak kısmen İngilizce'nin yerini alması, Mısır Üniversitesi'nin kurulması²⁰⁷, ilimin beşiği olan Avrupa'ya bu ilimleri tahsil etmek için öğrenci gönderilmesi gibi önemli hizmetlerde bulunmuştu.²⁰⁸

1909 yılında Hukuk Fakültesinden diplomasını alan Heykel, doktora devam etmek için Fransa'ya gider ve bu ülkede gördüğü "Özgürlük Bayramı" törenlerini büyük bir hasret ve özlemle izler. Aradan günler geçtikçe önünde yeni düşünce ufukları açılır; inanç ve düşünce özgürlüğüne ve de taassubun yerildiğine olan inancı artar; insanın ilk görevinin de gerçeği araştırması olup kesinlikle bu hususta ulaştığı sonuçlarla yetinmemesi gerektiği olduğunu kavrar.²⁰⁹

Fransa'da Mısır Cemiyeti adında Mısırlıların kurduğu ve İslam Cemiyeti diye iki derneğe üyedir. Her iki derneğin de tüzüklerinde siyasi durumlar ve mezhebî ayrılıklarla ilgilenmeme gibi önemli bir kural vardır. Burada arkadaşları ile birlikte çeşitli konularda fikir alış verişinde bulunur ve kendi kişisel görüşlerini açıklar. Ona göre bu toplantılar onun siyasi görüşlerinin oluşup olgunlaşmasında önemli rol oynamıştır.²¹⁰

Eğitim-Öğretim devam ederken 1910 yılında Butrus Ğâlî Paşanın öldürülmesi olayı, derslerine giren Profesörün çeşitli sebeplerle beraber Paşanın

²⁰⁶ Heykel, a.e., I, 33-4.

²⁰⁷ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 231-2; bkz., el-'Aşmâvî, *Dirâsât fi'n-Nakdi'l-Edebi'l-Mu'âsir*, 138-9.

²⁰⁸ Heykel, *Müzekkirât fi's-Siyâseti'l-Mısriyye*, I, 32-3.

²⁰⁹ A.e., I, 40.

²¹⁰ A.e., I, 40-1.

Hristiyan olmasının da olayda etkili olduğunu ileri sürmesi Heykel ve arkadaşlarının -belki de içinde yaşadıkları Hristiyan toplumun içinde olmanın yarattığı doğal bir baskıdan dolayı- her ne şekilde olursa olsun dini taassubun bir toplumda bulunmaması gerektiğinde birleşmelerine neden oldu. Bu dönemde Heykel'in Fransa'da *el-Cerîde* için daha önce yazdığı yazıları görece seyrekleşmişti. Daha çok bu şehirde gördüklerini hatıra biçiminde yazmakla yetiniyordu. Bu arada eğitim yılı sonunda Vatan partisi Paris'te Ferîd Bey başkanlığında Mısırlılarla bir toplantı düzenlemek ister. Ancak Fransızları İngilizlerle ilişkileri gereği toplantı Brüksel'de düzenlenir. *el-Cerîde*'yi temsilen Heykel'in de bulunduğu toplantıda ele alınan konularla ilgili yazdığı yazısı 1910-1911 eğitim yılı başında arkadaşları tarafından tebrik edilir. Zira o, beklenenin aksine ülkenin genel meselelerini particilik yaklaşımından uzak değerlendirmişti. Ona göre görüşlerdeki uyuşmazlık düşmanlığı gerektirmiyordu. Vatana hizmet amaçlı her görüş ve çalışmanın önü açık olmalıydı. Herkes vatani için hayırlı olduğuna inandığı şeyi gerçekleştirmeye çalışmakla vatani için en güzel hizmeti yerine getirebilirdi. Yine insan, az veya çok siyasi düşünceyle bağlantısı olmayan özel işini en güzel şekilde yaparak da vatana hizmet edebilirdi. Çünkü vatan yer, su, gökyüzü vs. değildi. Aksine o iltir ve her şeyden önceydi, nesillerin birbirini takip etmesiyle ve bunların her birinin hayatları boyunca yaptıkları işlerin peş peşe gelmesiyle oluşmuştu. Heykel, bu konudaki görüşlerini daha da pekiştirmek için Léon Bourgeois²¹¹'in *Solidarite (et-Tezâmun-Birlik, Dayanışma)* isimli eserini okumuştur. Buna göre milli birliğin başlangıcı vatanın birbirini takip eden nesillerden oluştuğu; vatan üzerindeki medeniyette ölümlerin, yaşayanlardan daha fazla pay sahibi olduğu belirtiliyordu. Heykel'e göre bu doğrudur. Gerçekten yazar, doktor, hakim, felsefeci, iş adamı, düşünür ve her işçi vatanına hizmet eder ve övülmeye de layıktırlar: "Onlardan her birisinin yaptıkları bu iş ne güzeldir." Siyaset ise gazete yazıları, parti konuşmaları vs. değildir. Siyaset her şeyi vatanın

²¹¹ Léon (Victor Auguste) Bourgeois (1851-1925), Milletler Cemiyetinin kuruluşuna öncülük eden eden devlet adamlarındandır. 1920'de Nobel Barış Ödülü'nü almıştır. Toplumun bir ölçüde sözleşmeye dayalı doğasını ve bütün bireylerin topluma karşı temel yükümlülüklerini vurgulayan "Dayanışmacılık" kuramının önde gelen bir sözcüsü olarak tanınır. Bkz., "Bourgeois" md., *Ana Britannica*, VI, 226-7.

işi olması ve evlatlarının yaşamı açısından ele almalıdır.²¹²

Yaz tatili için Londra'ya gittiğinde seçim öncesi kadınların isteklerini dile getiren pankartlardaki yazılardan ve tüm bunların sonda kadın-erkek ilişkilerinde sevgi adına hiçbir şeyin eksilmemiş olduğunu görüyordu. Ve bunlardan bahsederken sanki bir gün Mısırlı kadınları da böyle görmeyi arzu ediyordu. Dini taassubun kötü olduğunu ve kınanacak bir hareket olduğunu ama daha ayıbının siyasi taassup olduğunu savunuyordu.²¹³

Süveyş Kanalı ile ilgili imtiyazların uzatılması konusunda Mısır ile İngiltere arasında sorun çıktığı zaman Mısır Cemiyetinin Sekreteri olan Heykel, ilk defa yaptığı yorumla arkadaşlarının önünü açmıştı. Şöyle ki derneğin, siyasete karışmama ilkesi vardı ve Heykel bunu partisel siyaset olarak yorumladı ve sözü edilen durumun da partiler üstü milli bir mesele olmasından hareketle bu konuda yasağın bulunmadığı hususunda görüş bildirerek arkadaşlarının önünü açtı. Hem kendisinin hem de arkadaşlarının böylesi önemli bir konuda yurt dışında Mısırlıların sesinin duyurulması için çalıştı.²¹⁴

Doktoranın üçüncü yılı başında Doktora Tezi için bir konu seçmek gerekiyordu ve o sıralarda yaygın olarak herkes iş ve işçi hakları çerçevesinde konular alıyordu. O da ilk başlarda bu konuyu düşünüyordu. Ancak Mısır'a geri dönmesini müteakip yaptığı kısa araştırma bu konunun doktora için çok dar bir saha olduğunu gösteriyordu. Fakat yaptığı araştırma bir başka meselenin dikkatini çekmesine neden oldu, iş ve işçi haklarından daha çok ekonomik ve sosyal alanlarda genel bir ihtiyaç gözüne çarptı. Dekahliye İdare Meclisi üyesi olan Lütfi Bey vasıtası ile köy yaşıntısı ve bunun düzeltilmesi üzerine eskisinden daha çok fikir sahibi oldu. Köy hayatı, giyim-kuşam, yollar vs. hepsinin fakirlik, daha doğrusu cahillik ürünü olduğunu anladı. Zira daha önce batıda da köyler görmüştü ve Mısırla mukayese edilemeyecek kadar güzeldi bu köyler. Ve eksik olan tek şey ilimdi.²¹⁵

1911 yılında patlak veren Türk-İtalyan savaşında her ne kadar İngiltere Yüksek Komiseri Lord Kitchener mali yardım için Mısırlıları teşvik etse de -ki

²¹² Heykel, *Müzekkirât fi's-Siyâseti'l-Mısriyye*, I, 41-5.

²¹³ A.e., I, 44-5.

²¹⁴ A.e., I, 45-7.

²¹⁵ A.e., I, 47-9.

bu teşvik tamamen bölgede başka bir Avrupa devleti istememe gayesine matuftur-Heykel, hocası Lütfi Bey'in görüşündedir.²¹⁶ Mali yardım bile yapılmamalı, bu yardımlar başka alanlarda vatan için hayırlı şeylerin inşasına harcanmalı ve tarafsızlık korunmalıydı. Bu günlerde İngiltere'yi desteklemeyen yazıları sebebiyle görevine son verilen hocasının yerine de giriş yazılarını o yazmıştır.²¹⁷

Doktora konusunu "Mısır Genel Borçları" olarak belirlemiş ve bu amaçla Mehmed Ali döneminden başlayarak o güne kadar yazılmış ne varsa okumuştur. Böylece yaşadığı vatanın tarihini ve bu tarihin arka planın ayrıntılarıyla öğrenmiş ve özellikle Gabriel Hanotaux²¹⁸'un eserlerini okuduktan sonra ülke siyasetinin milletlerin ekonomik, sosyal ve siyasi hayatlarını ne derece etkilediğinin farkına varmıştır.²¹⁹

1912 yılında Mısır'a geri dönen²²⁰ Heykel'in ifadelerinden de anlaşıldığı gibi Fransa ona çok şeyler kazandırmış; ²²¹ Düşünce-ifade özgürlüğü, hoş görü, bilimsel anlayış ve devrim ruhunu orada görmüş;²²² hayatında etkisi hep sürecek olan Rousseau ve Taine'i orada tanımıştır.²²³

Aynı yılın sonlarına doğru Mansûre'de avukatlık yapmaya başlayan

²¹⁶ el-Meclûsü'l-A'lâ Lecnetü'l-Felsefeti ve'l-İctimâ', 20.

²¹⁷ A.e., I, 49-54.

²¹⁸ Gabriel Hanotaux (1853-1944), Fransız tarihçisi ve siyaset adamı. Sömürgeci yayılma politikasına bağlı bir Fransız milliyetçisidir. Tarihsel çalışmalarının odak noktasını, modern çağın başlarındaki kurumların tarihi ve çağdaş diplomasi oluşturur. En önemli yapıtları arasında *Origines de l'intitution des intendants des provinces...* (1884; *Taşra İdari Kurumlarının Kökenleri*), *Etudes historiques sur le XVI et XVII siècle en France* (1886; *Fransa'da 16. ve 17. Yüzyıllar Üzerine Tarihsel İncelemeler*), *Histoire de la France contemporaine, 1871-1900* (1903-8, 4 cilt; *Çağdaş Fransa Tarihi, 1871-1900*) sayılabilir. Bkz., "Gabriel (Albert-Auguste) Hanotaux" md., *Ana Britannica*, XIV, 404-5.

²¹⁹ Heykel, *Müzekkirât fi's-Siyâseti'l-Mısriyye*, I, 52-4.

²²⁰ Heykel, *Zeyneb*, muk., 7; Johansen, *a.g.e.*, 39; Görgün, *a.g.m.*, 286; Behrouz, *a.g.e.*, 329; 'Allâm, *a.g.e.*, 270; en-Nedvî, *a.g.m.*, 13; el-Kettânî, *a.g.e.*, 163; Er, "M.H.H. ve Onun Dil ve Edebiyatla İlgili Bazı Görüşleri", 600; Ayyıldız, *a.g.e.*, 78; Heykel, *el-Edeb ve'l-Hayâtü'l-Mısriyye*, muk., 8.

²²¹ Bunlar arasında Fransızca'yı da unutmamak lazım. Bkz. Heykel, *Zeyneb*, muk., 10; Ayyıldız, *a.g.e.*, 78; Er, *Modern Mısır Romanı (1914-1944)*, 600.

²²² Heykel, *Sevratü'l-Edeb*, 212.

²²³ Smith, *a.g.e.*, 45; Heykel, *Müzekkirât fi's-Siyâseti'l-Mısriyye*, I, 66, 113. İşte bu etkiden dolayı Rousseau'yu inceleyen bir kitap yazacak ve Taine'in eleştirel yaklaşımını kendisine hep düstur edinecektir. Bkz., Semah, *Four Egyptian Literary Critics*, 70; Smith, *a.g.e.*, 56,7.

Heykel,²²⁴ aynı zamanda da *el-Cerîde*'deki yazılarını sürdürmektedir.²²⁵ Avukatlık yaptığı sırada özellikle uzlaştırmacı yanıyla dikkat çekmektedir.²²⁶ Ancak kararlı tutumundan da taviz vermez: Abbâs Hilmi İstanbul'u ziyaret etmeden önce²²⁷ Mansûre'yi de ziyaret edecekti ve Lütî Bey onun da bu karşılama töreninde bulunmasını ister. Fakat o tüm ısrarlara rağmen buna yanaşmaz.²²⁸

II. Dünya Savaşı başladığında Lübnan'da bulunan Heykel arkadaşı Abdurrahman ile konuşmalarında, her ne şekilde olursa olsun Mısır'ın tarafsızlığını koruması gerektiğini vurguluyordu. Hatta *el-Ehrâm* gazetesinin yazı işleri müdürü Davud Berekât kendisine hocası Lütî'nin Mısır'ın İngiltere ve Fransa yanında savaşa katılması yönündeki fikirlerini anlattığında bile görüşlerini değiştirmemiş, gerekirse fikirlerini *el-Cerîde*'nin dışında başka bir gazetede yayınlamayı kafasına koymuştu. Bu arada hocası ile de arası açılmaktadır. *el-Mukattam* gazetesi, Mısır'ın eğer bir hakim seçmesi gerekirse bunun İngiltere olması gerektiğini savunurken; Lütî Bey'in görüşleri de benzer manayı içeriyordu, ancak biraz daha yumuşak bir üsluptaydı. Mısır bağımsızlığı istemektedir, ancak bu sağlanamazsa ona hükmedecek milletlerin en iyisi İngiltere olacaktır?!..." Hocasının tüm sakinleştirici ifadelerine aldırılmaz ve doğru bildiğini ifade etmek için sert üsluplu bir yazı yazar. Ancak Lütî Bey izin vermez. Fakat bir gün sonra başka bir dergide yazmayı hocasına vefasızlık olarak sayar ve "*Mevcut Savaş ve Etkileri (el-Harbü'l-Hâzıra ve Âsârühâ)*" isimli makaleler dizini yayınlır.²²⁹ Savaş tamamıyla ekonomik sebeplerden kaynaklanmaktaydı. Makalelerin etkisi o kadar geniş boyutlu olmuştur ki, İngilizler, bunların sonu ne zaman gelecek? Diye Lütî Bey'e sormaktan kendilerini alamamışlardır. Savaş Mısır'ın topraklarından çok uzaklarda cereyan ediyordu ve Mısır için en iyi yolun tarafsızlık olduğunda ısrar ediyordu.²³⁰

²²⁴ Heykel, *Müzekkîrât fî's-Siyâseti'l-Misriyye*, I, 54; Landau, *a.g.e.*, 33; Johansen, *a.g.e.*, 41; 'Allâm, *a.g.e.*, 270; Goldschmidt, "Haykal Muhammad Husayn", 791.

²²⁵ Smith, *a.g.e.*, 53; Johansen, *a.g.e.*, 41; Er, "M.H.H. ve Onun Dil ve Edebiyatla İlgili Bazı Görüşleri", 601; Görgün, *a.g.m.*, 286.

²²⁶ Heykel, *Müzekkîrât fî's-Siyâseti'l-Misriyye*, I, 52-4.

²²⁷ Şahin, "Abbâs Hilmi II", 26.

²²⁸ Heykel, *Müzekkîrât fî's-Siyâseti'l-Misriyye*, I, 58-60.

²²⁹ Bunlar toplam altı makaledir.

²³⁰ Heykel, *Müzekkîrât fî's-Siyâseti'l-Misriyye*, I, 65-9.

Gazete üzerindeki baskılar ve denetimler çok arttığı için,²³¹ rahatsız olan Lütî Bey, baskı altında değerli bir şeyler yazılamayacağını düşünerek Berkîn'e gidince yerine Abdülhamid Hamdi getirilir. Heykel'in bu sırada yazdığı makalesinin adı "*Mısır ve Beklenen Değişim*"dir. Fakat tashih için verdiği makalenin tashihden sonra boş bir sayfa olarak kaldığını gören yazar, hocasının bir kez daha haklı olduğunu anlar.²³²

Bu etkilere daha fazla dayanamayan *el-Ceride*'nin, 18 Aralık 1914'te İngiltere'nin Mısır üzerindeki himayesini ilan etmesinden kısa bir süre sonra yayın hayatı sona erer(1915). Heykel arkadaşları Tâhâ Hüseyin, Dr. Mansûr Fehmî, Abdülhamid Hamdi ile beraber *es-Sufûr* isimli haftalık dergiyi çıkarmaya başlarlar.²³³ Dergi siyasi olmayıp edebî içeriklidir ve dönemin yazarları için bir nevi okul, deneyim sahası olmuştur²³⁴

Bu günlerde Tâhâ "*el-Harbü ve'l-Hadâra*" isimli bir makale dizisine başlar ve Heykel'in de kendisine muaraza etmesini ister. Yazı, özetle savaşın yararlı olduğu, ilim ve medeniyet açısından insanlığı ileriye götürdüğünü savunuyordu. Gençliğin düşünmesi için faydalı olacağını düşünen iki yazar 6 hafta sürecek bir yazı dizisi dönemi böylece başlar.²³⁵

1918 yılında Amerikanın savaşa girmesiyle tüm ölçüler bozulmuş ve Başkan Wilson taraflara 14 madde kabul ettirmiştir. Olaya en çok sevinenlerden birisi Abdurrahman er-Râfî'dir: Başardık ey arkadaşım! Geleceği belirlemek hakkı bizim,...", diye seviniyordu, ancak Heykel hakim devletlerin bu maddelere bir yorum getireceklerinden emindir.²³⁶

13 Kasım 1918'de halk arasında Sa'd Zeğlûl önderliğinde bir heyet (Vefd)'in Mısır'ın bağımsızlığı için çalışacağı haberi yayılır. Heyet Sa'd Zeğlûl, Ali Şa'râvî, Hamd Bâsil, Abdülazîz Fehmi, Ahmed Lütî es-Seyyid, Abdüllatif el-Miktâbî ve Muhammed 'Allûba'dan oluşuyordu. Bu isimlerden Ahmed Bey hariç

²³¹ Bkz., Johansen, *a.g.e.*, 42; Er, "M.H.H. ve Onun Dil ve Edebiyatla İlgili Bazı Görüşleri", 601; Görgün, *a.g.m.*, 286.

²³² Heykel, *Müzekkîrât fi's-Siyâseti'l-Mısriyye*, I, 70.

²³³ Smith, *a.g.e.*, 53; Safran, *The Search for Egyptian Nationhood, 1900-1930*, 34.

²³⁴ Gibb, *a.g.e.*, 285, ayrıca bkz., Görgün, *a.g.m.*, 286; Er, "M.H.H. ve Onun Dil ve Edebiyatla İlgili Bazı Görüşleri", 601; 'Allâm, *a.g.e.*, 270; el-Mutî'î, *a.g.m.*, 505.

²³⁵ Heykel, *Müzekkîrât fi's-Siyâseti'l-Mısriyye*, I, 75-6.

²³⁶ *A.e.*, I, 77.

hepsi Yasama meclisi üyesidirler. Heyetten Sa'd Zeğlûl, Ali Şa'râvî ve Abdülazîz Fehmi İngiltere'nin Mısır temsilcisi Sir Reginald Wingate ile görüşmek istediler. Kendilerini Mısır'ın temsilcisi olarak tanıtıyordular ve İngiltere'nin Mısır'ın bağımsızlığını tanımasını istiyordular. Şayet İngiltere Mısır ile böyle bir yakınlığa girse Mısırlıların kendileriyle her türlü eşitliğe dayanan bir dostluk anlaşması imzalamaya hazır olduklarını iletiler. Bu haberler insanlar arasında şimşek hızıyla yayıldı ve ilk tepkiler Mısır'ın geleceğinin olumlu olduğu yönündeki emellerin canlanması yönündeydi. Zeğlûl heyetin başına kendisine karşı çıkamayacak ismi getirdi: Ömer Tosun.²³⁷

Tüm bu gelişmeler karşısında Heykel de vatanın kurtuluşu için gençler olarak bir şeyler yapmak gerektiğinin farkındaydı. Ancak Mansûre'deki görevi buna engel oluyordu. Hafta sonlarından birinde Kahire'ye gitmiş ve 'Âbidîn'deki Abdürrezzâk'ın evinde başka arkadaşlarıyla buluşur. Bunlar arasında Mustafa Abdürrâzık, Mansûr Fehmi ve Mahmud Azmî ile Paris'ten okul arkadaşlarıydılar; Azîz Mirhem ise Lyon'da okumuştı ve diğerlerinin arkadaşısıdır. Bu grup "Demokrat Parti" adını verdikleri bir partiyi siyasi arenaya sokarlar.²³⁸ Azîz Mirhem, sekreter olacaktı ve başkanlık her hangi bir anlaşmazlık çıkana kadar dönüşümlü olacaktı. Partinin savunduğu temel fikirler: Özgürlük, hak, adalet ve milletlerin geleceğinin belirlenmesi hakkının kendisine verilmesi, şeklindeydi. Tüm üyeler Mısır'ın bağımsız, müreffeh ve şeref içerisinde olmasını istiyordu. Böylesi bir durum Mısır'ın İngiltere aleyhine savaşmasını bile gerektirirdi. Ancak ekonomik program bu kadar kolay hazırlanamadı. Azîz Mirhem sosyalizme yakındı. Heykel ise liberaldir. Fakat aradaki anlaşmazlıkları da Mustafa Abdürrâzık çözer: "Sen fakirlerin insanca bir yaşam için eğitim, sağlık ve yaşam hakkının olduğunu düşünmüyor musun?, ben de doğal olarak; şüphesiz hayır, dedim. Azîz'e sordu: Sen de Mısır'da şu an özel mülkiyetin kaldırılmasını istiyor musun? Azîz şöyle cevap verir: Şüphesiz, hayır. Mustafa: (İşte) O halde önünüzde ortak çalışabileceğiniz geniş, ortak bir meydan var", demiş ve sorunu çözmüştür.²³⁹

Zeğlûl önderliğindeki heyet daha önce de belirtildiği gibi bir çeşit temsili

²³⁷ A.e., I, 87-88.

²³⁸ Smith, a.g.e., 62-3.

²³⁹ Heykel, *Müzekkîrât fi's-Siyâseti'l-Mısriyye*, I, 80-1.

heyetin teşkil edilebileceğini umuyordu. Londra'ya gitmek için izin istediklerinde bu istek reddedildi. Bu, bir dereceye kadar makul olabilirdi. Ancak daha sonra benzer bir istekte bulunan Başbakan Rüşdü Paşanın da isteği kabul edilmeyince, gerilim arttı ve Başbakan istifa etti. 8 Mart 1919'da Zeğlûl ve bazı taraftarları tutuklanıp Malta'ya sürüldü ve geniş çaplı kargaşalıklar patlak verdi. Komiser günah keçisi ilan edilerek Filistin savaşının muzafferî Allenby başa getirildi.²⁴⁰ Şüphesiz daha sonra yaşanan ılımlı gelişmeler bu atamanın yerinde olduğunu gösterdi.

Heykel bu dönemde hayatını her yönüyle kendisine esas yaptığı birisinin hayatını yazmakla da uğraşıyordu: Jean Jacques Rousseau. Ölümünden sonra dul eşinin Fransızca olarak yazdığı hatıralarındaki şu cümleler onun Rousseau'yu ne kadar beğendiğini ifade etmesi açısından önemlidir: O, her zaman Rousseaux'yu severdi. Onun eserlerini, edebi zevkini ve üslubunu adeta yutmuştu... İşte bundan dolayıdır ki ruhları birbirleri ile anlaşıyordu."²⁴¹ 1921'de iki cilt halinde yazarın hayatını ve eserlerini incelediği kitabını neşretti.²⁴²

Mansûre'de avukatlık görevine devam eden Heykel, Kahire Üniversitesinde ders vermek için haftada iki gün Kahire'ye gidip gelmektedir. Seyahatinin gecesinde devrimden haberdar olur ve ertesi gün Üniversitenin Sekreteri Muhammed Bey'in odasından olaylar karşısında halkın tepkisini gözlemler.²⁴³

Allenby'nin tayininin sonrasında paşalar serbest bırakıldı ve Zeğlûl'ün Paris'e giderek durumu arz etmesine imkân sağlandı.²⁴⁴ Ancak heyet Marsilya'da iken Amerikan Başkanı Wilson'un, İngiltere'nin Mısır'ı himaye etmesini tanıması hem Vefd hem de Heykel'in de içinde bulunduğu Demokrat Partiyi şaşkına

²⁴⁰ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 233; bkz., Heykel, *a.e.*, I, 82-5; ayrıca bkz., Toynbee, *Survey of the International Affairs*, 189-232.

²⁴¹ Ayyıldız, *a.g.e.*, 79.

²⁴² en-Nedvî, *a.g.m.*, 12-3; Er, "M.H.H. ve Onun Dil ve Edebiyatla İlgili Bazı Görüşleri", 601; Görgün, *a.g.m.*, 286; Safran, *Egypt in Search of Political Community -an Analysis of the Intellectual and Political Evolution of Egypt, 1804-1952-*, 132.

²⁴³ Heykel, *Müzekkîrât fi 's-Siyâseti 'l-Mısriyye*, I, 89-92.

²⁴⁴ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 233.

çevirmiştir.²⁴⁵

Sorunla ilgilenmek üzere Lord Milner başkanlığında bir heyet Mısır'a gelse de bu, Heykel ve Demokrat Partinin halkı bu heyeti boykot etmeye sevk etmesini engellemedi. Heyet boykottan etkilenmişti ve 1920 Mart'ında İngiltere'ye dönüşünde halen Avrupa'da bulunan Zeğlûl ile görüşmeler başlatılır. Tek amacı imparatorluk bağlarını korumak olan bir gücü devam ettirme hakkını İngiltere'ye verecek olan bir ittifak ile ona bağlı bir anayasal monarşi ve bağımsız bir devlet olarak Mısır'ı tanımayı önerdi. Görüşmeler kesildi ve sonrasında İngiliz hükümeti Zeğlûl olmadan Başbakan Adlî Yeken Paşa ile uzlaşmayı düşündü.²⁴⁶ Biraz ait oldukları aileden kaynaklanan biraz da tabiatları gereği iki önder ve parti arasındaki ilişki çok sınırlıydı.²⁴⁷ Demokrat Partiyle Heykel'in de aralarında bulunduğu ve başrolü oynadığı bir anlaşmazlık vardı. O ve arkadaşları görüşmelere Başbakan ve onun seçeceği kişilerin katılmasını savunuyordular (bu tür isteklerini dile getirecekleri bir ortamda Azîz Mirhem'in sebep olduğu bir tartışma da yaşanır). Bu arada Sa'd ile Adlî arasındaki anlaşmazlık o dereceye varmıştır ki halk **Sa'dçılar** ve **Adliciler** olarak ikiye bölünmüştür.²⁴⁸ Heykel, *el-Ehrâm* gazetesinde yazdığı yazılarla Mısır için Adlî'nin daha yararlı olacağını savunuyordu. Sa'd **devrim** adamıydı ve Adlî'nin Milner ile görüşmeleri başarıyla idare etmesi gibi o da devrimi güç ve hikmetle idare edebilecek bir önderdi. Fakat anlaşmazlıklar daha çok milleti etkiliyordu. Bugüne kadar hiç kimse bu ikisi kadar "vatan haini" damgası yememişti. O endişeleniyordu, zira üyesi olduğu parti de yavaş yavaş bu gruplaşmanın içine girmeye başlamıştı. Aydınlar Adlî'yi, Azîz Mirhem ise Zeğlûl'ü tutuyordu.²⁴⁹

Adlînin Zeğlûl'ü tartışmaların içine çekmek için yaptığı başarısız bir

²⁴⁵ Heykel, *Müzekkirât fi's-Siyâseti'l-Mısriyye*, I, 95-9.

²⁴⁶ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 234; bkz., Heykel, *Müzekkirât fi's-Siyâseti'l-Mısriyye*, I, 100-2.

²⁴⁷ Heykel, *a.e.*, I, 106.

²⁴⁸ O günleri hatıralarında anlatan Tâhâ Hüseyin insan ların şöyle bağırdığını hatırlar: Sa'd'dan başka lider yoktur." Yaşasın 'Adlî Paşa". Hatta Sa'd için; Sa'd önderliğinde himaye 'Adlî önderliğindeki bağımsızlıktan daha iyidir diyorlardı. *el-Mukattam*'daki bir yazı ise şöyleydi; Vefdliler Müslümanların Allah'tan başka ilah yoktur dedikleri gibi Sa'd'dan başka önder yoktur" diyorlar. Bkz., Tâhâ Hüseyin, *el-Eyyâm*, III, 168-9.

²⁴⁹ Heykel, *Müzekkirât fi's-Siyâseti'l-Mısriyye*, I, 120-1, 124-5.

girişimden sonra Zeğlül, kendisini Adlî'nin misyonunu engellemeye verdi. Bunu başardı da. 28 Şubat 1922'de Yüksek Komiserlik, Mısır'ın bağımsızlığıyla ilgili bir deklarasyon yayınladı. Hükümlerlik sona ermişti; bundan böyle Mısır bağımsızdı, ancak İngiltere üzerinde anlaşmaya varılincaya kadar dört noktayı kendi üzerine aldı: İmparatorluk bağlantıları, savunma, dış ilişkiler ve azınlıklar, Sudan.²⁵⁰ Bağımsızlıktan sonra ilk iş olarak Abdülhalık Servet Paşa önderliğinde bir hükümet kurulmuş ve Vefdlilerin tüm itirazları arasında anayasayı oluşturma çabaları başlamıştır. İlki nisanın sonlarında Hüseyin Rüşdü Paşa önderliğine toplanan ve 80 kişiden oluşan komisyonun üyeleri Servet Paşanın, toplumu temsil için her kesimden bireyleri üye yapmaya olan aşırı isteği, Heykel'e göre anayasa hukukundan anlamayan kimselerin komisyona girmesine neden olmuştur.²⁵¹

İlk tartışma seçme hakkının kimlere tanınması ile ilgiliydi ve söz alan Heykel'in referansı Taine'in "Seçimler ve Seçim Yolları" isimli eseridir. Bunları o kadar önemsememekle birlikte Rüşdü Paşanın her ne kadar özgürlüğü savunsa da icraatta böyle davranmaması onu düşündürüyordu. Bu mana da o, inandığı şeyi savunmak ile komisyonun gerçekleştirmeye çalıştığı amaca götüren siyasete inanmayı birbirinden ayırır.²⁵²

Bir ara köyüne gidip gelmeyi tasarlar. Dönüşünde trende Lütfi Bey ile karşılaşır. Hocası o sırada Aristo'nun felsefesini tercüme ile uğraşmaktadır. Olay şöyle gelişir: "Ondan bahsedince bana, bir bölüm neredeyse bitti, dedi ve ekledi: Onu senin yanında yayınlayacağım. Ben şaşırdım: Benim yanımda mı!, dedim. O: Evet sen Adlî Paşa ve kardeşlerinin kurduğu yeni bir partinin gazetesinin editörlüğünü üstleneceksin. Adlî Paşanın yeni bir parti kurmayı istemediğini bildiğimi söyleyince: Mısır'ın iyiliği için biz ikna ettik, dedi."²⁵³

Bu şekilde kurulacağını öğrendiği parti kendisi İskenderiye'ye vardığında kurulmuştu bile (31 Ekim 1922).²⁵⁴ Üyelerin hepsi Anayasa Komisyonu'ndan tanıdığı kişilerdi ve yeni partinin ismi tartışmalardan sonra kararlaştırıldı. **Liberal**

²⁵⁰ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 234; Heykel, *a.e.*, I, 125,9.

²⁵¹ Heykel, *a.e.*, I, 130-2.

²⁵² *A.e.*, I, 134-8.

²⁵³ *A.e.*, I, 143-4.

²⁵⁴ Smith, *a.g.e.*, 72-3.

Meşrutiyetçiler Partisi.²⁵⁵ Gazetenin adı da *es-Siyâse* olarak belirlendi.²⁵⁶ Partinin üyelerinin çoğu Demokrat Parti'den ve Hür Mısırlılar Derneğinden kişilerdi: Midhat Yeken Paşa, Muhammed Mahmud Paşa, Hasan Abdürrâzık Paşa, Hafız Afifi, Desûkî Abaza Bey v.dğr. Bu isimler üzerinde özellikle fazla durmaz ancak hocasının Darü'l-Kütüb'deki görevinden dolayı olmaması kaygı veriyordu. Fakat açılış konuşmasında Adlî Paşayı hocasının takdim etmesi üyelere bir çeşit güven de telkin etmiyor değildi.²⁵⁷

Gazete ilk sayısını yayınlayacaktı ve bu Heykel için çok önemliydi. Adlî Yeken ve Lütfî Bey'in gözden geçirdikleri yazının içeriği doğal olarak partinin siyasette izleyeceği yol, uyacağı prensipler, ekonomik olarak takip edilmesi gerekli esaslarla alakalıydı. Satır aralarında liberalizmin sosyalizm ile tenakuza düşmediği, hatta sosyalizmin bireye bazı kazanımları doğumundan önce ona vererek hayata karşı korumak suretiyle liberalizmin taşkınlığını-aşırılığını önlediği belirtiliyordu. Mısırlılar milli birliğe çağrılıyor ve vatanlarına sahip çıkabilmeleri için kendi aralarında ayrılığa düşmemeleri gerektiği vurgulanıyordu. Buna göre vatana -1919'a gönderme yaparak- her türlü şaibeden uzak saf bir bağlılıkla bağlanılırsa tam bağımsızlık kaçınılmazdı.²⁵⁸

Gazeteciliğinin ilk günlerinden başlayarak artan bir hücum vardı. Vefdlilerin yönelttiği suçlamalara rağmen yumuşak bir üslupla insafa ve vatan etrafında birliğe çağırıyordu. Oysa onun bu mutedilliği parti ve gazeteye karşı bir çeşit zayıflık alameti gibi lanse edilerek yeni hücumlar yapılıyordu. Adlî Paşa ve arkadaşlarının desteği ile bu saldırılara karşı ayakta duruyordu.²⁵⁹

19 Nisan 1923'te anayasa ilk defa hazırlanıp kabul edildiğinde katkılarından dolayı çok heyecanlanmıştı ve hemen ertesi günkü baskıya yetiştirmeyi düşünüyordu. Anayasa etrafındaki tartışmalar yerini başka bir

²⁵⁵ Bkz., Behrouz, *a.g.e.*, 399; Landau, *a.g.e.*, 33; Allen, "Haykal, Muhammad Husayn (1888-1956)", 278; Marsot, *a.g.m.*, 13; Smith, *a.g.e.*, 1; Gershoni, "Imagining the East: Muhammad Husayn Haykal's Changing Representations of East-West Relations, 1928-1933", 215.

²⁵⁶ Smith, "Love, Passion, and Class in the Fiction of Muhammad Husayn Haykal", 249; Landau, *a.g.e.*, 33; el-Beyyûmî, "Muhammed Hüseyin Heykel ve's-Sîretü'n-Nebeviyye", c.: 54, sy. 3, 445; Smith, *a.g.e.*, 1; Hopwood, *Middle East and Islam*, 338.

²⁵⁷ Heykel, *Müzekkirât fi's-Siyâseti'l-Misriyye*, I, 144-5.

²⁵⁸ *A.e.*, I, 146; bkz., el-Beyyûmî, *a.g.m.*, c.: 54, sy. 3, 446.

²⁵⁹ *A.e.*, I, 148-51.

tartışmaya bıraktı: Seçim. Seçim sonuçları Heykel ve arkadaşlarının beklediği gibi geçmez ve Zeğlül ezici bir üstünlükle lider olarak çıkar. Vefdlilerin gazeteleri ise şu manşeti atmaktadırlar: “De ki: Ğayzınızdan Ölünüz!”, “Orada Bir Parti ve Dergi Vardı”.²⁶⁰

Zeğlül hükümeti İbrahim Paşa’dan devralarak kendi kabinesini kuruncaya kadar Heykel, karşıt görüşlerini içeren “Soruyorlar” adlı makalesini yayınladı. Bu makalede Sa’d’ın seçim öncesi söylevleri ile seçim sonrası tutumu arasındaki zıtlık ortaya konuluyordu.²⁶¹

Eleştirmesi doğaldı. Çünkü Zeğlül kabineyi oluşturunca politikayı; “et ve kan olarak Zeğlül” (etiyle kanıyla manasında) olan bir hükümet olarak belirlemişti. Aşırılık taraftarıydı ve bir çok bürokratı hemen yerinden aldı veya tayin etti. İlk kanunu milletvekillerine yıllık 600 Cüneyhlik bir ödül vermek olmuştu. Olayların üzerine giden Heykel ve *es-Siyâse* gazetesi halkın da tercümanı olmuştu. Zeğlül, gazetenin milletvekilleri tarafından okunmamasını istiyor, tüm Mısırlıların yerine kendisinin okuduğunu söyleyecek kadar mantıksız işler yapıyordu. *es-Siyâse*’nin yeni manşeti hazırda: “Altı yüz Partisi”.²⁶²

Heykel, zamanın İngiliz Başbakanı Mısır’ın yarım kalan bağımsızlık maddelerin görüşmek için yakınlık göstermiş olan Ramsey McDonald tarafından görüşmeler başlatıldığında ortamı yumuşatmak için bir süre Lübnan’a seyahat etmişti.²⁶³ görüşmeler yarım kalınca Vefdliler İngiliz siyasetini suçladılar. Mısır ordusunun İngiliz komutanına suikast yapıldı. Sir Allenby Zeğlül’ü sorumlu tutarak²⁶⁴ peşinden bir çok isteklerle ve kabul edilemez emirlerle hükümetin karşısına geldi.²⁶⁵ Sa’d görevinden istifa ederek Mina House’daki evinde dinlenmeye çekildi.²⁶⁶

Bu dönemde ülkeyi saraya yakın olanlar ve Meşrutiyetçiler yönetmeye başlamıştır. Seçimler yapılmadan önce Hasan Neş’et Bey önderliğinde bir de yeni parti kurulur: İttihâd Partisi. Seçimden bu yeni parti ile Liberal Meşrutiyetçilerin

²⁶⁰ A.e., I, 163-78.

²⁶¹ A.e., I, 180-1.

²⁶² A.e., I, 182-7.

²⁶³ A.e., I, 202-5.

²⁶⁴ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 234-5.

²⁶⁵ Heykel, *Müzekkiriât fi’s-Siyâseti’l-Misriyye*, I, 210.

²⁶⁶ A.e., I, 209-16.

koalisyonu çıktı (23 Mart 1925). Yeni Parti ile beraber Vefdlilerin eleştirebilecekleri yeni bir gazete de çıkmıştı: Tâhâ Hüseyin editörlüğünde, İttihâd gazetesi.²⁶⁷

Heykel, tüm hayatı boyunca kendi görüşüne aykırı bile olsa, düşünce özgürlüğünü savunmuştur. Bu manada herkesin de kendi görüşüne saygılı olmasını beklerdi. Ancak bu durum onun doğru, hak olmadığını düşündüğü bir şeye karşı çıkmasını engelleyemezdi. Düşüncenin yargı platformu mahkemeler değil bilim adamlarının toplantıları olmalıydı. Bunları niye söylüyordu? Çünkü yakın arkadaşı Ali Abdürrâzık *el-İslâm ve 'l-Usûlü'l-Hükûm* isimli eserini yayınlayınca (o bu esere bir takrîz yazmıştır) bunları yaşamıştı.²⁶⁸ Şöyle diyordu arkadaşı:²⁶⁹

“Gerçekte, Müslümanların halifelik olarak bildikleri şeyle ilgili İslam dininin bir kabahati yoktu... Bu dinsel bir kurum değildir, bir yargılama makamı veya bir devlet kurumu da değildir... Bunlar saf anlamda siyasal görevlerdir. Dinin bunlarla hiçbir ilişkisi yoktur; bunları ne tanır ne de reddeder, bunları ne emreder ne de yasaklar, bu konuda aklın ilkelerine, ulusların deneyimine ve devlet yönetmenin yasalarına göre nasıl davranacağımız bize kalmıştır.”

Bu yazıların sahibiyle birlikte Heykel ve arkadaşları da bu fikirlerin taraftarı oldukları için eleştiri oklarına maruz kaldılar. Abduh’un öğrencilerinin kurduğu el-Menâr’a göre geleneksel anlayışta İslâm’ın en önemli anlayışlarından birisi olana “Halifelik” hakkında böylesi şeyler söylenemezdi. Böylece daha önce Tût Anh Âmûn’un mezarının açılmasından sonra gelişen “Firavunculuk” akımıyla beraber sözkonusu yeni fikirler de benzer şekilde İslâm’ın esaslarına saldırıyor diye kabul edildi.

Ahmed Şevkî 1920’lerde aslında büyük bir kral olmamakla beraber tüm dünyanın ilgisini Mısır’a yöneltmeyi başaran Tût Anh Âmûn için aşağıdaki satırları yazmaktaydı:²⁷⁰

“Konuş! Belki sözlerin bize rehber olur ve belki söyleyeceklerin bizi teselli eder. Sen güneş ve aydan geldiğini iddia eden gölgesi atalarımızın

²⁶⁷ A.e., I, 217-27.

²⁶⁸ A.e., I, 230-3.

²⁶⁹ Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, 404-5.

²⁷⁰ A.e., 400.

uygarlığına, yüce yapılara ve büyük emanetlere vuran, kudretli Riravun'un görmedin mi?... Bize tiranlık eden, bizi köleleştiren, adamları bizi eşek sürer gibi önüne katıp ve sonra soylu fatihlerden oluşan küçük bir birlik tarafından yenilgiye uğratılan Sezar'ı görmüşsündür... (Sfenks dile gelir:) Sizi güçlendirecek bir şeyi sizin için muhafaza ettim, güzelliği taştan iyi muhafaza eden bir şey yoktur... Umudun sabahı umutsuzluğun karanlığını silip süpürür, uzun zamandır beklenen şafak vaktidir şimdi."

Bu fikirleri savunan genç nesil bir nevi aforoz edildi.²⁷¹

Oysa, düşünce ayrılıklarının kesinlikle düşmanlığa sebep olmaması gerektiği anlayışında olan Heykel'in bu yönü hasta yatağında yatmakta olan Zeğlûl'ü defalarca ziyaret etmesinden de anlaşılmaktaydı. Söz konusu ziyaretleri yaparken muhatabı ile arasında her zaman bulunduğu inandığı asgari müşterekler çerçevesinde hareket etmekteydi.²⁷²

Nisan 1926'da *es-Siyâse*'ye ek olarak yeni bir edebî dergi çıkarmaya başlamıştır: *es-Siyâsetü'l-Üsbû'yye*.²⁷³ Böylece her baskıda Servet Paşa, Sıdkı Paşa ve hatta Sa'd Zeğlûl Paşa ile yapılacak edebi-kültürel sohbetler ve makaleler bu dergide yayınlanacak halkın eğitim ve kültür düzeylerine katkıda bulunulmaya çalışılacaktır.²⁷⁴

10 Haziran 1926'da yapılan seçimlerden sonra Zeğlûl'ün Meclis Başkanlığında, yeni bir koalisyon iş başındadır ve İttihâd Partisi seçimden çıkamaz. 1927'de Zeğlûl'ün ölümüyle bu hükümet de sona erer.²⁷⁵ Onun olayı duyduğunda yaptığı ilk şey taziye haberi yayınlamak ve ardından da hükümetin geleceğini düşünmek olmuştur.²⁷⁶

Bu arada oğlu Memdûh vefat etmiştir. Ve ülkenin durumunu

²⁷¹ "A'dâü'l-Müslimîne el-Muhâribüne leh", *el-Menâr*, 115-7; "Di'âyetü'l-İlhâd," *el-Menâr*, 119-21.

²⁷² Heykel, *Müzekkirât fi's-Siyâseti'l-Mısriyye*, I, 254.

²⁷³ Heykel, *el-Edeb ve'l-Hayâtü'l-Mısriyye*, muk. 8; *el-Mutî'î, a.g.m.*, 510; Heykel, Ahmed, *Tetavvurâtü'l-Edebî'l-Hadîs fi Mısır min Evâilü'l-Karni't-Tâsi'a 'Aşer ilâ Kıyâmi'l-Harbi'l-Kübra's-Sâniye*, 257.

²⁷⁴ Heykel, *Müzekkirât fi's-Siyâseti'l-Mısriyye*, I, 258-9.

²⁷⁵ Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 235; krş., Heykel, *Müzekkirât fi's-Siyâseti'l-Mısriyye*, I, 277-80.

²⁷⁶ Heykel, *a.e.*, I, 277.

düşünemeyecek kadar ailevi problemleri vardır. Bundan dolayı Paris'e bir gezi planlamıştır. Bu gezi sırasındaki düşüncelerini şöyle anlatır: "Hizmetkârdan yazı malzemelerini istedim ve *es-Siyâse* için Paris ve ona yolculuğum hakkında bir makale yazmaya başladım. Nefsimin acı duyduğu şeyleri insanlardan gizleyemezdim... Hayattan 14 sene (1912-26) eğitimimi tamamlamamdan sonra Paris'ten ayrılmam ve her geziye çıkan yolcu gibi oraya dönmem arasında geçti. Paris ise hayatın ve hareketin daha çok olması şeklinde değişti. Paris'in değişmesine karşı ben de değiştim..."²⁷⁷ Ancak yolculuk sonrası tüm duyguları olumlu yönde düzelecektir.²⁷⁸

Zeğlül'ün yerine önderliği Nehhâs Paşa üstlenmiş, bir süre sonra Liberallerin başına da Muhammed Mahmûd Paşa geçmiştir. Yeni hükümeti de o kuracaktır. Heykel, ise geçirdiği bir kazadan sonra ayaklarından şikayet etmektedir ve Avrupa'ya doktora gitmesi gerekir. Aynı zamanlarda gazetecilerin yapmış olduğu milletler arası bir kongreye de katılacaktır. Kongre, Almanya'da yapılır. O ve eşi Bor Sa'id'den yola çıkarlar ve kongreye iştirak eder. Bu gezi sırasında Almanya'yı iyice gözlemleme imkanı bulur ve şu sonuçlara ulaşır: Almanlar çok kibirli, düşünce özgürlüğünden nefret eden ve her şeyiyle bir asker gibi yaşayan insanlardı. Böylesi bir durumu daha önce gezmiş olduğu diğer Avrupa ülkelerinde görmediği için şaşırmıştır. Gezinin son ayağında Paris'i de görür ve geri döner. Bu arada Mısır'da da halk için olumlu sayılabilecek olan imar çalışmaları hızlandırılmıştır.²⁷⁹

1929 yılına gelindiğinde Oxford Üniversitesi Başbakan M. Mahmud'u Fahri Doktora unvanı vermek için İngiltere'ye çağırır. Yanında Heykel'i de götürecektir. Büyük bir ihtimalle görevi bırakmalarını isteyeceklerini düşünen Başbakanı Heykel teskin etmiş ve her durumda kendisinin halk nazarına itibarının artacağını söyleyerek onu yatıştırmıştır.²⁸⁰

Anayasa etrafında süren tartışmalar o kadar uzun sürmüştür ki, Heykel, nu konuda bir kitap yazmıştır, "*es-Siyâsetü'l-Mısriyye ve'l-İnkılâbü'd-Düstûrî*".²⁸¹

²⁷⁷ Heykel, *Veledî*, 32.

²⁷⁸ *A.e.*, muk., 13.

²⁷⁹ Heykel, *Müzekkirât fi's-Siyâseti'l-Mısriyye*, I, 291-7, 298-9.

²⁸⁰ *A.e.*, I, 300-23.

²⁸¹ Brockelmann, *Geschichte Der Arabischen Litterature Supplementband*, III, 206.

Yazar kitabı Câd Butrus Câd'ın el-Fellâhu'l-Mısırî isimli dergisinde yazdığı makalelerden oluşturmuştur. *es-Siyâse* değil çünkü o, karşı tavırlarından dolayı hükümet tarafından kapatılmıştır. Eserin oluşmasında arkadaşları İbrahim Abdülkadir el-Mâzinî, Muhammed Abdullah 'Inân'ın ve Ali Mahmud Abdürrâzık Paşanın da katkıları büyüktür. Kitap bir ay içinde piyasaya sürülecek ve dağıtımın da kendileri üzerlerine almışlardır. Ancak polis hükümetten aldığı emir uyarınca kitaptan 10.000 adede hemen el koyar.²⁸²

Bu arada ülke başka bir olayla sarsılmaktadır. Hristiyan misyonerler Mısır'daki Amerikan Üniversitesinden aldıkları destekle benzeri daha önce hiç görülmemiş biçimde Kahire'den Bor Sa'îd'e ve diğer yörelere kadar yayılarak yeni bir propaganda metodu geliştirmişlerdi. İyi niyetli olduklarını iddia ederek fakir Müslümanların çocuklarına yardım ediyorlar, insanlar da hemen bunlara kanıyorlar ve bir süre sonra da hükümete kötü nazarla bakmaya başlıyorlardı. Durumun vahametinin farkına varan Heykel'in de aralarında bulunduğu bir grup "Müslüman Gençler" in evinde toplanıp bir dernek kurmuşlardır. Gazeteler her gün yeni bir misyonerlik olayı ile çalkalanıyorlardı. O ise sürekli hükümete çağrıda bulunuyor ve bu fakir kimsesiz çocukları devletin himayesine almasını istiyordu. Ancak bunu Sıdkı Paşa ve bakanlığına yönelik bir karşı hareketten dolayı değil, devletin dinini koruması adına yaptığını da belirtmekteydi. Zaten bu misyonerlerin amacı inancı zayıflatarak manevi duyguları da zayıflatmaktı. Ayrıca o, bu harekette düşünce özgürlüğüne yönelik bir saldırı da seziyordu. Zira onlar insanları çeşitli maddi vesilelerle kandırıp, teşvik ederek görüşlerini, inançlarını değiştirmeye çalışıyorlardı. Heykel'e göre bu alçakça bir savaştı; tefecinin yüksek faizle borçluyu çaresizlik içinde bırakıp sömürmesine benziyordu. Ayrıca misyonerlik karanlıkta devam ettiği sürece yaratılışa aykırıydı. İnsanlar bu faaliyete karşı çıkmak için içindekileri açığa çıkarmıyorlardı. "Bu misyonerlik hareketinin sonucu ve benim ona karşı tutumum, beni ona karşı koymada kendisiyle ona karşı durulması gerekli olan örnek olabilecek yolu düşünmeye sevk etti."²⁸³

"Örnek metodun ilmi araştırma ile İslam risaletinin sahibinin hayatını

²⁸² A.e., I, 323-327; bkz., en-Nedvî, a.g.m., 14.

²⁸³ A.e., I, 328-30.

araştırmamı ve onu Müslüman ve Müslüman olmayanların beraberce takdir etmeleri için insanlara sunmam gerektiğini gördüm.” Bu münasebetle eski arkadaşı -aynı partili- Abdülhalim el-‘Alâyilî Bey’in evine yemeğe gidişini anlatır. Muhammed Mahmud Paşa şeref misafiridir ve Hâfız İbrahim de oradadır. Yazar burada bulunanlara Peygamber (as) hakkında Avrupa’da yazılmış olan bir kitap bilip bilmediklerini sorar. Onlar da Fransız Dermenghem’in eserini zikrederler. Daha sonra ilk iş olara bu eseri inceler ve ondan bazı pasajları *es-Siyâsetü'l-Üsbû'ıyye*'de yayınlamaya başlar. İnsanların daha ilk makalede çok büyük ilgi gösterdiklerini görmesi; dağıtıcının baskının yetersiz olduğu yönündeki uyarıları, yazarın araştırmayı daha da ileri götürerek aynı konuyla ilgili Arap kaynaklarını da incelemesine neden oldu. *Siyeru İbn-i Hişâm* bunların başında gelir. İşte bu misyonerlik faaliyetleri onu dört sene sürecektir olan bir araştırmanın içine itti: “*Hayâtü Muhammed*”.²⁸⁴

Muhammed Mahmud Paşa *es-Siyâse* kapandıktan sonra *el-Ahrârü'd-Düstûriyyîn* isimli yeni bir gazete çıkarmıştır. Bu arada Heykel'in Sıdkı Paşa ile arası hala iyi değildir ve ona karşı çalışmaya devam eder. Yine bu dönemde misyonerlere mukavemet ettiği gerekçesiyle arkadaşı Hafnî Bey ile beraber mahkemeye verilir ve 70'er Cüneyhlik para cezasına çarptırılırlar.²⁸⁵

O, 1935'lere gelindiğinde artık bir fikrin doğruluğuna iyice inanıyordu: Her parti memleket için iyi olan şeyleri gerçekleştirmeye gayret sarf etmeliydi. Bu anlamda ortaya konulan prensipler kesinlikle yöresel menfaatlerle alakalı değil, bilakis hepsinin ötesinde üst değerleri ifade ediyordu.²⁸⁶

²⁸⁴ A.e., I, 328-30; Abu Rabi, “Islam and the Search for Social Order in Modern Egypt: a Biography of Muhammad Husayn Haykal” 27; Gershoni, *a.g.m.*, 1928-1933”, 210; *Bibliographie des Ouvrages Arabes Impunés en Egypte en, 1942, 1943 et 1944*, 108; Smith *a.g.e.*, 112-5. kitap yazıldıktan sonra batılılardan da eleştiriler almıştır. Ama insaflı olanlar bile kitabın bir çok övgüyü hakettiğinde birleşirler. Bkz., Badawi, “a Modern Arabic Biography of Muhammed: a Critical Study of Muhammad Husayn Haykal's ‘Hayâtü Muhammed’, by Antonie Wessels (pp. X, 272, Leiden, E. J. Brill, 1972.F1.50)”, 55; Silverburg, *Middle East, Bibliography*, 224; Smith, “Love, Passion, and Class in the Fiction of Muhammad Husayn Haykal”, 250; Brockelmann, *a.g.e.*, III, 208-9. Üzün, *el-İslâm fi'l-Edebi'l-'Arabîyyi'l-Hadis*, 335.

²⁸⁵ Heykel, *Müzekkîrât fi's-Siyâseti'l-Mısriyye*, I, 330-5, 348-59.

²⁸⁶ Bkz., A.e., I, 373.

1936'da hac farızası için Hicaz'a gidişinden sonra ülkesine dönünce "Mısır'ın şimdiye kadar gördüğü en özgür seçim" olarak nitelediği seçimlere milletvekili adayı olarak katılır. Seçimlerin başlamasına 4 gün kala 28 Nisan'da Kral Fuâd vefat eder. 8 Mayıs'ta parlamentoda Heykel de vardır.²⁸⁷

Fuâd'ın yerine oğlu 6 Mayıs 1936 günü Fârûk tahta çıktı. Bir süre sonra da daha önce yapılan görüşmeler devam ettirildi ve Mısır ile İngiltere arasında siyasi ve askeri ilişkileri yeniden düzenleyen ittifak anlaşması imzalandı (26 Ağustos 1936). Bu anlaşma ile Mısır'ın İngiltere'ye olan bağılılığı azaltılırken İngiltere Süveyş Kanalı'nda askeri üst bulundurma hakkı kazandı.²⁸⁸

Heykel, düşünce özgürlüğünün yanında bunu ifade etme özgürlüğünü de savunuyordu bu manada gazetecilik yaptığı yıllar içerisinde hep aynı özgürlüğün savunucusu olmuştur. Paris'teki bir anısı bu yöndedir: 1910 yılında öğrenci derneğinin bir açılış toplantısı düzenlenir. Toplantıya büyük yazar Anatole France da davet edilmiştir. Onun, o gün toplantıda yaptığı konuşma hala kulaklarında yankılanmaktadır; yazar Paris münasebetiyle görüş ve ifade özgürlüğünden bahsediyordu. Fransa hükümeti, Hektor Margaret "*La Gançonne*" isimli romanı yayınlayınca onun Lejyoner unvanını elinden almıştı. Anatole: "Her türlü kanun, görüş -isterse kötü olsun- özgürlüğü ve ifade özgürlüğü ile sınırlıdır." İşte bu sözler Heykel ve arkadaşlarının kalbine işlemiştir. Aradan 40 sene geçmiş²⁸⁹ ancak hala bu sözler kulağına gelir; "sanki toplantı devam ediyor, Anatole France önümde bu sözleri titreyen sesiyle söylüyor, olaylar, peş peşe gelen yıllar benim görüş özgürlüğüne olan inancımı ve onu sınırlayan her türlü kanuna karşı nefretimi değiştirmemiştir. Ben kini, düşmanlığı, şiddeti ve suçu kınıyorum. Ve kendisini ve karşısında olanı savunan hür görüş platformunun milletler için ilerleme, refah ve özgürlüğü garanti eden tek insanlık platformu olduğunu düşünüyorum."²⁹⁰

Gazeteciliğin kanunlarla yaptığı uzun bir mücadele dönemi vardı ve Heykel yüzyılın bu ilk yarısında çoğu zaman baş rolü üstleniyordu. Liberal

²⁸⁷ A.e., I, 402-7; bkz., Bilge, "Fuâd ", 201-2.

²⁸⁸ Bilge, "Fârûk", 177.

²⁸⁹ Yazarın bu satırları 1950'lerde yazdığı hatırlanmalıdır.

²⁹⁰ Heykel, *Müzekkîrât fi's-Siyâseti'l-Mısriyye*, I, 425-6.

Meşrutiyetçilerle Zeğlûl arasındaki kavga kızışınca Heykel, Sâ'd tarafından mahkemeye verilmiş, sonunda 30 Cüneyh ödemeye mahkum edildiğinde pes etmeyerek Temyize götürmüş ve karar bozulmuştu. İzlediği gelişmeler eleştirilerin Meclise değil herhangi bir milletvekiline yapılması gerektiğini gösteriyordu. Onun düşüncesine göre gazeteler ile hükümet arasındaki sorun kısaca bir taraftar muhalefet sorunu idi. Demokrasiden, onun Mısır toplumunda uygulanmamasından kaynaklanan problemlerdi bunlar.²⁹¹

Fuâd'ın ölümünden sonra yapılan anlaşmanın üzerinden henüz bir sene bile geçmeden 1937'de Montreaux sözleşmesi imzalanır ve kapitülasyonlara son verilmiş olur. Kral Fâruk dönemine damgasını vuran en önemli siyasetçi en-Nehhâs olacaktır. Heykel, de artık gazete kapandığı için daha çok siyaset adamı kimliği ile tezahür edecektir.

Nehhâs Paşanın 30 Aralık 1937'de sarayla anlaşamaması sonucu görevine son verildi ve aynı gün yeni bir kabine kuruldu. 31 Aralık'ta genç Kral tarafından imzalanan listede Heykel ile birlikte Lütfi Bey, Hafız Ramazan Paşa ve Abdülazîz Fehmi de vardır. En genç bakan olarak önünde yepyeni bir sayfa açılmıştır. Artık içişleri bakanıdır.²⁹²

Acaba bakanlık kendisi için ne anlam ifade ediyordu. Arkadaşıyla bu konuyu konuşuyorlardı: Sofra etrafında bizim için toplantı teşkil edilince Hasaneyn Paşa tebessüm ederek söze girdi; ey arkadaşım, şüphesiz bundan önce tüm hükümet görevlerini ret ettin ve işte bugün onu kabul ettin, dedi. Ben, şaşırmış bir halde; ben bugün hükümette bir görev mi kabul ettim nasıl yani? dedim. O şaka yollu; bakan değil misin? Onun şakasına tebessümle karışık bir ciddiyetle; bakan görevli değil midir?, hayır ey arkadaşım hiçbir gün böyle bir şey aklıma gelmedi. O; bakan bakanlığında çalışan görevlilerin başkanı, amiri değil midir? ben; evet, en büyük amirleridir, dedim. Ancak o, kendisine memurluk kurallarının uygulandığı bir görevli değildir. İş onlarinkinden farklıdır. Bakanın görevi özünde siyasidir. Siyasi görev ise her memura yasaktır. Memurlar amirlerine karşı sorumludurlar. Bakan ise parlamentoya ve kamuoyuna karşı sorumludur. Memurun, kabul etmese de amirinin emrini yapması ve sahip olduğu

²⁹¹ A.e., I, 425-8. bu dönemdeki uygulama çarpıklıkları için bkz., a.e., I, 429.

²⁹² A.e., II, 59-62.

her şeyi onun görüşü doğrultusunda savunması, amirini iknaya çalışması ve dilerse bu görüşü yazarak kayda geçmesi gerekir. Bakana gelince onun görevi ise, genel siyasette bakan arkadaşları ile ayrılığa düşünce istifa etmesidir. Yine onun görevi kendisiyle arkadaşları arasındaki yardımlaşma kaybolunca veya onun takip ettiği siyasete arkadaşları kendisinin görevini aksatacak şekilde muhalefet ederlerse istifa etmektir. İşte bu ve memurun konumu ve görevi arasında dağlar kadar fark var. Ve sen ey arkadaşım! Beni haksız yere itham ediyorsun. Hasaneyn Paşa tebessüm etti ve; bunlar nazariyeler, iş genelde öyle yürümez, dedi.”²⁹³

Onun yeni bir önder olduğu bazı yaklaşımlarından da anlaşılıyordu. Hükümet kurulunca yerli-yabancı gazetecileri bir araya toplayarak onlara hükümeti ve prensiplerini anlatmış onlardan gelen soruları cevaplamıştı.²⁹⁴

Paşa unvanını aldıktan sonra hükümet, yine değişmiş ve bu yeni kabinede Eğitim Bakanı olarak göreve başlamıştır (27 Nisan 1938). Onun en hareketli verimli döneminin bu günler olduğu göze çarpar. Nitekim bakanlığa başlamasından sonra Assuan’da bir okulu ziyaret eder ve burada öğrencilerin sıcağtan dersleri dinleyemeyeceklerini düşünerek niçin vantilatörün olmadığını sorar. İdareci bulunan vantilatörün arızalı olduğunu; tamir edilmesi için bakanlığa yazı yazdığını ancak henüz cevap gelmediğini belirtince Heykel, yazı gelene kadar cebinden vermesini emreder. Ancak müdür bunu yapamayacağını, çünkü bunun kanunlara aykırı olduğunu ifade eder. Olay, Bakanlığın ve Mısır’ın önünde aşılacak çok yol olduğunu gösteriyordu. İlkokullardaki çocukların yiyeceklerinin karşılanması gerekmektedir, zira fakir öğrenciler bu nedenle okula gitmemektedirler. Bu hususta Maliye Bakanlığından da destek alır. Eğitim dili ile ilgili de bir şeyler düşünüyordu: *es-Siyâse*’de editörken çocukların Arapçalarının zayıf olduğunu görmüştü ve bir ara onları deneyip tecrübe bile etmişti. Heykel, dile çok önem verilmesi gerektiğini düşünüyordu. Dil bir milletin temel dayanaklarından idi. Millî dilin sağlam olması ilerlemenin esasıydı. Bu açıdan şayet iyi bir şeyler yapabilirse çok faydalı olacağını düşünüyordu. Kendi çocukluğu ile bu dönemi kıyaslayınca arada çok belirgin farklar görüyordu. O sadece tüm derslerini sadece İngilizce ile okumuştı ve Arapça görmemişti. Yeni

²⁹³ A.e., II, 64.

²⁹⁴ A.e., II, 67.

nesil ise sadece Arapça ile ders işliyordu. Bu açıdan dillerinin daha iyi olması gerekirdi. Vatanlarının onlara aşıladığı şekilde onu yükseltmeliydiler. Hükümet onlarındı ve siyasi olarak özgür bir ülkenin evladı olarak yetişiyordular. Oysa Heykel'in kendi nesli İngiliz idaresindeydi ve hakimleri ne de hükümleri Arapçaydı. Durumu bakanlık vekili ile görüşür ve ondan sorunun bizzat hocalardan kaynaklandığı bilgisini alır. Bu hocalar Dâru'l-'Ulûm'dan mezun olmaktadırlar, ancak eğitim seviyeleri eskiye oranla çok düşmüştür. Durumu düzeltmek için Dâru'l-'Ulûm bünyesine, dini ilimlerin okutulduğu ve buradan oraya katılabilmek için 4-5 sene çalışmanın gerekeceği ikinci bir okul yaptırmayı düşünür. Ancak el-Ezher ve Başbakan ile anlaşması gerekmektedir. Ezher'in Rektörü Şeyh el-Merâğî'nin “olmazlarına” dayanamayarak istifa etmeyi bile düşünür. Ancak tüm bu yaşadıkları ona bir şeyi daha hatırlatır: Fransa'da din ve devlet birbirinden ayrılınca kadar Eğitim Bakanı aynı anda dini işlerden de sorunluydu. İslâm'da kilise yoktu, devlet vardı, devletin de anayasası vardı. Buna göre Eğitim Bakanı da bakanlığından sorumluydu. Durum böyle olunca sorumluluk başka alanlara uzansa bile bakanlığın ismini taşıyan eğitim alanlarından sorumlu olması gerekmez miydi? Fakat her şeye rağmen çok şey yapıyordu. İlk defa yabancı okullara Arapça eğitimi, Mısır tarihi, coğrafyası, vatandaşlık bilgileri gibi derslerin okutulmasını zorunlu kılmıştı.²⁹⁵

Döneminde kullanılan yazı dilinde halk dili ile yazmayı savunanlar vardı ve o, buna tıpkı arkadaşı Abdurrahmân eş-Şehbender gibi karşı çıkıyordu. Zira yazı Mısır lehçesi ile yazılınca ancak 14 milyon civarında bir kitle bunu anlayacaktır. Fakat fasih Arapça kullanılırsa Kuzey Afrika'dan Doğu Asya'ya yaklaşık 70 milyonun anlaması söz konusuydu. Sonra bu yazılanları eski ve yeni dünyaya dağılanlar da anlayabilirdi. Bu hususta yapılabilecek olan şey konuşma dilini yazı diline yaklaştırmak olmalıydı: Şayet o yazı diliyle beraber konuşma dilinin, tiyatro ve beyaz perde için yazılması mümkün olursa bu hususta yazılan bu şeyler kesinlikle söz konusu halkların cahillikten okuma-yazmaya geçmesine bir vesileden başka bir şey olmayacaktı. Bu durumda aradan bir iki nesil geçince cahillik sona erecek ve o gün gelince bugün mevcut olan konuşma dili lehçeleri, yazı ile konuşma dili arasındaki yakınlıktan dolayı yok olup gidecekti. Böylece

²⁹⁵ A.e., II, 71-3, 85-92, 96-114.

Arapça ilk zamanlarına geri dönecek ve yaşayan herhangi bir dilden farkı kalmayacak, onunla konuşanlar sadece onunla yazacak; farklı lehçelerde olsalar bile Arapça'yla konuşanlar birbirlerini anlayacaklar ve halklar birbirlerine en sıkı bağlarla bağlanacaklardı. İşte bu amaçla bir eğitim bakanı olarak üzerine düşeni yapmış ve ilk anda tüm okullara radyo aldırılmıştı. Böylece dildeki yayılmayı en üst seviyeye çıkarmayı amaçlıyordu. Ayrıca öğrencilerin fazla okumadıklarını görmüş -gazeteleri saymaz çünkü ona göre bunların zararı faydasından çoktur- her liseye bir tane kütüphane açtırmış ve içerisinde Arapça eserlerle donatılmasını sağlamıştır.²⁹⁶

Yabancı dil eğitiminin hangi yaşta verildiğinin önemi üzerinde duruyordu. Çocuğa kesinlikle 9-10 yaşından önce iki dil verilemezdi. Nitekim ona göre sıradan bir çocuk bu yaştan önce böyle bir şeyi yapamazdı. Bu sebeple önce ilkokul 1'den İngilizce'yi kaldırma kararı alır. Daha sonra bununla yetinmeyerek I. Kademeyi de üç bölüme ayırır: **et-Ta'limu'l-İbtidâî**, **et-Ta'limu'l-Ûlâ**, **et-Ta'limu'l-İlzâmî**. Son iki şubede yabancı dil yoktur. Ayrıca seçilmiş öğrenciler Ûlâ ve İlzâmî'den ücretsiz olarak faydalanabilecekti. Zira 9-10 yaşından önce üstünlükleri ortaya çıkmazdı. Bu şubeler bitirildikten sonra ilköğretimde yabancı dilin zorunlu olduğu ikinci aşama gelecekti. Heykel, tüm bunları yaparken kendisine taassup ve yabancı düşmanlığı ithamıyla saldırınlara da karşı çıkar. Ona göre her yabancının ve Mısırlının iyisi ve kötüsü olabilirdi. Ölçüt, kanuna ve ahlâki değerlere uymaydı.²⁹⁷

Karşısına çıkarılan zorluklara rağmen yeni bir Edebiyat ve Hukuk Fakültelerini başarıyla tamamlamıştı. Bunun yanında Mısır'da eksik olduğunu düşündüğü bir diğer kültürel alan da güzel sanatlar idi. Heykel'e göre sanat bir toplumun medeniyet göstergelerindendi ve belki de en önemlisiydi. Mısır ta Firavunlar zamanından beri bu tür eserlere sahipti ve tüm Mısırlılar bunlarla övünebilirdiler, hatta onur duymalıydılar. Bu amaçla bir Güzel Sanatlar Fakültesi açmayı düşünür. Mısır Tarihi Eserler Müzesine ve Mısır Müzesine de bu kurumlar için faydalı olabileceklerini düşündüğü isimleri getirir.²⁹⁸ Bakanlığı döneminde

²⁹⁶ A.e., II, 115-7.

²⁹⁷ A.e., II, 118-9.

²⁹⁸ A.e., II, 120-2.

son olarak üniversitelerin özerkleştirilmesi için çaba sarf eder. Bu düşünce onun zihninde öğrencilik dönemlerinden bu yana var olan bir şeydi. Nitekim bu düşüncesini ve askeri eğitimle ilgili olan düzeltme çalışmasını tamamlar.²⁹⁹

II. Dünya Savaşı sırasında Mısır iç siyaseti durgun bir döneme girer. Heykel genel olarak yine tarafsızlığı savunuyordu. Barış yanlısı devletlerin oluşturduğu bir ittifak kurmayı önerir fakat bu düşünce içte ve dışta pek taraftar bulmaz. Ali Mâhir'in önderliğine yeni hükümetin kurulmasından sonra siyasete iyice yabancılaşır. Bu arada bir ajans kurarak savaşın sebep olduğu aksaklıklardan uzak bir gazeteciliği düşünür. Haftalık dergisine geri döner ve giriş yazıları yazmaya başlar. Bu dönemde yeniden yazarlığa da geri döner. *Hayâtü Muhammed ve fî Menzili'l-Vahy* ile başlattığı İslâm Tarihi dizisini "*Ebû Bekr es-Siddîk*", "*Ömer el-Fârûk*" ile devam ettirmek için İbn Cerîr ve Taberî'nin eserlerini inceler. Tüm bunları yaparken içi sevinç ve huzurla doluyordu: "Şüphesiz İslâm'ın ilk asrında yaşıyormuşum, mücahitlerle ve fatih gazilerle beraber savaşıyormuşum gibi hissettim."³⁰⁰

Mâhir Paşa hükümetten çekilir. Muhammed Mahmûd Paşa hastalanır. Heykel, onu ziyaretle ve '*Ebû Bekr*'i yazmakla meşguldür. Diziyi sürdürmeye karardır, fakat hükümeti kurmakla görevlendirilen Hasan Sabrî Paşa ona kabinede görev vermeyi tasarlamaktadır. Beklediği gibi olur ve Sabrî Paşa yardım ister. Oysa Heykel, siyasetin eskiden beri kendisinin tabiatına uygun olmadığını düşünmektedir. O, hayatı boyunca özgür yaşamış; küçüklüğünden bu yana doğru yolda olmaya çalışmış; hayattan en büyük zevki araştırma yapmak olmuştur. Nitekim bu amaçla yüksek tahsil yapmış, felsefe, edebiyat ve hukuk okumuştur. ona göre bir yazarın hayatı dünyadaki en güzel yaşantıydı. Bu gerçeklik insanlık vicdanında sonsuza kadar da böyle kalacaktı. Ancak insanları ret ederek kırmak istemediği için teklifi kabul eder ve ailesi ve küçük kızı Kübrâ ile çıkacağı tatilden vazgeçer.³⁰¹

²⁹⁹ A.e., II, 127-33.

³⁰⁰ A.e., II, 180-6.

³⁰¹ A.e., II, 188-90. Kızı 10 yaşındadır ve tatilin iptal edileceğini öğrenince kızı: "Bizi bakan olmak için mi yolculuktan alıkoyuyorsun ve tatili Kahire'de geçirmemi istiyorsun?! Bkz., a.e., II, 190.

Bu yeni hükümet de fazla uzun sürmez ve 1942'de sona erer. Bu dönemde ölen Mahmud Paşadan sonra parti liderliği de ona geçecektir. Biraz da İngiliz elçiliğinin baskısıyla yeni hükümet Nehhâs Paşa tarafından oluşturulur, ancak iki sene sonra 1944'te bozulur. Seçim kararı alınmadan önce yeni bir hükmet kurulur. Bu yeni kabinede Sosyal İşler Bakanlığını istemektedir. Zira Mısır'ın büyük bir milli sanayi akımına ihtiyaç duyduğunu; Mısır ekonomik hayatının ancak büyük fabrikalarla canlanıp gelişebileceğini düşünüyordu. Tıpkı bu atılımların savaş ve barış zamanında lazım olacağını düşündüğü gibi. Ancak 1945'te yeniden seçime gidilir. Ali Mâhir Paşa yeniden kabineyi oluşturur. Heykel, ise bu yeni dönemde Senato Meclisi Başkanı olarak görev yapacaktır. Hükümetler sık sık değişmektedir ve son olarak İsmail Sıdkı Paşaya görev verilir. Fakat bu durum şaşkınlık yaratır. Çünkü onun partisi bile yoktur. Nitekim öğrenci olayları patlak verince acizliğini anlar ve hükümetten çekilir.³⁰²

Heykel, II. Dünya Savaşından önce başlayıp her gün biraz daha şiddetlenen İsrail-Filistin sorununda³⁰³ olayın tamamen doğu-batı mücadelesi olduğunu düşünüyordu. Filistinliler haksızlığa ve zulme uğruyorlardı. Bunu yapan ise özgürlükten, kardeşlikten ödün vermeyen batılılardı. Durum, batı tarafından korunmazsa Mısır tarafından mutlaka korunurdu. Kral Fârûk ve halk da onunla aynı düşüncedeydiler. Sonuçta Mısır İsrail'e, savaş açar. Ancak savaşa hazırlıksız giren Mısır kötü sonuçlar alır ve halk tarafından Kral eleştirilmeye başlanır. Hükümetler de istikrarsızdır. Heykel ve arkadaşları durumun daha da kötüleşmesine müsaade edilemeyeceğini anlayarak Fârûk'a isteklerini ileten bir mektup verirler.³⁰⁴

Nehhâs Paşanın Ekim 1951'de İngiltere'nin Mısır'daki varlığının devamını sağlayan 1936 antlaşmasını tek taraflı olarak feshetmesi halkın büyük coşkusuyla karşılanırken; Krala karşı duyulan öfkeyi artırdı. Vefd'i karşısında

³⁰² A.e., II, 191-226, 226-46, 289-316, 318-22.

³⁰³ Bkz., Sulaiman, *Palestine and Modern Arab Poetry*, 46; Yoluktâş, *Felsefetü'l-İstişrâk ve Eseruhâ fi'l-Edebi'l-Mu'âsır*, 390.

³⁰⁴ Heykel, *Müzekkirât fi's-Siyâseti'l-Mısriyye*, II, 324-360. Mektupta Heykel ile beraber İbrahim Abdülhâdî, Mükrim Âbid, Hâfız Ramazan, Abdüsselâm eş-Şâzelî, Tâhâ es-Sibâ'î, Abdurrahmân er-Râfî'î, Desûkî Abaza, Ahmed Abdülğaffâr, Ali Abdürrâzık Raşvân Mahfûz,

gören Kral İngilizlere yanaştı. Kanal bölgesindeki İngiliz kuvvetlerine karşı Mısırlı fedailerin giriştikleri gerilla hareketinin yoğunlaşması³⁰⁵ ve 19 Ocak 1952 günü bir garnizona saldırıda bulunulması üzerine 25 Ocak günü İngilizlerin İsmâiliyye'de karşı saldırıya geçerek katliam yapmaları ülkede büyük bir infiale yol açtı ve sokağa dökülen halk İngilizlerin kaldığı binaları ateşe verdi; hükümetin sıkıyönetim ilan etmesi ve bazı sert tedbirler alması ise meseleye çözüm getirmedi. Ali Mâhir Paşanın göreve getirilmesi ise sadece ihtilali hızlandırdı. 22/23 Temmuz 1952 gecesi Cemal Abdünnâsır ve arkadaşlarının yönetime el koymaları üzerine Fârûk geri adım attıysa da bu, ülke dışına gönderilmesini engellemedi.³⁰⁶

Bundan sonra Nâsır 2 yıllık sürede parlamentoyu fesh etti. Heykel, bu sıralarda *el-Musavver* isimli bir gazetede kısa hikayeler yayınladı. Son olarak da 1955 yılında son romanı *Hâkezâ Hulikat* yayınladı.³⁰⁷

1954'ten sonra baskı rejimi iyice arttı ve Nâsır 14 Nisan'da Heykel'in de bulunduğu bir takım eski politikacıyı on yıllığa siyaset yasağı getirdi. Ve böylece onun siyasi yaşamı burada noktalanmış oldu. Yazarlığı son günlerine kadar bırakmadı ve *Ahbâru'l-Yevm* adlı gazetede askerî idarenin politikasını üstü kapalı bir şekilde eleştiren çeşitli yazılar yayınladı.³⁰⁸

Hayatının son zamanlarında yayınladığı romanda da görüleceği gibi Mısır'ın başarması gereken çok iş vardı ve o son nefesine kadar toplumun hizmetine çalışmıştı. Bu son eserinin önsözünden de anlaşılacağı üzere artık dinlenmek ve gezmek için Avrupaya gitmediği anlaşıyor. Nitekim piramitler ve atalarının şanlı geçmişi ile övünmeyi 1956 yılına kadar sürdürmüştü ve 8 Aralık günü de yakalandığı hastalığa yenik düşerek hayata gözlerini yummuştur.³⁰⁹

Hamid Mahmûd, Necib İskender, Zeki Mihâil Beşşâre, es-Seyyid Selim'in de imzaları vardır.

³⁰⁵ Bkz., *a.e.*, II, 367.

³⁰⁶ Bilge, *a.g.m.*, XII, 177; bkz., Smith, "Love, Passion, and Class in the Fiction of Muhammad Husayn Haykal", 250.

³⁰⁷ Smith, *a.g.m.*, 250.

³⁰⁸ Görgün, *a.g.m.*, 287.

³⁰⁹ Smith, *a.g.e.*, 34-5; Allen, "Haykal, Muhammad Husayn (1888-1956)", 278; el-Kettânî, II, 163-4; Ende, "Charles D. Smith...", 148; Landau, *a.g.e.*, 33; en-Nedvî, *a.g.m.*, 12; Allen, "Beginnings of the Arabic Novel", 190; Ayyıldız, *Mısır Romanının Doğuşu ve Muhammed Hüseyin Heykel'in "Zeyneb" Adlı Romanının Tetkiki ve Tahlili*, 77; 'Allâm, *a.g.e.*, 270; en-

1.2. Hakkında Söylenenler

Tâhâ Hüseyin'in, "gençlik arkadaşı, orta yaş dostu ve yaşlılık dönemi kardeşi" olarak betimlediği Heykel ile tanışması *el-Cerîde* dergisinin müdürü olan Ahmet Lutfî sayesinde olmuştur. İkisi her gün onun yanına gidip onun siyaset, felsefe, mantık ve Arap Edebiyatı sahasındaki güzel sohbetlerine katılıyor ve onu kendilerine örnek alıyorlardı. önce Heykel'in hukuk sonra Tâhâ Hüseyin'in edebiyat tahsili için Fransa'ya gitmesi iki arkadaşın arasının, tekrar Mısır'da buluşmalarına kadar ayrılmasına neden olmuştur. bu kez her ikisi de yine aynı dergide *-es-Siyâse-* yazmaya başlarlar. Tâhâ Hüseyin sonradan, bugünlerle ilgili olarak : "Heykel, kendisi ile çalışan, ister amir ister memur olsun herkesle arkadaş idi" diyecektir.³¹⁰

Tâhâ Hüseyin, Heykel ile beraber gazetede yazı yazdıkları dönemde Mısırlılar ile İngilizler'den daha çok çalıştıklarını anlatır. O ikisi müdafaa ettikleri partinin görüşlerine; yazı ve dil konularında ve bu ikisinin hangisinin daha etkili olacağı hususunda karşı karşıya geliyorlardı. "Ancak bu kardeşlik ve dostluk anlaşmazlığı idi; biz bir araya gelip aradan bir veya birkaç saat geçince anlaşmazlığa düşerdik. bizim tercih ettiğimiz anlaşmazlık, onun ve benim yazarlığım etrafında olurdu. Ben onu Arapça'yı güzel kullanmamakla suçlardım. O da beni Arapçayı güzel kullanıp ancak manalarda hata yapmakla suçlardı. Bana şöyle derdi: Sen lafzı süslemekten dolayı okuyucunun senin lafızlarını (n manasını) ihmal etmesine sebep oldun. Ben ona şöyle derdim: Sen ise mana ile alakadar olmaktan dolayı okuyucunun seni okumasına engel oldun. zira lafızları onların hoşuna gitmiyor."³¹¹

Heykel'in ve kendisini bırakıp giden bir çok arkadaşının ardından gittikçe yalnız kaldığını hissederek içten içe üzülen Tâhâ Hüseyin; onun hayatında bir çok alanlara ilgi duyup kendisini bu işlere adadığını, şu andaki ve gelecekteki nesillere özellikle edebiyat sahasında örnek olduğunu, hayatın değişiminin devamlı olmakla beraber onun "bu asırda (20.) aklî hayatın esaslarından biri" olduğunu,

Nedvî, *a.g.m.*, 12; Er, "M.H.H. ve Onun Dil ve Edebiyatla İlgili Bazı Görüşleri", 599-600; Görgün, *a.g.m.*, 287; Smith, "Love, Passion, and Class in the Fiction of Muhammad Husayn Haykal", 249.

³¹⁰ Tâhâ Hüseyin, "el-Merhûm ed-Duktûr Muhammed Hüseyin Heykel", 287.

³¹¹ *A.m.*, 288.

günümüz nesline “Zeynep” romanı ile hikayecilik, romancılık yolunu açtığını ifade eder. Ona göre: “ O, onlara edebiyatta düşünme kapısını açtı, zira edebiyatın kendisi düşünme için bir objedir ve insanlar onun araştırma, tartışma ve münakaşa kabul eden bir alan olduğu üzerinde duruyorlar. Bugün münakaşa edip olan ve olmayan edebiyat üzerinde anlaşmazlığa düşenler yeni bir şey bulduklarını zannediyorlar” diyen Tâhâ Hüseyin’e göre bu konuda onlar yeni bir şey bulmamışlar ve Heykel onlardan önce aynı şeyleri *Sevratü'l-Edeb*³¹², de ifade etmiştir: “Heykel bu kitabında edebiyat olgusunu, hayatın içinden türeyen ve hayat için yazılan edebiyatı, yoksa hayatın dışında bir şey için değil, tartışır.”³¹³

Tâhâ’ya göre Heykel, “hak olduğuna inandığı şey uğrunda savaşıyor” cesur bir gazetecidir. Onun düşmanlarından hiç birisi onun için kırıcı sözler sarf ederek kendisine haksızlık etmezlerdi.³¹⁴

O, Heykel’i överken Taberî’yi metheden şu beyitlerin onun da bir tarihçi, siyasetçi, edebiyatçı oluşundan hareketle kendisine uygun olduğunu düşünür:

“Sen tarihte bir müstebid olarak yazılıyordun
Tâ ki ben seni (onda) tarihte yazılmış gördüm.”

Onun ifadesiyle Heykel, tarih kitabını (*Müzekkirât*) yazarken görüş olarak onunla aynı görüşü paylaşanlarla karşı çıkanlar arasındaki ihtilafları dikkate almıştır.³¹⁵

Modern çağda edebî hayatta iki akımın adı geçmekteydi: “Heykel, diğer bazı arkadaşları gibi bu edebî durgunluktan çıkmak; ne eskiyi ne de yeniye taklit etmemek için; kolay fasih Arapça’nın dışına çıkmayan Mısır edebiyatını oluşturmaya çalışıyordu.”³¹⁶

Heykel, tamamen yenilik yanlısı, taklit karşıtı, modern bir edebiyatçı şahsiyetine karşılık eskiyi taklit eden Bârûdî ve Şevkî -ki o ikisi sanki Ebû Temmâm, Ebû Nuvâs, Müslim b. Velîd gibi şairlerin divanlarına mukaddime yazıp bu eserlerin yayınlanmasına yardım etmiştir.³¹⁷

³¹² Berque, *Bibliographie de la Culture Arabe Contemporaine*, 220.

³¹³ Tâhâ Hüseyin, *a.m.*, 289-290.

³¹⁴ *A.m.*, 290.

³¹⁵ *A.m.*, 290-291.

³¹⁶ *A.m.*, 291.

³¹⁷ *A.m.*, 292.

“Kelimenin en geniş mamasıyla hür bir yazar, edebî özgürlüğün en geniş anlamıyla hür bir edebiyatçı” olan Heykel, Tâhâ’ya göre *Veledî*³¹⁸ ve *Aşeratü Eyyâm fi’s-Sûdân*³¹⁹ isimli eserleriyle benzeri Arap Edebiyatında görülmeyen türleri bu edebiyata sokmayı başarmıştır. Bazen onun “dilinin Câhız’ınki gibi olmadığı söyleniyor diyen Tâhâ bunun böyle olmasının doğal olduğunu; her ne kadar geçmişi taklitten etkilense de onun dilinin fesâhati ve selâmeti açısından yeni bir edebiyat meydana getirmeye çalıştığını savunur.³²⁰

Muhammed Hüseyin Heykel, öldüğü zaman herkes üzülmüştü ama arkadaşı için “cömert bir kardeş, onurlu bir arkadaş” diyen Tâhâ Hüseyin’in üzüntüsü daha fazlaydı. O, bu kaybın ardından şu beyitleri söyleyecektir:³²¹

“Hayatın tüm uzunluğuna karşı pişmanlık yoktur.

Kişinin ardından bilmediği, (gelir)

Baba ölür, (onu, yeni) doğan takip eder.

Her baba (gün gelir) yetim olur.”

³¹⁸ Brockelmann, *a.g.e.*, III, 206; Luîs Şeyho, *Tarîhu’l-Âdâbi’l-‘Arabiyye fi’r-Rub’i’l-Evvel mine’l-Karni’l-‘İsrîn*, 188.

³¹⁹ Bkz., Luîs Şeyho, *a.g.e.*, 188.

³²⁰ Tâhâ Hüseyin, *a.g.m.*, 293.

³²¹ *A.m.*, 294.

II. BÖLÜM

2. YAZARIN EDEBÎ GÖRÜŞLERİ

2.1. Edebiyatçı ve Kültürü

Klasik ve modern ile Arap Edebiyatı, tek başına (bir) edebiyatçı yaratmaya yeter mi?" sorusunu kendisine soran Heykel, bu sorunun cevabını vermeden önce "edebiyat" ve "edebiyatçı" kavramlarına açıklık kazandırmak ister: "Bana göre edebiyat, amacı insanlara söz vasıtasıyla hayatta ve varlık sahasında doğru ve güzel olan şeyleri ulaştırmak olan güzel bir ilimdir. Edebiyatçı ise bu görevi yerine getiren kişidir." Hangi dilde olursa olsun edebiyat ilminin tek amacı bu sözü edilendir. Bu manada Arap Edebiyatı diğer dillerin edebiyatlarından ayrılmaz³²²

Peki, "hayatta doğru ve güzel olanı bilmenin yolu nedir?" Ona göre: "Bu bilişin yolu ilim ve felsefedir. İlim birinci ve kendi başına başkalarından ayrı olan temel yoldur. Felsefe ise hayatı, varlığı ve (bu) ikisinde doğru ve güzel olan şeyleri anlama yollarını inşa etme ilmine dayanan ikinci yoldur. Felsefe ve ilim yüzyıllar boyunca böyle idiler ve de ilim ve felsefe diğer milletlerde olduğu gibi Araplarda da aynı olmuştu."³²³

Klasik dönemde Araplar edebiyatın, her şeyin bir tarafını almak olduğunu söylemişler ve bir edebiyatçının bilmesi gerekli ilimler arasında luga, nahv, sarf, belâğat ilimlerini ve ilaveten Arap siyerlerini, ahhârlarını, yani tarihi bölgelerin yerlerini, coğrafya vs. bilmesini lüzumlu görüyorlardı. Heykel, kendi görüşüne, yazar'ın tabiatı ve görevleri hakkında yazan meşhur Alman filozofu Fische'tin şu sözüyle başlar: "O, ancak bu mevcudatın kabuğunun altında hakikat adına gizlenen şeye vakıf olabilmesi; bu hakikati kendisinin görmesi ve bize göstermesi için gönderilmiştir. Her yeni toplumda, bu yüce hakikat söz lehçelerinden bir lehçe ile yeniden ortaya çıkar. Yazarın görevi insanlar için gerçeği, gönderilmiş olduğu asrın dili ile ortaya çıkarmasıdır." Carlyle'in ifade ettiği gibi Fische'tin bu düşüncesi, asil veya cesur yazar ile; yalancı, cesur olmayan binlerce yazarın

³²² Heykel, *Sevratü'l-Edeb*, 25.

³²³ A.e., a.y.

arasını ayırmaya yönelince yoğunlaştı. “Her kim tam olarak hakikati keşfetmek için yaşıyor değilse; dünya nimetlerinden kendisine hoş gelen maldan istifade etsin. Lakin o, bundan dolayı kesinlikle yazar olmayacaktır ve o hiçbir değeri ve yeri olmayan yalancı, iftiracıdır.” Heykel’e göre “gerçek Fischte’in söyledikleridir. Güzel bir ilim olarak betimlenen edebiyatın amacı olarak gördüğümüz gerçek ve güzel, insanlar için her toplumda, geçmişte bilinmeyen veya geçmişte bilindiği şeklinden farklılık arz eden bir şekilde (belirip) ortaya çıkar. Bir dildeki çeşitli toplumların edebiyatlarının ve farklı dillerdeki bir toplumun edebiyatının şekillerindeki ayrılık da buna göredir. Böylece gerçek bir edebiyatçı olmak isteyen kişiye, asil bir edebiyatçı yoksa kalitesiz değil, kaçış yoktur. Dilinin edebiyatları üzerinde dosdoğru durması (incelemesi) ve güç yetirebildiği oranda asrının ilimlerini, felsefesini ve çeşitli dillerdeki edebiyatları kapsaması gerekir. Her ne zaman ki en çok kapsama ulaşır; (işte o zaman) hayatta ve varlık sahasındaki gerçek ve güzele ulaşmaya ve onu kendisine verilenlerin benzerinin verilip, ilminin benzerinin verilmediği kişiden daha olgun bir şekilde insanlara ulaştırmaya yakındır...”³²⁴

O, bu saydıklarının öncelikli olduğunu ve eski-yeni dillerden hiçbir dilin edebiyatının tek başına edebiyatçının kültürü için yeterli olmayacağını ifade eder.³²⁵ Kısacası bir çok farklı edebiyatların kitaplarının okunması taraftarıdır.

Bu işin tarihte yapıldığını ve olumlu neticenin alındığını belirten Heykel, Müslümanların Emevî ve Abbâsîler zamanında ilimde ilerleyip; Fars, Yunan ve Roma’daki ilimleri ve söz konusu yerlerdeki edebiyatı kendi dillerine naklettiklerini vurgular. Buna göre gerçekten de İbnu’l-Mukaffa’ ve Câhız’ın kitapları ve bu edebiyatlardan en büyük etkiyi almışlardır. Onlar bu edebiyatlardan en çok etkilenenlerdir. Yine Abbâsî devrinde Yunan felsefesinden bir çok eser Arapça’ya tercüme edildi. Arap alimler, edebiyatçılar ve nihayet kitapları açık bir şekilde bu felsefeden etkilendiler. İslam, sonraları Kuzey Afrika ve Endülüs’te yayıldı. Müslümanların sözü edilen büyük yükselişten sonra Arapça’nın lafızlarında, bağlı bulunan ilimlerde, felsefede, edebiyatta bu gün bile

³²⁴ A.e., 27.

³²⁵ A.e., 28.

övinç duyularak bahsedilen muazzam ilerleme sağlandı.³²⁶

Heykel'e göre söz konusu bu büyük yükselişten sonra bir düşüş dönemi yaşandı. Bunlar; Endülüs'ten çekilmek, Farisilerin özgürlükleri ve sair etkenler beşinci yüzyılın sonunda Arapça'nın, diğer ilimleri felsefenin ve edebî ilimlerin diğer dillerle birleşimini durdurdu. İşte buna mukabil batıda beşinci yüzyılın sonunda ilim, felsefe ve edebiyat sahasında bir yükseliş meydana geldi. Müslümanlar ise bu yükselişe boyun eğmiş ve sonuçta ellerinde sadece eski Arap Edebiyatı kalmıştır.³²⁷

Şayet, der Heykel, Kur'an-ı Kerim'in kutsadığı şeyler Arapça'da olmasaydı ve İslâm medeniyetinin yığdığı servet olmasaydı, o zaman Arapça'nın Yunan, Latin, İbrânî, 'Âşûrî ve Hiyeroglif dillerinin uğradığı sona uğraması kaçınılmaz olurdu.³²⁸

Ancak o, her şeye rağmen umutludur. Onun düşüncesinde her ne kadar Arapça bu gün sadece ders olarak okutulan bir ilim olarak kalsa da; kendisini çevreleyen hayatla, mevcudatla ve o ikisindeki doğru ve güzelle olan bağıni kurmaya; yeniden canlanmaya namzettir.³²⁹

2.2. Dil ve Edebiyat

Heykel bir gün, içlerinde Mısır'ın önde gelenlerinin, şair, yazar, profesör ve dilde söz sahibi olan kişilerden oluşan bir grubun farklı konularda konuşurken sözün eski ve yeni şiire geldiğini ve tartışmanın bunlardan hangisin, "قما نيك" ile anılan eski şiirin mi, yoksa "حف كاسها الحبيب" ile anılan yeni şiirin mi, daha büyük olduğuna geldiğini anlatır. Bu hususun dilci bir hocaya sorulduğunu ve onun; "Ben yeni şiiri tercih ederim çünkü o, nefse daha hoş gelir. Ancak dil için eski şiire olan ihtiyacımız (eski) edebiyat için olan ihtiyacımızdan daha fazladır." Şeklinde cevap verdiğini belirten Heykel, bundan sonra, dil ve edebiyat arasındaki bu ince ayrıntı üzerinde durmaya başlamıştır: Bizim, dilin, hayatının (canlılığının) çağlarla bağlantılı kalması için; câhiliyye, İslâm'ın ilk dönemi ve çağımızın

³²⁶ A.e., 29.

³²⁷ A.e., a.y.

³²⁸ A.e., 29-30.

³²⁹ A.e., 30.

önünde gelen her edebiyata ihtiyacımız vardır,³³⁰ diyen Heykel, geçmiş silip atmaya karşıdır ve bu açıdan eski edebiyatlara araştırmacı olarak bilimsel açıdan bakmayı önermektedir.

Edebiyat'ı hayatın güzel kokusu olarak betimleyen Heykel'e göre o, "içinde yaşadığı çağın gelişmelerinin takipçisidir, kendisinden uzaklaşan eskiyle birleşmeye mecbur değildir. Edebiyat içindeki dil ise ancak edebiyatın, kendisiyle anlatıldığı güzel kokunun giysisidir. Edebiyatın destekleri ise, içinde mana, şekil, his ve duyuların ilham eden ruhtadır."³³¹

Heykel'e göre edebiyatçı olmak için bu sahada araştırma yapmanın gerekli olduğu gibi dilci olmak için de sözlüklerdeki ve edebiyat kitaplarındaki dil araştırmalarını ve tarihsel gelişimi incelemek gerekir.³³²

O, İslam'ın doğuş dönemleri, Emevîler, Abbâsiler, Fâtımîler ve Endülüslüler'in kendi dönemlerinde önceleri hayatın tavır ve şekillerini ifade edebilme gücüne sahipken sonraları bu dilin başkalarının değiştirdiği manaları ifa etmek için yeterli olmadığı görüşündedir. Bu açıdan Arapça lafızların çoğu ya yok olmuş veya yok olmuş gibidir. Ancak o, bu kaybolan lafızları eğitim-öğretim de kullanılması gerektiğini de ifade eder.³³³

Dil eğitiminin edebiyatla bağlantıyı direkt kuramadığını; ancak edebiyatın giysisi olması açısından ve bu giysiye duyulan ihtiyaç ölçüsünde olacağını belirten Heykel, elbisenin bazen ilk sırayı olabildiğini düşünür. Günümüze kadar, insanların bir çoğunun elbiseleri ile temayüz ettiğini; edebiyatın giysisi olan dil de bu manada bazı zamanlar ilk sırayı almıştır. Ona göre nasıl ki elbiseyi insanların kullanması sayılarıyla ilişkilidir, işte öyle edebiyatçının amacına ulaşmak için, içinden gelenleri ifade ettiği dil de insanların sayısının artmasıyla birlikte edebiyatla birleşmesi çoğalmıştır.³³⁴

Dilin bu durumundan rahatsızlık duyar ve onun belirli bir safhaya gelmesini arzuluyordu: Çok zaman önce Arapçanın kelime hazinesi bakımından

³³⁰ A.e., 36.

³³¹ A.e., ay.

³³² A.e., 36-7.

³³³ A.e., 38.

³³⁴ A.e., 38-9.

Batı avrupa dilleri karşılaştırıldığında dezavantaj oluşturduğunu düşünüyordu: “Yüreğimde hissettiğimi ve zihnimde canlandırdığımı kendi öz dilimde ifadeden aciz kaldığımda muhayyilemde İngilizce ve Fransızca ifadelerin bu düşüncelere şekil verdiğini görünce içimde bir isyan yaşardım.” Bu bir gazetenin hizmet etmeye özellikle uygun olduğu bir konuydu ve Heykel, kısmen bu amaçla kalemini haftadan haftaya Arapçanın ince anlam farklarını ifade kapasitesini denemek ve ve tamamlamak gayesiyle uzun tasviri ve eleştirel denemeler yazmak için kullanmıştır. Dil parlatılmadığı takdirde paslanabilecek bir alettir; klasik olanı kullanım kaygıları modern fikirlere adaptasyon yolu üzerinde engel oluşturmamalıdır inancında olan Heykel şöyle devam etmektedir: “gerçek edib” eski ve dolaylı kelimelere aışna olan değil, güzel fikirleri, ince düşünce veya tahayyül ürünlerini, güzellikleri ve orijinallikleri ile algılanabilecekleri bir giysiyle donatabilendir.³³⁵

Edebî ürünü ayakta tutan, anlam, duygu ve tasvirdir. Eğer yazarın söyleyecek bir şeyi yoksa, kullanılan süslü üslup, ifadeye bir değer kazandırmaz. O, kullanılan ifadedeki anlamı, sözcük cümbüşüne tercih eder.³³⁶ Onun için lafız değil bu lafızların ifade edebildiği anlam önemlidir. Dolayısıyla bir dil incelemesi, bir dilci için gerekli olduğu ölçüde, edebiyatçı için de lafızların tarih içinde ifade ettiği anlamları bilmesi ve meramına en uygun lafzı seçebilmesi açısından gereklidir. Dilin bu safhaya gelmesi kolay bir iş değildir.³³⁷

Bu, edebiyatçıların, hayatın her yönünü ve her yönündeki değişik şekillerini ele aldıkları güç ve zor bir çalışmaya ihtiyaç duyar.³³⁸

Ona göre bu çağdaki edebiyatçılar bu çalışmanın envanterlerini eski edebiyatta bulamamakta ve onların yaptıkları dilin zabtından ve güzellik açısından hoş olan ancak şu çağımıza fayda vermeyen genel bir bakıştan öteye geçmemektedir. Heykel, eski edebiyatı eski bir elbiseye benzetir. Eskiden bir elbisenin güzelliği onun kumaşının güzelliğine ve kenar süslemelerinin çokluğuna

³³⁵ Gibb, *a.g.e.*, 288.

³³⁶ Nitekim ölümünden sonra yakın arkadaşı Tâhâ Hüseyin yazdığı bir makalede onun bu yönüne dikkat çekmekteydi, bkz., Tâhâ Hüseyin, “el-Merhûm ed-Duktûr Muhammed Hüseyin Heykel”, 287.

³³⁷ Er, “M.H.H. ve Onun Dil ve Edebiyatla İlgili Bazı Görüşleri”, 623.

³³⁸ Heykel, *Sevratü 'l-Edeb*, 39-40.

dayandığı gibi eski edebiyattaki güzellik de ondaki lafız zenginliğine dayanıyordu: “sen bugün geçmiş zamanların hikayelerinden birini gösteren ve o çağın kıyafetleri ile giyinen oyuncuların bulunduğu tiyatrolardan birine gitsen; kendisini şeritlerin, dantellerin ve diğer süsleme eşyalarının sardığı pahalı kumaşlar ve, yine bunun üzerinde süslü peruklar kümeleri görürsün.... giyinen insanların yansıttığı bu hayatın görüntüsü ne, güzel mi, çirkin mi?... Sen hüküm veremezsin... Tiyatroda gördüğün geçmiş asırları gösteren (giysiler) ile günümüz hayatının giysileri ile çeşitli görüntüleri karşılaştır. Mesafeyi çok uzak ulursun.”

339

Benzer fikirleri çağdaşı Selâme Mûsâ da dile getiriyor, yazı dilinin çağın ihtiyaçlarını karşılamadığını vurguluyordu: “Çünkü biz çağdaş olmayan bir dille çağdaş konuları ele almaya çalışıyoruz. Bazı yazarlarımızın Câhî’nin diliyle yazmaya çabaladığını görürsün. Câhîz, kendi çağında usta olmasına rağmen bize uymamaktadır. Çünkü o, fıkıhçıların kullandığı ve çöle işaret eden kelimeyi seçiyordu. Emirlere ve vezirlere hitap ediyordu. Zihninde bizim hitap ettiğimiz bir topluluğu canlandırmamış, bizim ele aldığımız konuları ele almamıştı.” Dildeki değişim gerekliydi yoksa: “Kelimelerine önem vermeyen, yenilemeyen ve yeni kelimeler türetmeyen bir millet, sahte para dolaşımına izin veren bir millettten daha kötü durumdadır. Çünkü biz maden ya da kağıt paralarla bedenini, kelimelerle ise ruhun ihtiyaçlarını satın alırız.”³⁴⁰

İşte elbise örneğinden hareket eden Heykel, tıpkı o elbiseler içindeki insanların ne eski ne yeni olamaması gibi böylesi bir edebiyatın da yeni olamayacağını düşünür. Ona göre bugün insanlığın en çok ihtiyaç duyduğu şeyler; sağlık, insan hakları, özgürlük ve adalettir.³⁴¹ Bu manada edebiyata ve edebiyatın da dile duyduğu ihtiyaç ortadadır.

2.3. Şiir ve Nesir

Kâsım Emîn: “İnsanoğlu, her ne zaman gerçek bir duygusunu dile getirmek istese; uzun bir çaba ve (sarf edilen) sözlerden sonra beklediğinden daha az, sıradan bir şey söylediğini görür ve (dahası) içindeki güzel şeylerin orada gizli

³³⁹ A.e., 40.

³⁴⁰ Aytaç, “Selâme Mûsâ ve Arap Dili Üzerine Görüşleri”, 121.

³⁴¹ Bu fikri Rousseau’nun hayatı ile ilgili yazarken özellikle vurgulayacaktır.

olarak kaldığını anlar... duyguyu tam olarak (tasvir) etmek ve sonucunun vakıya uygun bir biçimde gösterilmesi için tekrar etmeyen lafızların kullanılması gerekir.” Kâsım’ın bu duygularının benzerini Hâfız İbrahim şiirle dile getirir ve o, dünyanın değişmesine rağmen bazılarının hala “Siktu’l-Livâ” ile uğraştığını söyler. Şair bu şiiri birkaç sene önce söylemiştir; Kâsım ise çeyrek yüzyıl, hatta daha önce ifade etmiştir. Kâsım’ın modern Arap yazarlarından, ilkelerinden ve onların en önde, en cesurlarından olduğu şüphe götürmez. Fakat Heykel’e göre şu bir gerçektir ki, bu serzenişler sadece o ikisine ait olmayıp; bilakis anlayışı güçlü, ince fikirli, olaylara hakim her yazarın ortak duygusudur. Hâfız’ın ve Kâsım’ın burada işaret ettikleri şeyi, bilgi ve kültürleri kendilerini mazinin sınırları içine hapsetmeyen kişiler başarır. Dünyadaki çeşitli fikrî akımlara vâkıf olan ve diğer milletlerin edebiyatlarını bilenler, insânî duygu ve hislerin donuk olmadığını ve olamayacağını savunurlar. Çünkü onu insanı kuşatan çevre oluşturmuştur. Pek tabî olarak eskiden bu şairin veya yazarın yaşadığı çevre sınırlı idi. Fakat şu an tüm insanlık ortak bir çevre içindedir. İşte bu değişimlerin sonunda insanların hislerini ifade etmelerinde de incelikler oluştu. Sevgi, şefkat, nefret ve hoşlanmama gibi kavramlar arasında nüanslar meydana geldi. Bazı diller bu kavramlar arası inceliklere yetersiz gelmekte ve tam bir sınırlılık içindedirler. Heykel’in bundan kastı özellikler Arapça’dır: pek tabî olarak sen Arapça ile (yazdığın dil ile) bu görevi yerine getirmek istesen; “... çaresiz kalırsın, çok çaba ve sözden sonra sıradan bir şey söylediğini ve içindeki en iyi şeyi orada gizli olarak görürsün. Bu duygu sebebiyle çeşitli dillerde ilim ve modern edebiyat ürünlerini okuyanlar ister asıl kitaptan; ister süslenerek fikir ve his çeşitlerini kapsayan (diğer) dillere tercümeden alsınlar, sen Arapça’da diğer milletlerin edebiyatına vâkıf büyük yazarlardan bir cemaat görürsün ki onlar, fikir veya duyguyu ifade eden yabancı bir lafza karşılık gelen Arapça lafzı bildiklerini savunurlar fakat onu bulamazlar. Hatta betimlemeyi kast ettikleri manayı incelikle ifade edecek karmaşık bir cümle bile bulamazlar.”³⁴²

Arapça’da uzmanlaşan ve diğer dillere ait bilgileri geniş olan yazarlar bu güne kadar yeni lafızlar icat etme işinde çabalamışlar, diyen Heykel, onların bu gayretlerini şöyle anlatır; bu amaçla eski lafızları canlandırıp, onlara yeni boyutlar

³⁴² A.e., 45-46.

kazandırarak yepyeni duygu ve düşünceleri ifade etme amacıyla değildiler. Arapça'da kendisine karşılık gelenin meydana getirilmesi hususunda korkunun olmadığı yabancı lafızlarla yeniliğe rıza göstererek diğer milletlerin yaptığını yaptılar. Buna ise bazı eski yanlıları; eşyanın tabiatına aykırı olduğu gerekçesiyle karşı çıkmışlardır.³⁴³

“İşte Arapça'nın sağlıklı bir hayatla canlandırılması uğrunda çalışan bu yenilikçiler şayet böyle olmasalardı; bundan sonra zirveye (olgunluğa) ulaşırlardı ki, onlar bu uğurda uzunca bir mesafe (de) almışlardır. Rıza göstermen açısından bu da sana yeter, zira sen onlardan hiçbir yazarı üslûbunda, düşüncesinde veya duygu ve düşüncesini ifade etmede eski yazarlardan birine karşı çıktığını göremezsın. İnsanlar ise bu gün bu yazarlardan bahsediyorlar, yoksa Akkâd'ın Câhız'a; Tâhâ Hüseyin'in İbn Mukaffa'a; Mustafa Abdurrâzık'ın yazar Abdülhamîd'e veya çağdaş yazarlardan herhangi birisinin eski çağın yazarlarından birisine karşı çıkmasından bahsetmiyorlar....Bilakis şu an var olanlar kendilerini eski yazarların yardımcısı olarak adlandırıyorlar. Mustafa Sâdık er-Râfî'î, Sâdık 'Anber ve benzerlerinin üsluplarında ve düşüncelerinde bu yenilik hareketi derin izler bıraktı. O kadar ki yeni “onların tabiatı oldu. Ve kendisinde, eskinin izini (takip ederek) uydukları şey, zoraki iş, gösteriş ve zorlanma olarak ortaya çıktı.” Heykel'e göre onlardan birisinin yazdığı şeyi gören birisinin onları görmeden onları yaşamıyor sanacağı görüşündedir. Çünkü onlar “onun üslûbuyla yazıyor, düşüncesiyle düşünüyor, anlayış ve çeşitli duygu renklerinde onun gördüğünü görüyor.” İşte bu durumda olan Râfî ve benzerlerinin yenilikçilerin yolundan ayrıldığı görülür.³⁴⁴

Görüldüğü gibi o, edebiyatta kullanılan dilin farklı olması açısından eski ile yeni taraftarları arasında meydana gelen anlaşmazlıklara karşı çıkar ve kültürün devamlılığı anlayışı paralelinde dilin de gelişiminin devamlı olduğunu; onun canlı bir unsur olduğunu vurgular. Dolayısıyla bu konuda rahat olmak lazım diye düşünür.

“Eski yanlılarının, yenilenme hareketinden etkilenmesi garip değildir. Bilakis garip olanı bunun olmamasıdır. Hayatın gelişimi devamlıdır; yeni ise onun

³⁴³ A.e., 46.

³⁴⁴ A.e., 47.

diğer bir görünümüdür. İşte bu, tek başına, onun yeni oluşunun sebebidir.” İçerisinde yaşanan asır geçince onun yenileri de “eski” konumuna gelir. Ve yine o, yeni çağın yeniliklerinden etkilenip esinlenir. Çünkü her asır bir öncekiyle baba-oğul , vâris-mûris bağıyla bağlıdır.³⁴⁵

Heykel, bu bölümde şiir konusu üzerinde ayrıca durur. Şiir önemlidir, çünkü eskiye oranla kan kaybedilmiştir.

“Yenilenme (hareketin)de şiir, nesir seviyesine ulaştı mı?” sorusuyla bu bölüme başlayan Heykel: “Bu konuya başlamadan önce kabul edilmiş bir olgunun sabit bir hakikat olduğunda karar kılmanız lazım; o da, Arap şiirinin İslâm medeniyetinin parladığı çağlarda nesrin hiç ulaşmadığı bir hedefe ulaştığı ve Emevîler, Abbâsîler ve Endülüstüler çağında şiirin konumunun, nesrin konumundan daha yüksek ve olgunluğa daha yakın olduğudur³⁴⁶” diyerek Arap şiirinin nesirden çok daha ileride olduğunu ve onun bizzat Arap Edebiyatının tamamı olduğunu ifade etmiştir.

Ona göre şiirin geçmişteki durumu böyle olunca, yani parlak ve üstünlüğü kabul edilmiş, şairlere düşen onun o parlak dönemlerini yeniden canlandırmak olacaktır ki, Arap Edebiyatı da canlanabilsin. Bu manada, modern şairleri, özellikle geçmişteki büyük şairlere muaraza edebilenleri büyük sayar. Bunların bazen çok başarılı olduklarını düşünür. Söz konusu şairlere örnek olarak Sâmî el-Bârûdî, İsmail Sabrî, Şevkî, Hâfız İbrahim ve diğerlerini gösterir. Heykel, bu şairlerin büyük Arap Edebiyatının, vezin, kafiye ve mana açısından neredeyse tüm kasidelerine muaraza edebildiklerini düşünür.³⁴⁷

Sözü edilen şairleri savunmasından da anlaşılacağı üzere o, modern şairlerden hoşlanmakta ve onların şiirlerinden zevk almaktadır: “Aynen Hâfız’ın bu nitelemesinden duyduğum gibi Şevkî’nin şiirlerindeki betimlemeden de zevk duyarım...”³⁴⁸ O, tüm bu şairleri beğendiğini belirtirken bir yandan da onların eski üsluptan bir şeyleri zoraki kendilerine yakıştırmaya çalışmalarına kızar ve buna yönelik eleştirilerde bulunur: “Ben İsmâil Sabrî’nin *Vicdâniyyât*’ı ve Bârûdî’nin *Hamâsiyyât*’ındaki niteleme şiirinin sınırının olmamasına şaşırmanı inkar

³⁴⁵ A.e., a.y.

³⁴⁶ A.e., 49.

³⁴⁷ A.e., 50.

³⁴⁸ Bu konuyla ilgili olarak bkz., Şehîd, *el-‘Avdetü ilâ Şevki*, 427.

etmiyorum. Ancak ben, şaşkınlıktan dönüyor ve kendime şöyle soruyorum: Arap döneminden beri kendisiyle irtibatımızın devam ettiği bu kafiyeler ve şekiller midir ki, Hâfız İbrahim'i: Biz öncekilerin zenginliği gibi zengin olmaya devam ediyoruz, demeye sevk etmiştir."³⁴⁹

Diğer tarafta ise Hâfız İbrâhim, Mutrân gibilerinin de ifade edip savundukları gibi, durgunluğun bir diğer sebebi bazı şairlerin, yeniliğin önünde durmaları ve her yenilikçiye karşı çirkin bir savaş açmalarıdır.³⁵⁰

Şiirin bu son asırda bir hayli ilerlediğini savunur: "Arkadaşım, Dr. Tâhâ Hüseyin, bu son asırda Arap nesrinin ruhun ihtiyaçlarını yerine getirmeye uygun hale (bir hayli) yaklaştığı hususunda bana katılır." Ona göre geçmişte (Abbâsî ve Emevî) Arapların övünme sebebi olan şiir olması gerektiği yerdedir. Ancak bir takım sebeplerle bir donukluğa girmiştir. Bunun altında eski kitapların incelenmesi yatar ki bunun sonunda her şeyiyle (fikirsel ve öz olarak) o çağın medeniyetiyle birleşmiştir. Bu durumun, (şiirin durgunluğu) şairlerin onu törenleri güzelleştiren basit bir şey gibi algılamasının sonrasında olması dikkat çekiciydi. Gerçekten şiirde durgunluğa sebep olan etmenler üzerinde durmak gerekir.³⁵¹

Heykel'e göre yazarlar, makâme, risâle vs. yazımında eskilerin üslubunu taklit ediyorlar ve ayrıca sec', bedî' sanatlarını kullanmaya çok düşkünlüler. Onların en büyük övünçleri Câhız veya Abdülhamîd'e muaraza yapmaktı, diyor Heykel, onlara yeni bir üslup ve dil gerekli olduğunu savunur. Fakat bunun olmadığını da bilincindedir. Bu üslup ve dil sahil Arapça'ya nefret duymamalı, çoğunluğun anlayışıyla çakışmamalıydı. O, sosyal ve siyasi alanlarda devrimin kolay olmakla beraber bu kolaylığın edebî devrim için aynı kolaylıkta olmadığını farkındadır.³⁵²

Bu bağlamda gayret sarf eden kişilerden Kâsım Emîn Bey ve Ahmed Lütfi es-Seyyid üzerinde özellikle durur. Heykel'e göre şayet fikri bağlardan kurtulmaya çabalamazsak: "Biz, bizi bağlayan bağlardan kurtulup aklımıza gelen şeyleri ifade etmekten uzak yazarlar topluluğuna dönüşeceğiz,"³⁵³ diyerek

³⁴⁹ Heykel, *Sevratü'l-Edeb*, 51.

³⁵⁰ A.e., 52.

³⁵¹ A.e., 55.

³⁵² A.e., 59.

³⁵³ A.e., 61.

konunun ehmmiyetine dikkat çeker.

Edebiyattaki ilerlemenin örneği Batıda vardır ve uyulmaya layıktır: 16. yy.'da Roma ve Yunan edebiyatının liderliği ilan edilmiş, onlar bu edebiyatı kendi dilinden dillerine çevirmişlerdir. 18. asra kadar iki asır boyunca onun mükemmelliği kabul edildi. 18. yy.'da ise şairler bu eski çağlara karşı çıktılar; düşünce ve şiir alanında özgürlüğü ilan ettiler, oysa biz "... hala mana ve vezin olarak eski Arap şiiriyle sınırlıyız. Bizim ne zaman bağımsız bir şahsiyetimiz, kimliğimiz olacak. Ve ne zaman şairlerimiz düşünce ve şiirin bağımsızlığını ilan edecek?"³⁵⁴

Sevratü'l-Edeb isimli eserin özünü oluşturan bu çağrıya devam ederek yeni bir rönesanstan ve onu başlatabilecek olan, çağın ilimleriyle donatılmış yeni bir nesilden bahseder. Ona göre bu nesle fikir hürriyetinde olduğu gibi vicdan hürriyeti oluşturmada da yardım edilmeli, ilmin ufkunun genişletildiği gibi edebiyatın ufku da genişletilmeliydi. İşte bunlar yapılırsa bu yeni nesil arasından şiiri doğru esaslar üzerinde oturtacak bireyler çıkacaktı.³⁵⁵

2.4. Hikâye Edebiyatı

Bu gün Batıda hikayecilik, mensur edebiyattan etkilenmiştir. Ona göre hikaye diğer edebiyat ürünlerinden önde gelir. Örneğin risale büyük bir yere sahiptir. Anatole France'ın *Epikür*'ü 16. yy'da Monte'nin bazı risaleleri ve yine 18. asırda Rousseau ve Voltaire'in risalelerin bir benzerinin görülmemekle beraber modern eleştirmenlerin hiç birisi bu risalelerin toplumun yaşamına herhangi bir hikayenin yaptığı tesiri yapmadığı görüşündedir. Bu sıralarda Batıda Rousseau'nun "Emile", Citirsin'in "Forter" hikayesi ve Emile Zola, Anatole France, Paul Bourget³⁵⁶ gibilerinin hikayeleri ve Rus Tolstoy ve Dostoyevski'nin hikayeleri etkindir. Batıda, hikayeciliğin bugün bilinen manasıyla yeni bir tür olduğu kabul görür. Ancak onlar hikayeyi bu manadan ayrı olarak Yunan hatta Yunan öncesi Mısır ve Çin'e kadar götürürler. Heykel'e göre hikayenin başlangıcını insanlığın başlangıcına kadar uzatmak gerekir. Fakat pek tabii olarak

³⁵⁴ A.e., 65.

³⁵⁵ A.e., 66.

³⁵⁶ Taine, Stendhal, Flaubert, Baudelaire ve Renan'ın yapıtlarından önemli ölçüde etkilenerek eserler veren romancı ve eleştirmen. Bkz., *Ana Britannica*, "Paul Bourget" md., VI, 227.

bilinen ilk hikayecilik sonradan gelişmiş ve bugün batı da bilinen manasıyla edebi bir tür olmuştur. O, bu fikrine akli deliller getirir: çocukların hikayeye rahatlamaları, susmaları vs. Çocuklar insanlık hayatının başlangıç dönemidir. İşte daha hayatının başlangıcında nasıl ki insan çocuktur. Hikaye de öyle erken başlar.³⁵⁷

O, toplumda bir takım duyguların bulunduğundan bahsederken duyguların canlandırılıp, harekete geçirilmesinin de edebi ürünler vasıtasıyla olacağını vurgulamaktadır. Bu açıdan tesiri çok olan edebi tür hikayedir. Eski Arap toplumunda bir takım şairlerin köylere, kahvelere giderek '*Antere, Ebû Zeyd, Diyâb b. Ğanem* gibilerinin hikayelerini anlatarak toplumdaki kahramanlık ruhunu canlandırdıklarını belirtir.³⁵⁸

Heykel burada bir başka delil getirir ki, o da şudur: Hayat, başından sonuna, fertlerin, zamanların ve onların içinde yaşadıkları mekanların çeşitli şekillerde değişmesi bunların hepsi tekrar edip duran bir hikayedir. Sonra, her ferdin hayatı küçük veya büyük hikaye topluluklarından oluşur. Örneğin, arkadaşınızdan: günler, aylar veya senelerce ayrıldıktan sonra onunla tekrar görüştüğünüzde ona soracağınız ilk şey, ayrılığınız süresince ne yaptığı olacaktır. Arkadaşınız da size olanları anlatacaktır. İşte hikaye de aslında; insanların birbirlerine anlattıkları bu haberlerin toplamından fazla olan bir şey, sanat, değildir.³⁵⁹

O, tarihi hikayelerden bahsederken, geçmişteki (bizden farklı) çeşitli milletlerin tarihini anlatmaya ihtiyaç olmadığını; bizim dinler tarihimize ve mukaddes kitaplarımıza müracaatımızın yeterli olacağını düşünür. Ona göre bu tarih kuru bir anlatı değildir, içinde öğüdü ve ibreti taşır. Tarihin bizzat kendisi tarihçinin hayatı güç ve feyz ile genişleten hayallerin birleşimiyle oluşan hikayedir; görüşündedir. Tıpkı hikayenin, yazar veya edebiyatçının hayalinin bir ürünü olması gibi. O da hikayeyi, hayatın gerçeklerinin bir ürünü olarak yaratır.³⁶⁰

İşte bu manada ona göre hikayecilerden çoğu hikayelerinin ilhamını ve konusunu belirlemek, oluşturmak için tarihe müracaat etmektedir. İngiliz Walter

³⁵⁷ A.e., 68-9.

³⁵⁸ A.e., 69.

³⁵⁹ A.e., a.y.

³⁶⁰ A.e., 70.

Scott ve Fransız Alexander Dumas hikayelerinin konusunu İngiltere ve Fransa'dan almışlardır. Onlar ya böyle, olmuş olan olaylardan esinlenmişler ya da önlerindeki olayları mülahaza etmişler ve hikayelerinde müşahedelerini bir araya getirmişlerdir. Bu da yine bir çeşit tarihtir Heykel'e göre: Anın tarihi... Tarihle hikâye arasındaki bu bağ bizi dini tarihin eski olmasından dolayı hikayenin eskiliği ve delil getirmemize imkan sağlar. Yine bu şekilde bu tarihin geçmiş hikayecilerden, olguları anlatmak ve ayrıntıları toplamak amacıyla rivayet edilmeyip bilakis ibret ve uyarma amacıyla rivayet edildiği sonucuna varır. O, bu tarz hikayelerin özellikle dinleyicileri etkilemesi için üslup açısından güçlü olması gerektiğini savunur.³⁶¹

Eski Arap Edebiyatında hikayeciliğin bulunmadığı şeklinde yanlış bir iddianın bulunduğunu belirten Heykel; bu iddiayı savunanların, eski edebiyatta Yunan tarihinde olduğu gibi hikaye ve hikayemsi uzun kasidelerin olmadığını iddia ettiklerini belirtir. Ancak o, Arap Edebiyatıyla ilgili esas kaynaklardan herhangi birisinin incelenmesi neticesinde onun düz yazının direği olduğu ve bu manada bir çok kısa uzun hikayelerin bulunabileceğini savunur. Nitekim *el-'Ikdu'l-Ferîd* ve *el-Eğânî* gibi önemli iki eser incelendiğinde aşk, kahramanlık gibi konuların işlenmesi de buna işaret eder. O burada bir örnek verir: Vâ'il ve onda meydana gelen harpleri rivayet eden şiirleri, tarihi bir olayı temsil ediyormuş gibi inanmasının normal olduğunu, harplerin oluşumunu inkar etmediğini, yine bu rivayetin güzelliğini de rivayet etmediğini söyler. Ancak kahramanlarının dilinde yazılmış olan bu harbi şiir ve hikaye yazarak onunla edebiyatın güzelliğini en tatlı ve akıcı biçimde ruha katar. Bu durumda o Homeros'un *İlyada*'yı Yunan tarihinde Yunanistan için övünç olan şeyi parlak bir edebiyatla icra etmesi gibidir.³⁶²

Avrupa'da hikaye edebiyatının 18. ve 19. yy.'larda değişik şekillerde geliştiğini belirten Heykel onun bundan sonra da gelişeceğini çünkü onun hayal noktasında diğer türlerden ayrıldığını belirtir: "Bu açıdan bu gelişimin bir sonunun olması mümkün değildir. "Batı hikayeciliği 16. ve 17. yy.'larda Yunan ve Roma edebiyatının bağlarından kurtulduktan sonra Rousseau'nun tabii, vakii, nefsanî, tasviri, ahlaki, felsefî vs. şekillerde isimlendirilen tarzı oluşmuştur ki bu

³⁶¹ A.e., a.y.

³⁶² A.e., 71.

tarz çağın temayül, ahlak ve insanların özlemlerinden bazı (şekilleri) biçimleri temsil ediyordu. 18. yy.'ın salon edebiyatı olması gibi 19. yy. edebiyatı da toplumun tabakaları arasında yayılmıştır.³⁶³

Heykel'e göre hikayecilik batıdan, çeşitli dönemlerinin temsil eden eserlerle birlikte oluşması gibi Arap Edebiyatında da aynısı olmuştur. Meselâ *Hayy b. Yakzân* İbn Tufeyl'in çağında hür dini düşüncüsü temsil eder. O Arap Edebiyatındaki hikayeciliğin bundan sonraki olgunlaşma döneminde hurafelerin önemli paye sahip olduğunu düşünür. Bu hurafelerin eski Yunan ve Mısır mitolojilerinden geri kalır tarafı yoktur. Buna delil olarak da tüm dünya tarafından klasik sayılan *Elfî Leyle ve Leyle* hikayesini gösterir. Ona göre bu hikayenin parçalar dönemindeki efsanelerin yanında toplumun ve aile hayatının gerçeklerini de ince bir tasvirle vermeyi ihmal etmez. Onun kadar olmasa da önemli hikayelerden sayılan şu eserler de dikkate değerdir. '*Antere, Zîr Sâlim, Seyf b. Zî Yezen, Ra'sü'l-Ğavl*. Bu dönemden sonra diğer edebi türlerde olduğu gibi hikayecilikte de bir durgunluk olmuştur. Ona göre hikayeyi rivayet ettiren hadise ne olursa olsun mutlaka bir fikre delalet eder ve yazarının içinde en yüce misalle birleşerek ortaya çıkar. Bazen düşünüş ve yüce örneğin açıklığı maksadının farklılaşması ile farklı olabilir. Bu manada fikir ve yüce örnek amaç olabilir. Buna ise *Hayy b. Yakzân* ve Rousseau'un "*Emile*" hikayeleri örnek verilebilir.³⁶⁴

"Edebiyat bir sanattır. Kendisini bir düşüncenin harekete geçirmedeği ve yüce bir örneğin alakadar olmadığı her sanatçının sanatının bir değeri ve sürekliliği yoktur. Modern Arap Edebiyatında, hikaye de o sırada yazarının nefsini harekete geçiren fikir ve yüce örnekten doğmamış; genelde batı hikayesini romanını taklit ederek ilhamını almaya devam etmiştir," diyen Heykel bunda bir sakınca görmez: "Zira taklit çoğu zaman dirilişin başlangıcıdır. (Tıpkı) Yunan ve Roma edebiyatının taklit edilmesinin, 16.yy.'da Avrupa (edebiyatı)nın dirilişinin başlangıcı olması gibi."³⁶⁵

Heykel bir takım yazarları överken felsefi içerikli hikayeleri ve hikaye yazarlarını ise yerer. Çünkü onlar hayatı, hayatta olanları gördüklerinden,

³⁶³ A.e., 72.

³⁶⁴ A.e., 73-5.

³⁶⁵ A.e., 75.

anladıklarından başka olarak resmetmektedirler.³⁶⁶

Onun düşüncesinde ilim bizzat kendisi ilmin kararlarını yıkar, değiştirir. Bu açıdan ilimler, felsefe ve hikmet hakikati tüm yönleriyle ifade eder, edebiyat ise ancak yarısını, diyenlere karşı çıkar ve eğer sanat hakikatlerin yarısını ifade ediyorsa tam hakikat yoktur, diye düşünür.³⁶⁷

“Hikayenin bu konumuna ve diğer milletlerin edebiyatlarındaki bu yerine rağmen bizim Arap Edebiyatında neredeyse hiç bulunmuyor diyebileceğimiz tarzda durgun olmaya devam etmektedir. Son yüzyılın yarısında yazılan hikayeler ise parmakla sayılabilir.”³⁶⁸

Mısırlılar hikaye anlatmaya doğal kabiliyetli oldukları halde nasıl olur da modern Arap Edebiyatı roman ve hikâye alanında böylesine garip bir zayıflık ve yetersizlik içinde olur diye soruyordu. Birkaç neden öneriyordu; muhayyile gücü eksikliği, edebiyat ve konuşmanın ifade tarzları arasındaki farklılıklar, Mısır yazarlarının ihmalciliği. İkinci sebebe kısmen haklılık payı verilebilirse de hiçbirisi hakiki sebep değildir. Dr. Heykel daha sonra bu duruma katkıda bulunan dört sebep önermiştir. 1. Mısır’daki düşük okuma yazma oranı. Bu bir yandan okuyucunun eserleri takdir etmesini önüyor, diğer yandan da yazara sunulan maddi mükafaatın yetersizliğine sebep oluyordu. 2. Yüksek sınıfların ve zenginlerin desteklerinin yokluğu, muhtemelen bu kişiler kadınları tarafından destek vermeye teşvik edilmiyorlardı (bu bağlamda Heykel 17. ve 18. yüzyılda Fransa’da kadınların oynadığı rolü ve kadim Arap Edebiyatında kadınların teşvik ve himayelerini hatırlatmaktadır). 3. Mısır’da konusunda önde gelen isimlerin takipleri ya da asları tarafından sürekli ve aleni olarak değerlerinin düşürülmesi. 4. Halkın politik ve ekonomik meselelerle aşırı meşguliyeti ve bunun sonucu olarak yazarların edebi amaçlardan çok politik amaçlara hizmet etmesi. Bütün bunlar net sonuç olarak yazarların romancılık konusunda gerekli uzmanlaşmayı sağlamalarına ve uzun süren olgunlaşma hazırlıklarına engel olmuştur; üstelik roman konusunda bu uzmanlaşma ve hazırlığın zarureti Mısır’da hali hazırda anlaşılmamıştır.³⁶⁹

³⁶⁶ A.e., 76.

³⁶⁷ A.e., 76-7.

³⁶⁸ A.e., 78.

³⁶⁹ Gibb, a.g.e., 310.

Enan bu analizi genel anlamıyla kabul etmekteydi, ancak Heykel Bey'in ifade ettiği dört faktörden ikincisinin en önemli olduğuunda ısrar etmektedir. Romanın gelişiminde esas anahtar kadının sosyal durumudur. Enan'a göre kadim Arap şiirinin himaye edilmesi ile Avrupa'da romanın teşvik edilmesi konularında kadınların oynadığı rol arasında hiçbir bağlantı yoktur; bu teşviklerin maddi temeli sadece kadınların önemli rol oynadıkları toplumlarda bulunur, kadınların etkileri özellikle ahlâk ve davranış standartlarını belirlemede topluma nüfuz eder. Eski Arap Edebiyatında tıpkı Ortaçağ Avrupa edebiyatında olduğu gibi bu etki yoktur; bu yüzden dar bir sahada hareket eder ve ince duygu ve heyecandan yoksundur. Toplumsal standartlar değişmeden kaldığında modern Arap Edebiyatındaki darlık hala sürmektedir. *Zeyneb* bir istisnadır, çünkü eserin başarısı Delta'daki hayat koşulları içerisinde kadınların yaşadığı izafi özgürlüğe bağlıdır. Bu nedenle Enan, Heykel Bey'in iyimserliğini paylaşmaz; şimdiki koşullar altında Arapça roman ancak sakat, sınırlı ve ferdi olabilir; toplumsal hayatın heyecan ve özelliklerinin temsilcisi veya aktarıcısı olma görevini üstlenemez. Müslümanların hayatı geleneksel kalıplarında kaldıkça modern edebi dirilişin bir geleceğı olamaz.³⁷⁰

Bu makale Heykel'in bir cevap hazırlamasına sebebiyet vermiştir. Burada daha önceleri öne sürdüğü dış nedenleri terk etmiş ve meselenin psikolojik kökenlerine inmiştir; bu makale yazarın duygularını paylaşan bir dikkatle okumayı hak etmektedir diyen Gibb'e göre Heykel, Mısır'da hikâye ve romanın gerçek zaafının hayattan azami faydayı elde etme eksikliğine ve heyecanların makul bir terbiyesinin yapılamamış olmasına bağlı olduğunu önermektedir. Bir toplumda hisler; fiziksel arzular insan ruhunun yüksek duygularının yerini alma noktasına gelecek kadar duyarsızlaştırılırsa orada hassas coşku ve heyecanlar gelişemez. Sanatçının zihninde hayatın belli bir yönüne karşı duyulan sevgiden kaynaklanmadan oluşmuş hiçbir sanat görkemli bir sanat olamaz; Mısır'da yardımseverlik ve kendini başkasının yerine koyma davranışlarının toplumsallaşmış şekli hala nadirdir; sevgi hala ilkel insiyakler seviyesindedir ve daha incelikli bir ideal, değil düşünölmek tasavvur bile edilememektedir. Heykel, en sonunda duygu ve heyecanların bu eksik terbiyesinin nedenini, Mısır'da eğitsel

³⁷⁰ A.e., 310-1.

etkilerin yokluğuna ve eski tip eğitimin insanı olmaktan çok meslek edindirmeye yönelik olmasında aramaktadır.³⁷¹

Buraya kadar genel manada hikaye ve hikayecilik hakkında verilen bu bilgilerden sonra biraz da yazarımızın hikayeciliği üzerinde durmak yerinde olsa gerektir.

Heykel, modern Arap Edebiyatında roman ve eleştiri tarzlarında ün yapmış olmakla birlikte kısa hikaye yazarlığındaki öncü rolü de inkar edilemez. Onun yazdığı hikayeler ölümünden sonra oğlunun yazdığı bir önsöz ile "*Kıyas Mısriyye (Mısır Hikayeleri)*" adıyla 1972 yılında ilk defa ve 1974'te ikinci defa yayınlanmıştır.³⁷²

"... Heykel'in hikayeleri, Arap hikayeciliğinin gelişimine katkısından çok, bu entelektüelin çeşitli toplumsal sorunlar karşısında nerede olduğunu belirlemeye yardımcı materyal oluşları açısından önem taşırlar. Sorunlara bakış açısı ve toplumu ele alışı açısından önemlidir."³⁷³

Eser, anlatanın dilinden verilir ki bu, makale türünün üslubunu hatırlatır. O eserleriyle toplumu en derinlerine kadar araştırmış, eksiklerini, taklit edişlerini ortaya çıkarmış; kabul ediş ve durgunluk derecelerini tespit etmiştir. Ve bu açıdan Aristo'nun haber öyküleri olarak isimlendirdiği sınıflandırmaya girmez.³⁷⁴

Bu koleksiyonun ilk hikayesi *Keffâratü'l-Hubb'* (1933'de yayınlanmıştır)³⁷⁵ de, genç kızların baba zoruyla evlendirilmeleri eleştirilirken bir yandan da böylesi bir kadının her ne şartta olursa olsun kocasına ihanetinin olumsuz akıbetine dikkat çekilir.³⁷⁶

Onun bu ilk hikayesinde Züheyre'nin bu şekilde olumsuz bir sonuca uğratmasında her ne olursa olsun İslâmî kimliğin ve çevrenin etkilerine bir vurgu vardır. Kadın aldattığı zaman kadınlık onuru zedelenmekte ve ağır yara almaktadır. Bu açıdan Heykel ilişkiyi hem sevgiye dayandırmayı istemekte, vurgulamakta hem de meşru olmasını özellikle kadın açısından gerekli

³⁷¹ A.e., 311.

³⁷² Er, "Muhammed Huseyn Heykel'in Hikâyeleri", 35.

³⁷³ A.m., a.y.

³⁷⁴ Sâbir, *Makâlât ve Buhûs fi'l-Edebi'l-Mu'âsir*, 13.

³⁷⁵ Smith, "Love, Passion, and Class in the Fiction of Muhammad Husayn Haykal", 254.

³⁷⁶ Er, "Muhammed Huseyn Heykel'in Hikâyeleri", 36.

görmektedir. Zira bu hikayede kadınla aynı durumda olan yargıç (evli iken karısını Züheyre ile aldatmıştır)'ın benzer bir duruma uğramadığı görülür.

el-Hubbu A'ma'da da ilk evliliklerinde eşleri tarafından aldatılmış ve boşanmış olan bir erkekle bir kadına yer verir ve bunları birbirleriyle evlendirerek mutlu bir yuva kurma yoluna gider. Bu kişilerin ikinci evliliklerindeki mutlulukları adeta, ilk evliliklerinde eşlerine hep sadık kalmış olmalarının bir karşılığı niteliğindedir.³⁷⁷

Mîrâs isimli hikayede Mısır toplumunda yerleşik bir adetten, kız çocuklarının mirastan yoksul bırakılmalarından, bahseder.³⁷⁸

Yedü'l-Kader'de ise üvey anne baskısı, çocuğu olmayan anne üzerine kuma getirme geleneğinden bahseder.³⁷⁹ Bu Abdüddâyim Sâbir, öykü ve *el-Hubbu A'mâ* gibi öykülerde yazarın öykü için seçmiş olduğu başlığın, öykünün başını ve sonunu hemen akla getirdiğinden dolayı bu öyküleri bir açıdan edebi öykücülüğe aykırı bulmuştur.³⁸⁰

Şâhidü'l-Melik, Mısır'ın düşman işgalinden kurtarılması için canını feda eden köylülerin kahramanlıklarını işler.³⁸¹

Heykel'in İslami görüşlerini öne çıkardığı, Allah'ın adaletine olan güvenme, her insanın onun elinde hesaba çekileceğine dair inancını vurguladığı hikayesi *bi A'mâliküm Tü'cerûn*'dur. Bu hikayedeki Zühre şöyle der: "Muhakkak bağışlayan Allah'tır. İnsanlar ise bağışlayamaz. O, pişmanlık duyan doğru, tövbekar (kul)ları bağışlar: Düşünüyorum ki, bu çocuklar rızıklandırıldıkça beni de bağışlar."³⁸²

el-Üsratü's-Sâniye'de ise yetişkin çocuklara sahip dul bir kadının evliliğinden bahsedilir.³⁸³

Bir diğer hikaye *ed-Dîn ve'l-Vatan*'da ise Mısırlı kızların yabancılarla evliliğinden söz eder.

Âba' ve Ebnâ'da ise ailelerin çıkar hesapları doğrultusunda genç kızların

³⁷⁷ A.m., a.y.

³⁷⁸ Sâbir, a.g.e., 19.

³⁷⁹ Er, "Muhammed Huseyn Heykel'in Hikâyeleri", 38.

³⁸⁰ Sâbir, a.g.e., 14-5.

³⁸¹ Er, "Muhammed Huseyn Heykel'in Hikâyeleri", 35.

³⁸² Sâbir, a.g.e., 16.

³⁸³ Er, "Muhammed Huseyn Heykel'in Hikâyeleri", 38.

evliliklerine müdahaleleri işlenir.

Burada son olarak bahsedeceğimiz *Lillâhi fî Halkıhi Şuûn*'da ise “onun, *Zeyneb*'den itibaren ısrarla vurguladığı” genç kızların evlenecekleri kişileri kendilerinin seçmeleri gerektiği” düşüncesiyle taban tabana zıt görünmektedir”, diyen Rahmi Er şöyle devam eder: “Hikayenin kurgusu da son derece başarısızdır ve yazar (Heykel) bu hikayede, anne nasihatini dinlemeyerek, kendi istediği delikanlıyla evlenen bir genç kızı adeta cezalandırmaktadır. Bu hikayeden çıkan mesaj, yazarın genelde yerleştirmeye çalıştığı düşünceleri baltalamakta, genç kızlara hiç de iyi bir yol önermemektedir. Oysa buradaki genç kız, son derece makul bir tutum almıştır....Suzan'ın genç yaşta dul kalışı, buna karşılık daha sonra annesi Canan'la evlenmiş olan Dr. Merzûk'un ise hala hayatta ve dinç olduğunun vurgulanışı hiç de iyi bir örnek değildir.” Yine bu hikayede hamile kalmak için ilkel yöntemlerin kullanılıp bunun olumlu netice vermesi yazarın gelenekçi görünmesine neden olmuştur. Ancak bu tutum yazarın genel tutumu olmasa gerektir.³⁸⁴

Heykel'in hikayelerini topladığı bir diğer eseri de *Sevratü'l-Edeb*'dir. Burada yer alan beş hikayeden üçü, *Îzîs*,³⁸⁵ *Râ'iyetü'l-Hâtûr*,³⁸⁶ *Afrodî*³⁸⁷ eski Mısır'dan bahseder. Bu üç hikaye “Tarih ve Milli Edebiyat” adlı bölümden sonra gelir. İlhamını geçmişten, şanlı tarihten alan (hikayelerle yazarlara yaptıklarıyla Firavun dönemi Mısırına vurgu yapmakta) bir yazar için o dönemde, modern edebiyatı canlandırabilecek, nüveler görmektedir.

Diğer iki hikaye, *Hükmü'l-Hevâ*³⁸⁸ (1926'da yayınlanmıştır³⁸⁹) ve *eş-Şeyh Hasen*,³⁹⁰ ise konusunu modern Mısır'ın toplumsal yaşantısından ve olaylarından alır.

Çocuklarının üzerine son derece titreyen bir babanın, bu davranışının arkasında yatan, çocuklarının annesiyle büyük uğraşlar sonucu yaptığı evliliğin öyküsü olan *Hükmü'l-Hevâ* da aşkın engel tanımadığı ve severek yapılan

³⁸⁴ A.m., 37-8.

³⁸⁵ Heykel, *Sevratü'l-Edeb*, 140-154.

³⁸⁶ A.e., 155-169.

³⁸⁷ A.e., 170-183.

³⁸⁸ A.e., 184-199.

³⁸⁹ Smith, “Love, Passion, and Class in the Fiction of Muhammad Husayn Haykal”, 254.

evliliklerden edinilen çocukların değerinin de daha çok bilindiğini ima eder.³⁹¹ Hikayede her ne kadar bu iki insanın boşandıkları eşleri onların sevgisine feda edilmiş gibi görünse de sevginin ön plana çıkarıldığı düşünülerek bu durum mazur görülebilir.

Köyünde önde gelen din adamlarından sayılan, her konuda sözü dinlenen Şeyh Hasen karısı öldükten sonra kızına çok sahip olmasına rağmen onun bir akrabasıyla ilişkiye girip hamile kalmasına engel olamamış, neticede kaybolan itibarını kazanmak için kızını hançerle öldürmüş, fakat evlat acısı nedeniyle psikolojik bunalıma girmiş ve insanlardan, onların gözünde “ayıbı” temizlemesine rağmen, uzaklaşmıştır.

Olayların tarafsız bir gözle ve Mısır’ın kırsal kesiminin sosyal koşullarına uygun olarak aktarılışı, hatta Şeyh Hasan’ın mahkemede suçunu açıkça itiraf etmesine karşılık kendi özel konumu nedeniyle cinayeti işlemekte mazur görülmesi ve beraatına hüküm verilmesi, eleştirinin yönünü dolaylı yönden tüm bir topluma çevirmekte ve bundan bir ölçüde yargı kurumu da nasibini almaktadır.³⁹²

Heykel’in bu hikayelerdeki anlatım tekniği “anlatma” dır. Onun için önemli olan Selâme Mûsâ tarafından da dile getirildiği gibi; halk için edebiyat, edebiyatçı ve düşünürlerin halkı kendi düzeylerine çıkartmadan önce, kendilerinin onların seviyelerine inmeleri, yani kolay anlaşılır bir dil ve üslup kullanmaları³⁹³ görüşleri etrafında şekillenen; kıssadan hisse çıkarmak, mesajı direkt iletmek, çoğunluğa ulaşmak, edebi olmaktan çok fonksiyonel olmaktır. İşte bu amaçla o çoğu kez hikayesini özdeyiş, atasözü veya bir ayetle bitirir.

2.5. Tiyatro ve Konuşma Dili İle Yazı Dilinin Birleştirilmesi

Heykel, “tiyatro ile ilgili üretim”de öncelikle “dil” üzerinde durur. O, bu konuda “mutlak hürriyet”i savunur. Bu konu üzerinde fazla konuşmak ta istemez. İnsanlar ister fasîh, ister konuşma, ister yazı diliyle yazsınlar önemli değildir. Dil önemli değildir. Bu açıdan yazı ister fasîh olsun ister başka Arapça lehçelerinden

³⁹⁰ A.e., 200-211.

³⁹¹ Er, “Muhammed Huseyn Heykel’in Hikâyeleri”, 39.

³⁹² A.m., 39-40.

³⁹³ A.m., 41-2.

birisi olsun önemli değildir. Ona göre değişik bölgelerde eğitimin hızla yayılması, konuşma dili ile yazı dilinin birbirine yaklaşması sonucunu doğuracak ve bu durum gazetelerin ve edebiyatçıların yazdıkları dilin modern (yeni) bir dil ve aynı zamanda yazı dili olmasını sağlayacaktır. O, böyle bir durumda bazı farkların olacağını da öngörür. Ama neticede tiyatrodaki kullanılan dil, diğer dillerde olduğu gibi, fasîh dil olacaktır. Heykel, yazarın tiyatro eserinde konuşma dilinin kullanılmasına karşı çıkmaz. Ona göre bir tiyatro yazarı tiyatro ile ilgili bir parça için konuşma dili seçmek isterse bu, sanatsal olarak hoş bir şey olacaktır. bu konuya örnek teşkil etmek üzere İngiltere, Fransa ve İtalya'nın kuzey bölgelerinde güneydekinden farklı olarak lehçeler bulunmakla birlikte tiyatronun dilinin aynı oluşunu verir.³⁹⁴ Ona göre tıpkı geçmiş yıllardan beri tiyatro dilinin araştırılmaya layık olması gibi, tiyatro ile ilgili eserleri telif etmeyi böyle, dil açısından çözümlemiş olmak, diğer müşküllerin ve araştırmaya layık konuların ortaya çıkmasına mani olmayacaktır. Bu sorun ise eski dil ve eski şiirdir. Burada şu soruyu sorar: Temsili parçalardan latifeler taşıyan tiyatrosal servetimizin o ikisiyle mi yazılması gerekir? Halil Mutrân, Shakespeare 'in bazı romanlarını tercüme edince o, bunların ne Shakespeare'in diliyle ne de çağımızdaki yazı dilinin dışında sayılmadığını düşünür.³⁹⁵

Heykel "klasik" olarak adlandırdığı geçmiş ile ân arasındaki bağı sağlayan Arapça tiyatro eserlerinin bulunmasının gerekli olup olmadığı hususunda tereddütlüdür. Zira bu maziye unutup gayret ve çabayı tamamen geleceği yenilemek için kullanabileceklerini veya Arapça konuşan Arap ülkeleri arasında geçmiş ve şimdinin bağı kurarak tarihi, kültürü, eserleri ve eğitimiyle birleşebileceğini düşünür. Ki bu sonuncuyu batılı devletler, eski Yunan ve Romalı birleşerek yapmıştır. Veya da sadece her milletin kendi mazisi ile birleşmesini ister ki, bu da, Mısırlıların Firavunlar, Trablus'un Kartaca ile birleşmesi ve Arapça'nın birleşen bu kültürlerin arasında bağ kurması gibidir.³⁹⁶

Heykel'in döneminde kullanılan yazı dili hususunda herkes aynı şeyi savunmuyordu ve bir takım edebiyatçılar kullanılan yazı dilinde halk dili ile yazmayı savunanlar vardı ve o, buna tıpkı arkadaşı Abdurrahmân eş-Şehbender

³⁹⁴ Heykel, *Sevratü'l-Edeb*, 97.

³⁹⁵ A.e., 98.

³⁹⁶ Heykel, *Müzekkirât fi's-Siyâseti'l-Mısıriyye*, II, 97.

gibi karşı çıkıyordu. Zira yazı Mısır lehçesi ile yazılınca ancak 14 milyon civarında bir kitle bunu anlayacaktır. Fakat fasih Arapça kullanılırsa Kuzey Afrika'dan Doğu Asya'ya yaklaşık 70 milyon insanın anlaması söz konusuydu. Sonra bu yazılanları eski ve yeni dünyaya dağıtılanlar da anlayabilirdi. Bu hususta yapılabilecek olan şey konuşma dilini yazı diline yaklaştırmak olmalıydı: Şayet o yazı diliyle beraber konuşma dilinin, tiyatro ve beyaz perde için yazılması mümkün olursa bu hususta yazılan bu şeyler kesinlikle söz konusu halkların cahillikten okuma-yazmaya geçmesine bir vesileden başka bir şey olmayacaktı. Bu durumda aradan bir iki nesil geçince cahillik sona erecek ve o gün gelince bugün mevcut olan konuşma dili lehçeleri, yazı ile konuşma dili arasındaki yakınlıktan dolayı yok olup gidecekti. Böylece Arapça ilk zamanlarına geri dönecek ve yaşayan herhangi bir dilden farkı kalmayacak, onunla konuşanlar sadece onunla yazacak; farklı lehçelerde olsalar bile Arapça'yla konuşanlar birbirlerini anlayacaklar ve halklar birbirlerine en sıkı bağlarla bağlanacaklardı. İşte bu amaçla bir eğitim bakanı olarak üzerine düşeni yapmış ve ilk anda tüm okullara radyo aldırılmıştı. Böylece dildeki yayılmayı en üst seviyeye çıkarmayı amaçlıyordu. Ayrıca öğrencilerin fazla okumadıklarını görmüş -gazeteleri saymaz çünkü ona göre bunların zararı faydasından çoktur- her liseye bir tane kütüphane açtırmış ve içerisinin Arapça eserlerle donatılmasını sağlamıştır.³⁹⁷

Ayrıca eğitimde i'râb'yer verilmemesi gerektiğini savunuyorken de amacı Arapça'nın kolaylaştırılmasıydı. Daha çok kelime hazinesinin geliştirilmesine çalışılmalıydı.³⁹⁸

2.6. Millî Edebiyat

“Kendi unsurlarını ve manevi hayatını yeniden canlandırmak için etkin bir harekete şahit olan 1919 Mısır devrimi çerçevesindeki bu süreç sürpriz değildi.” Milli hareket yönetimin fikirlerine rağmen aşağıdan filizlenmiş ve şekillenmiştir. Bu hareket milli kimlikle ilgili yeni uyanışı ifade etmek; hayallere, milletin arzularına şekil vermek ve çarpıklıklardan Mısır'ı temizlemek içindi. İçinde

³⁹⁷ A.e., II, 115-7.

³⁹⁸ Aytaç, a.g.m., 124

büyüyen milli bilincin bir neticesi olan bu yeni hareket “milli karakter”i ifade etmek, sömürge ve işgal nedeniyle karartılmış olan Mısır’ın doğal yüzünü tekrar ortaya çıkarmak için “milli (bir) edebiyat ve tamamen yeni bir medya yaratmayı hedef edindi.”³⁹⁹

Halkın modern Mısır’da şuurunu ifade etmek ve yeni dünyanın görüntüsüne şekil vermek için çeşitli sanat şekilleri **Mısır li’l-Mısriyyin** (Mısır Mısırlılarıdır) düşüncesinde ifade edildi.

Kâsım Emîn, Ahmed Lütfi es-Seyyid, Veliyyüddin Yeken, Emîn er-Rifâ’î ve M. Hüseyin Heykel ve diğerlerinin üstlendiği bu hareket⁴⁰⁰ Heykel’in *Sevratü’l-Edeb* isimli eserinde ikinci kez ve *es-Siyâsetü’l-Usbû’iyye*’de daha önce yayınlanan makalede ifadesini bulmuştur:

1910 senesinin baharında Kinde’li bir bayanla tanışır Heykel Kız, annesiyle beraber, 2 hafta onun da kaldığı otelde kalır. Bu aile bir süre Almanya’ya gidip gelir. Bir gün akşam yemeğinden sonra onlarla piyanoda bir şeyler çalarken konuşmaya dalarlar. Heykel Fransızca’yı iyi bilmediği için İngilizce olarak orada bulunanları o bayana tanıtır. O sıralar *Zeyneb*’i yazdığını ifade eden yazar, edebiyata arız olan uzun vehimlerin kalıntılarını arıtıp onu, yenilemek ister. O kızla bir konuşması sırasında kız ona: “Nicedir, (şayet) yapabilirsen, İngiltere tarihini Sir Walter Scott’un yazdığı gibi⁴⁰¹, Mısır tarihini hikaye şeklinde yazmanı istiyorum. Şüphesiz ki ben Mısır’ı tanımıyorsam da, onda güzel birçok şey olduğunu hissediyorum. Onun tarihi ve (eski) eserleri keşfedilmeye ve nefse hoş gelecek şekilde, hikayemsi bir tarzda insanlara yaklaştırılmaya layıktır. Umulur ki sen(bunu) yaparsan bana, bu tarihi romanların en iyisini hediye etmiş olursun”⁴⁰²

O bu işi yapamadığını ancak bu kitabın (*Sevratül-Edeb*) sonunda bu işe örnek olabilecek bir takım hikayeleri aldığını belirtir.⁴⁰³

Ona göre edebi hayat şayet edebiyatçının kendisi ve ruhu ile birleşmezse

³⁹⁹ Hafez, *The Genesis of Arabic Narrative Discourse*, 158.

⁴⁰⁰ A.e., 159.

⁴⁰¹ Bunlar arasında; *Korkusuz Kahraman Ivanhoe/ Ivanhoe Kara Şövalye, Selâhaddin-i Eyyûbî ve Aslan Yürekli Rişar, 12. Asırda Salıp Muharebeleri* sayılabilir. Bkz., “Sir Walter Scott” md., *Ana Britannica*, XXVII, 262.

⁴⁰² Heykel, *Sevratü’l-Edeb*, 105.

⁴⁰³ A.e., 105-6.

ve de onun ilhamı hayatının izlerinden çıkmazsa, ortaya çıkan edebiyat da zayıf olur. Çünkü vakıyı anlatmaz, hakikati açıklamaz. Bu açıdan edebiyatçının yapıtında kalbi, aklı ve tüm hayatı ile birleşmesi gerekir. Bu işin kolay olmadığını ve her zaman yapılamayacağını belirten Heykel bunun ancak, hayatımızı, babalarımızın hayatını ve bizim büyüdüğümüz çevreyi, bizde gizlenen mirasları anlatmayla olabileceğini ve böylece anımıza geçmişimizle ulaşacağımızı düşünür. Yine böylece hayatımızı, toplumun ve milletin hayatını ve bu hayatın akıl, kalp his ve şuur için bahsettiği; diğer hayatların ilham edemeyeceği her şeyi tasvir edebiliriz.⁴⁰⁴

Heykel 1911 yılında, Paris'te 26 ay kaldıktan sonra Mısır'a döner. Mısır'a varışından sonra köyüne gider ve yarım saat dolaştıktan sonra Avrupa'yı, oranın köylerini ve insanlarını tamamen unuttuğunu ve kendisini tamamıyla çocukluğunu yaşadığı bu yerlere ve buranın insanlarına verdiği, içinin mutlulukla dolduğunu ifade eder. Öyle ki, bu "küçük, güzel köyün havası" bile onun hislerine apayrı bir hava katmış ve akşam evine döndüğünde duygularını gizleyememiştir. Heykel işte bu hislerinden, tüm bunlarda (doğa, tabiat, iklim, güzellikler) Mısır hakkında yazmak isteyen için doğru bir ilham olduğu sonucuna varır.⁴⁰⁵

1932 yılında, bu tarihten yaklaşık 20 yıl sonra Şam'a gittiğinde bir hoca ona Ebu'l-'Alâ' el-Ma'arrî'yi anlatmış, onun gözünde de bu eski alimin büyüklüğü canlanmıştı. Halbuki daha önce Dr. Tâhâ Hüseyin'in *Zikrâ Ebil-'Alâ*'sı dışında eser okumamıştı. Ona göre ilham insanın vatını ve milleti ile sapaşğılam birleştiği zaman en yüce mevkîe çıkar. "Bunun için ilhamdan sadır olan edebiyat daha parlak ve güçlü olur. Zira milli ve doğru (sahih) bir edebiyat olur."⁴⁰⁶

İşte bundan dolayı millî bir edebiyat ilhamının yüce olmasından ötürü bireylerine hitap eder onları anlar, onlara çare olur. Bu açıdan her milletin milli edebiyat ve sanatı onda derin bir iz bırakır. Ona göre Mısır edebiyatı ve milli sanatı zayıflamıştır. Heykel bu düşüncelerine yine Avrupa gezilerinden birinde başından geçenlerle destek arar. Roma'yı ziyareti sırasında her ziyaretçi gibi Tiber nehrinin kıyısında defalarca yürümüştür. İşte bu gezintilerden birinde lise de iken

⁴⁰⁴ A.e., 106.

⁴⁰⁵ A.e., a.y.

⁴⁰⁶ A.e., 107-8.

ezberlediği İngilizce bir şiirden birkaç beyit okur. Şiirde o an adı aklına gelmeyen bir kahramanın öyküsü anlatılmaktadır. Fakat Heykel'e göre şair bu "kahramanı suya atmıştır." yani hiçbir şey ifade edememiştir. Başka bir şiirde de bir başka İngiliz: "Ey Tiber, ey babamız Tiber..." diye başlayan şiiriyle hiçbir şey ifade edememiştir. Zira bu şiirler bu vatanın tarihinden, kültüründen, mirasından yoksun kişiler tarafından yazılmıştır. Yine bir başka nehir de Paris'te ki Sen nehridir. Heykel biraz da "onun yanında senelerce yaşadığı için Fransız edebiyatçı ve şairlerin bu nehir hususunda yazdıklarına katılır ve okurken içinde bir heyecan duyar. Ona göre böylesi güzel bir ortamda herhangi bir arkadaş ile bulunmak kendisini aldığı hazzı, zevki daha da artırmaktadır.⁴⁰⁷

Peki ya Avrupa'da böylesi, güzel nehirler varken Mısır'da yok mudur? 1929 Ağustosunun sonlarında Roma'dan Mısır'a döndüğünü ve bu sefer daha önce hiç görmediği bir manzara ile karşılaştığını anlatır. Nil önceki yıllarda hiç olmadığı kadar coşmuştur. O ise, nehre bakmakta iken içinde bambaşka bir yücelik ve büyüklükle, duyguları harekete geçmiş ve daha önce gezdiği yerlerden hiç birisinde görmediği güzellik azamet ve parlaklık gördüğünü ifade eder. Bundan sonra her fırsatta Nil'in kıyısına gitmeye ve bu manzara ile ruhunu, kalbini ve tüm hislerini hayret (şaşkınlık) kutsama ve dua ile doldurmaya başlar. Zira bu dolu iken kendi ruhu ile dedeleri firavunların ruhlarının hislerinin birleştiğini hisseder. Çünkü onlar kendilerine hayat veren hayır ve bereket ile kendilerine nimetler ihsan eden tanrılarını "büyük denizde" görüyorlardı.⁴⁰⁸

O memleketi için işte bu duygularla dolu iken, Avrupa'yı gezip görmüş, değişik yörelerinin güzelliklerini tatmış bir arkadaşıyla; konuşurken kendisinin (Heykel'in) daha önce hiç hissetmediği biçimde Nil nehrinin celâl ve cemâlinin kendisine görüldüğünü ifade etmiş, arkadaşı ise onun bu sözlerine hiç de katılmadığını; bu, çöller arasında sıkışıp kalan vadinin ve nehrin İsviçre gibi cennet parçası bir yerle mukayese etmesinden dolayı onun şaka yaptığını düşünmektedir: "Mısır'ın ne güzelliği, tabiatının ne parlaklığı var ki?.." İşte Heykel'in bu arkadaşına göre Mısır ne İtalya ne de İsviçre gibi değildir ve hiçbir zaman ne bir sanatçı ve yazara ne de bir şaire ilham kaynağı olmamıştır. Heykel

⁴⁰⁷ A.e., 108-9.

⁴⁰⁸ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, 238; Özer, *Mısır Tarihi*, 10-1, 62; Heykel, *a.e.*, 109-110.

üzülmekle beraber; genç ve yetişmiş neslin çoğunun Avrupa'yı gezmelerinin sonucunda orada gördükleri eşsiz güzellikler karşısında gösterdikleri hayret ve takdirlerin kendi ülkeleri için usanç ve bıkkınlığa dönüştüğünün farkındadır.⁴⁰⁹

Bu sözü edilenlerin dışında bir de Avrupa'yı gezme imkanı bulamayan, bu ülkelerin edebi ürünlerini okuyana uyanlar vardır ki onlar Arap çöllerinin güzelliğın, eski Arap şiirinde ifadesini bulan sevgi kahramanlık ve cömertlik gibi hasletleri anlatırlar. Heykel'e göre işte o iki grup ta bazen özürlü sayılabilirler. Zira bunların ne şair ne yazar ne de sanatçı olmayan insanlar oldukları görülebilmektedir. Bunun için bu Mısır onların içinde uçsuz bucaksız vahaları, çölleri, vadileri ve nehirlerindeki görünen-görünmeyen güzellikleri ile bir kıpırdanış meydana getirmez. Ancak Heykel şunu garipser: Halkın kendilerini Mısır'ın şairi yazarı ve sanatçısı olarak adlandırdığı grup da yine az önce bahsedilen eğitilmişler gibi Mısır'ın güzelliklerini hissederler, fakat yazın daha önce dile getirdiği misali bir şiir söylemekten öteye geçmezler. Bu manada bazıları, memleketinden, tarihidende ondaki güzelliklerden bahsetmek zorunda olduklarını hissetmişler ama bu amaçla söylediklerini ibarelerinin güzellikten yoksun olduğu görülür: "Ancak sen onu doğru ve derin düşünüşten uzak bulursun. Ve doğru ve derin düşünüşten doğmayan her şiir, edebiyat ve sanat kalıcı olamaz."⁴¹⁰

O, Mısır'daki edebi ürün yoksulluğunun yani edebi durağanlığın sebebi için: "Şair, edib, yazar ve sanatçıların bizdeki (Mısır) güzelliğe inanmamalarıdır. Bunun sebebi ise onların, güzelliği kitaplardan, hayattan değil-tanımaya, hissetmeye çalışmalarıdır," der. Güzel, başkalarının güzel diye söylediği şeydir. Başkalarının söylemediği şeyin güzel olması mümkün değildir. Ona göre dedeleri bu memleketin güzelliğini sevmiş ve yaşamışlar, ona kurbanlar adayıp, bayramlar yapmışlardır. Mısırlılar ise başkalarının yazdığı şarkıları okumak onlara lezzet vermez olmuş. Öğrenci olarak Arap çöllerinin güzelliği ile ilgili, kendisini okumayı alışkanlık haline getirdikleri aynı şeyleri okumak ve bundan sonra da Avrupa'nın güzelliği ve tarihinin ihtişamı ile ilgili, öğrencilikleri sırasında okumayı adet edindikleri şeyleri okumak ve başkalarına okutmak için tercüme

⁴⁰⁹ Heykel, *a.e.*, 110-1.

⁴¹⁰ *A.e.*, 111.

etmek onlara kafi geldi.⁴¹¹

Heykel'e göre birisi kalkıp bu şair ve yazarlara, taklide takılıp kalmalarının ve nefislerini kendilerinden öncekilerinin sınırlarına hapsetmelerinin nedenini sorsa; onların, güneşin altında yeni hiçbir şey yok ve güneşin altındaki her şey, toplanıp muhafaza altına alınmıştır diye cevap verdikleri görülecektir. İşte biraz da bu fikirle hareket ederek daha öncekileri taklit ve yabancı çağdaşlarını taklitle yetinmektedirler. Fakat: "Hangi hata, onların güneşin altında yeni hiçbir şey olmamasına inanmalarından daha kötüdür? Hayır, şüphesiz güneşin altındaki her şey yenidir. Çünkü yenilenmesi sürekli'dir. (Hatta) Bizzat güneşin kendisi, gecenin doğuşu ve batışı ile yenilenir."⁴¹²

Gerçek ve doğru ilham hayatın görümlerini bir araya getirip ondaki güzellikleri çıkarmaktır görüşünde olan Heykel her sahih imanin ilk prensibinin de bu olduğunu belirtir. Eğer insan kendi güzelliklerini hissetmezse, başkalarının hissetmesiyle onu ifade edemez. Duyguların, her ne kadar kaynakları bir olsa da görünimleri farklıdır. Bu manada sevgi duygusu çölde yaşayanlarda kuzeylilerden farklı bir şekilde ortaya çıkabilir. Buna bağlı olarak sevgi şiirleri bir bölgeden bir bölgeye, bir çağdan bir çağa farklı şekilde oluşabilir. Aslında bunun altında biraz da şahısların farklılaşması sonucu o şahısların söylediklerinin farklı olması yatar.⁴¹³

Heykel bu son görüşünü bir kavramla destekler: *Les Annales* isimli yıllık Fransız şiir dergisinde, giriş bölümünde "Au coin du feu" (Ocak başı) diye bir kavram geçer. O burada geçen konuya değinir ve üslubun ne kadar basit, romanın ne kadar sade olduğuna, zorlama, abartma ve yabancı unsurların bulunmadığına dikkat çeker. Heykel burada özellikle ocakın kuzey bölgelerdeki öneminden ve dolayısıyla da herhangi bir şiire esin kaynağı olabileceğinden bahseder. Oysa der, Heykel, İngiliz Edebiyatında ne şiir ne de nesir olarak ocak başının zikredildiği veya şair ve yazarlarca kendisinden ilham alındığı zikredilmez. Ancak tıpkı kuzeylilere olduğu gibi güneye de kar yağsa aynı durumun olması kaçınılmaz olacaktır. Öyle ki bu yeni durum bu bölgenin insanların yaşantılarında, mallarını düzenlemesinde, yemeklerinin, elbiselerinin çeşitlerinde ve sevinç-haz

⁴¹¹ A.e., 111-2.

⁴¹² A.e., 112.

⁴¹³ A.e., 113.

şekillerinde bile bir etki yaratır. İşte bu coğrafyanın bir neticesi olarak nine ocağın başında oturup torunlarına hikaye masal anlatacak; aile orada yemeklerini yiyecek, erkekler kitap okuyacak kadınlar nakış işleyecek, çocuklar anne-babalarının etrafında oyunlarıyla meşgul olacaklar ve yine ocağın başında şair kasidelerini yazacak, yazar romanını...⁴¹⁴

Heykel şunu unutmamak gerektiğini vurgular: Kuzey ülkelerinde sadece ocağın başı değil; kış ve onun gebe olduğu bahar, çiçeklerin açması gibi çepeçevre kişiyi saran tabiatın farklı ilham kaynakları vardır. Ancak onun ilham vermesi bizzat onunla bağ kurmaya bağlıdır. Yoksa onunla ilgili önceden yazılmış olan şeyleri okumaya değil. Heykel burada, yine kendi ülkesine, kendi ülkesinin insanlarına ve onların ürettikleri şiirlere döner ve bu manada böylesi bir etkilenme sonucu oluşmuş pek az şiir olduğunu belirtir. Ve tekrar tekrar tabiatla ve onun güzellikleriyle olan bağımızın başkaları vesilesiyle; onların bakış, duyuş, kavrayış ve hissedişleriyle olduğunu ve bundan dolayı, "... kendilerinin tabiatın çeşitli şekillerdeki güzel namelerini insanların kulaklarına ulaştıran gitarlar olduklarını unutuyorlar."⁴¹⁵

Onun ilham alınacak bir tabiat olgusuna dikkat çekmesi genelde Nil Nehri ki büyük okyanus olarak sayar, etrafında döner. Nil'in tüm dinler tarafından kutsandığını savunur. Bu manada Firavunların hayır ve bereket ilahı İbis'i⁴¹⁶ onun için rumuz saymaları, Müslümanların onu kaynağının cennet olduğunu düşünmeleri onun için bir delildir.⁴¹⁷

Heykel'in bu son görüşleri biraz zorlanarak yapılan bir delil getirmedi. Zira Nil, Firavunlar tarafından kutsal kabul edilmekle beraber, müslümanlar için bu kabul daha ihtiyatla karşılanmalıdır. Yine bu iki medeniyet dışındaki medeniyetler için benzer kabuller söz konusu değildir.

1929 yılında Avrupa'dan döndüğünde Nil'in kıyısında 3 saat kadar gezinir ve gördüğü manzaranın güzelliği karşısında duyguları depreşir: "Evet, içimdeki çiftçi hareketlendi ve ancak onun gözüyle görür, kulağıyla işitir, kalbiyle hissedir, duygularıyla algılar oldum. Şüphesiz ben, hayat ve bereket (bolluk)le dolu bu

⁴¹⁴ A.e., 114-5.

⁴¹⁵ A.e., 115-6.

⁴¹⁶ İnan, a.g.e., 235.

⁴¹⁷ A.e., 117.

suyun içimin kıvrımlarında aktığını ve damarımda kanımla birlikte ondan farklı bir kanalda, nehirde aktığından daha çok aktığını hissediyorum. İşte ben bunun için onu gözümün önünde (imiş gibi) görüyorum ve odamda kitaplarımın önünde yazıyorum. Evet! İşte bu o tatlı rengiyle dalgalanan, yükselen ve..... Allah'ın kendisini Mısırlılara (hoş, güzel) iyi yaptığı bu su ve topraktan biten bu nimetlerin hepsini yapan el ona sığınır... Neredesin sen ey Avrupa'nın ve tüm dünyanın nehirleri...,⁴¹⁸ diyerek. Nil'i över ve onun bambaşka olduğunu düşünür.

Heykel edebiyatın millileştirilmesi, Mısırlılaştırılması için bu şekilde Mısır'ın doğal güzelliklerine dikkat çeker ve onun İsviçre'nin dağlarından, nehirlerinden, ağaçlarından daha güzel olduğunu ifade eder. Fakat o Mısır'ı bu şekilde överken batıdan da tamamen vazgeçmiş değildir. Ona göre batıda doğu için istifade edilebilecek sanat şaheserleri, musiki eserleri, edebi eserler bulunmaktadır ve bunların görülmesi, dinlenmesi ve okunması gereklidir. Ama "sonra tüm bunların ötesinde Mısırlı olarak; hatta Mısırlıdan daha fazlası olabileceğini; saf, samimi bir çiftçi olarak kalabileceğini"⁴¹⁹ de ifade ederek yüzünü batıya dönmenin doğuya sırt çevirmek olmadığını savunur.

Ona göre sanat güzellikleri ifade eder ve bu sanat eserlerini okuyan kişilerin sözü edilen güzellikleri artırmak için çalışmaya sevk eder. Zira ona göre sanat onlara hayatı sevdiren güzelliğini artırmaya ve süslerini ortaya çıkarması için tabiata yardım etmeye çağırır. Bu duruma da yine, İsviçre örneğini verir. Aslında oranın bu güzellikleri sanatla kazandığını savunur.⁴²⁰

Edebiyatın millileştirilmesi için uğraşan Heykel'e göre Mısır, sadece doğası, Nil'i ve vadisiyle bir mucize olmayıp tarihi ile de başka birçok ülkelerin tarihinden daha çok olayları ihtiva etmektedir.⁴²¹

2.7. Tarih ve Millî Edebiyat

Eski Mısır ile yeni Mısır arasında çoklarının unuttuğu kuvvetli bir bağ olduğunu; bu, çoğunluğun, Firavunlar döneminden sonra hükümette dini inanışlarda ve dilde meydana gelen değişikliklerin, gelişmelerin; bu günün

⁴¹⁸ A.e., 117-8.

⁴¹⁹ A.e., 118-9.

⁴²⁰ A.e., 119-20.

⁴²¹ A.e., 120.

toplumu ile geçmiş Mısır toplumunu tam bir ayırıt ile ayırdığını; dolayısıyla da Mısır'ı, İsa'dan binlerce yıl önce Nil Vadisini işleyenlerden daha çok Araplara ve Romalıları yakın görenler bu görüşlerini, sözü edilen gelişmelerin büyüklüğüyle ilişkilendiriyorlardı. Onlara göre Mısır Arapça'sı ile konuşan ve dolayısıyla eşyayı Arap diline göre tasavvur eden, hayatlarının özü itibarıyla Hiyeroglif ile, onun lafız ve ibareleriyle konuşanların hayal ve tasviri ile birleşen ve şu an inanış biçimleri İslâmi kitaplara ve mukaddes Hıristiyanlığa dayanan –ki bu kitaplar arasında kuvvetli bir bağ vardır- insanların Âmûn'un eski ilahlarına inandığını nasıl düşünebilirsiniz! diyerek ve sonra Roma tarzına, Müslümanların düzenine, hükümet biçimi açısından mevcut demokratik düzene uyanlar ile Ehrâm'a itaat edenleri nasıl düşünebilirsiniz! diyerek aradaki temel ayrılığı ortaya koyar.⁴²²

İşte Eski Mısır ile yeni Mısır arasındaki mevcut bağ bu... Ki, tarihi hakikatlerden daha çok hayalimsi gerçekler... Eğer mevcut Mısır ile eski Mısır'ın temel dinamiklerini birleştirmek isteyen milli bir fikir bu hayallere razı olsa bile itiraf edilmesi gereken ve eski ile yeni Mısır'ın arasını ebediyen ayıran olgular buna razı olmayacaktır. Sözü edilen bu düşünceler Heykel'e göre çoğunluğun düşüncesidir, ancak hakikatin görünen tarafına göre ifade edilmiş fikirlerdir. Bu açıdan birey ile atalarının arasındaki iç bağın kesildiğine dair hükümleri hakikatin dış yüzeyidir. Zira onlara göre sen onların eğitiminden başka bir eğitim aldın, hayatı onların anlayışından başka şekilde anladın; yönetim olarak başka bir yönetim tarzını benimsedin, farklı bir inanca inandın. Sen görünürde gerçekten de onlara aykırıydın. Bu açıdan böyle düşünenler seni onlardan; onları da senden saymazlar. Heykel'e göre bu bir görüntüden öteye geçmez. Nitekim kendisini senin hissettiğin ve ilmin ispat ettiği derin gerçek, -insanlar bunu bilmeseler de- seninle ataların arasında inkarı mümkün olmayan kuvvetli bir bağ olduğudur. Bu ise şöyle olmaktadır: Onların damarlarında akan kan senin damarlarında da akıyor. Yaşamlarında onları hareketlendiren iç dinamikler senin hayatında da sana hareket gücü veriyor. Durum böyle olunca sen istesen de istemesen de onların sana miras bıraktıkları kanunların hükmüne uymak zorundasın. Şayet sen bir gün yaptığın şeyleri sorgularsan; ahlakını imtihan edersen; fitratını tahlil edersen ve

⁴²² A.e., 121.

mizacını tanırırsan, atalarından sana geçen cevheri, özü görürsün.⁴²³ Seni çepeçevre saran hayatın hükümlerine onların şekil ve görünümleri dışında boyun eğsen de altın sikkesinin farklı şekilleri olmakla birlikte altın olduğu gerçeği değişmez, diyen Heykel, bu etkenlerin eski ile yeni arasındaki iç dinamikleri, bağları koparmaya yeterli olmadığını savunur. Ona göre Mısır’da peş peşe gelen dinler, siyasi düzenler ve dillerin Mısır ve komşu ülkelerde sırayla dolaşıp durduğunu ifade eder. O, bunları bir çeşit birbirinin tamamlayıcısı ve her biri diğeriyle uyumlu bir bütünün iki parçası saymaktadır. İslamiyet, Hristiyanlık ve Yahudiliğin her biri kendisinden önce geçen dini tanımış ve kabul etmiştir. Bu dinlerin hepsinin vahyi ya Filistin ya Mısır ya da birbirine komşu olan Arap ülkelerinde indirilmiştir. Heykel burada biraz daha ileri gider ve; hepsinin en eskisi olan Yahudiliğin eski Mısır ve firavunlarla sağlam bir bağı var değil midir? diye sorar. Yönetim biçimine gelince, o, bunun tarihi hakikatleri değiştirmedığını, çünkü oluştuğu zamandan etkilendiğini savunur. Ona göre binlerce yıldır Nil Vadisinde tabii çevre değişmemiş ve bu tabii çevre dilleri, inançları ve kişileri terbiye etmiş, Mısır’ı işgal edenler onu kendilerine vatan yapıp geçmişteki özelliklerini kaybedip, bu doğal çevreye uymuşlardır. Bu açıdan eski Mısır ile yeni Mısır arasında kuvvetli bir bağ vardır. Bir Mısırlıya düşen görev ise bu bağlantı noktalarını bulmak olmalıdır. Bu manada yapılacak araştırmalarda ilmi araştırma sahalarının en iyisi edebiyat, edebî kitapları, inançlar ve âyinler -inanış biçimleri- olacaktır.⁴²⁴

Mısır’da binlerce yıldan beri peş peşe dinler gelmesine rağmen ibadet ayinlerinin, inanış biçimlerinin tıpkı eskiden olduğu gibi devam ettiğini düşünen Heykel, Kiptîlerin ve Müslümanların evlilik ve cenaze gibi törenlerinde aşırı benzerlik bulunduğunu; söz konusu durumun özellikle köylerde belirgin olup zamanla bozulmadığını savunur. Fakat bu durum İslamiyet’e inanan Türkiye, Fas gibi ülkelerde ve başka ülkelerdeki Mısırlı Hristiyan Kiptîlerin yaşantısında görülmez. Bu hususa örnek olarak verdiği, ölüye telkinde bulunma, bu telkin esnasında geçen ibarelerden “münker, nekir ve soruları-cevapları”, ona göre eski Mısır’daki defin adetlerine ve onların ruhu kurtarmak için yaptıkları konuşmalara

⁴²³ A.e., 122.

⁴²⁴ A.e., 123-124.

benzemektedir. Bu konuyla ilgili Mısır köylerinde görülen cenaze peşinden giderken kadınların, hizmetçilerin ve diğer takip edenlerin eskiden olduğu gibi ölünün iyiliklerini sayması, ah-vah ederek ağlaması, yanaklarını tokatlamaları, yüzlerine ve ellerine vurmalarının geri planında da ona göre eskilerin, ruhun kalıcı olduğuna inanmaları yatar. O, bu durumu şuna benzetir: sanki Mısırlılar velvele yaparak, ölünün iyiliklerini sayarak suçlunun hakim karşısında durması esnasında yakınlarının ağlayarak onun cezasını hafifletmeye, Tanrılarının kalbini yumuşatmaya çalışmakta ve bu düşünce ile hareket etmektedirler. Zamanla Mısır'da değişik dinler gelip geçmiş ama bu düşünüş onun içine yerleşmiştir. Bundan dolayı ölümden sonrası için duyulan bu korku diğer İslam ülkelerindekinden daha fazladır.⁴²⁵

Şu halde eski ile yeni Mısır arasındaki bu bağı inkar etmenin imkanı yoktur. Teknoloji gelişse de, yeni yeni ulaşım araçları çıksa da Mısır'ı tarihi bir birlik yapan bu bağ kesinlikle sonsuza kadar var olacaktır.⁴²⁶

İşte bunun için: “Mısırlıların topluca atalarının definlerini araştırmaları; şu anları ile geçmişleri arasında her göz için açık bir bağ kurmaları hakları ve görevleridir. Eğer onlar bunu yaparlarsa güçlerine güç katacaklar, övünçleri kat be kat olacak, hayattan istifadeleri ve zevk almaları artacaktır.” Muhtemelen Tût Anh Âmûn'un mezarının açılmasından sonra söylenilen bu sözler aradan binlerce yıl geçmesine rağmen söz konusu mezar ile ortaya çıkan övünç ve gururu yansıtmaktadır.⁴²⁷

Heykel, burada bir çıkarsama yapmak için şu iki kişinin durumunu düşünmemizi ister: Birincisi, ataları ile ne şan ne de mal açısından övünmeyen bir fakirdir ki o, nasıl olur da hayatta bir gaye için çalışabilir? Zira onun hayattan tek nasibi ancak anlık lezzetler olabilir. İkincisi ise zengin kişidir ki evi ve malı ile övünür, kadere karşı gülümseyerek bakar ve bilir ki sonunda kazanacaktır. İşte ona göre bizim için evi ve malı ile övünen bu ikinci adamın durumu uygun olursa biz, bağlı olduğumuz eski medeniyet ile eski Mısır'ı tekrar canlandırabiliriz. Tıpkı Batıların Yunan ve Roma medeniyetini canlandırırdıkları gibi.⁴²⁸

⁴²⁵ A.e., 124-125. Heykel mevlüt ayinlerini de buna ilave eder. Bkz., a.e., 126.

⁴²⁶ A.e., 126.

⁴²⁷ A.e., 126.

⁴²⁸ A.e., 126-127.

Eskinin inanış ve ayinleri sahasında araştırma yapmanın önemini vurgulayan Heykel, bu hususta Batılıların Mısırlıların önünde geniş bir yol açtığını belirtir. Jean-Françoise Champollion'un hiyeroglif yazısının sırrını çözmesinden bu yana taşlar üzerindeki tılsımlar ortaya çıkmaya başlamıştır.⁴²⁹ Avrupa ve Amerika'dan gelen araştırmacı grupların araştırmalarında gevşek davranmadıklarını, bu sebeple de bunun kabul edilip kendilerine teşekkür edilmesi gerektiğini ancak onların Mısırlılara ağır bir yük yüklediğini belirten Heykel görevin ihmal edilmemesi gerektiğini zira bu medeniyetin bugün için bir ışık olacağını düşünür.⁴³⁰

Heykel'e göre Mısırlılar bu hususta araştırma yapan diğer milletlerle karşılaştırıldıklarında onların başarılı olmaları daha muhtemeldir. Zira yabancılar hayatları ile bir bağı olmayan, kalplerinde ve gönüllerinde heyecan yaratmayan bir şeyi tercüme etmektedirler. Oysa Mısırlılar aynı şeyleri tercüme ederken ondaki mana ve hayalleri ruhlarının derinliklerinde hissetmektedirler. O, bu görüşüne delil olarak mütalaaları esnasında incelemiş olduğu modern Mısırlılardan ve inanışlarından bahseden bazı eski Yunan metinlerinin diğer yeni yazılmış olanlardan çok daha tesirli olmasını gösterir. Bunun sebebi Yunan ile Mısır medeniyetinin komşu olmasıdır ve asrın ruhu bu iki grubu en sıkı bağlarla birbirine bağlamaktadır.⁴³¹

Bundan Firavun medeniyetinin eserleri üzerindeki milli edebiyatın yenilenmesinin eksik kaldığını kastetmeyen Heykel'e göre bu muhaldir. Zira milletlerin hayatının kalıcı olduğu esasına aykırıdır. Avrupa'da bazılarının "Karanlık Çağ" olarak isimlendirdiği Orta Çağda Batı edebiyatı tarihi için inkar edilemeyecek bir izin bulunduğunu belirtir. Mısır'ın Firavunlardan sonra yabancılara boyun eğdiği için tarihinin kendi tarihi olmadığını iddia edenlere; Mısır'ın Yunan, Roma, Arap ve kısa bir zamana kadar dünya siyasetinin ve medeniyetinin şekillendirilmesinde önemli bir yere sahip olduğunu söyleyerek cevap verir. Dolayısıyla ona göre bu övülen geçmiş, kendisi ile övünülmeye layıktır: "Hangimiz Mısırlı niteliği ile Ehramlardan herhangi birinin, sahili çevreleyen diğer güzel eserlerden birisin, Roma yahut Hristiyanlık eserlerinden

⁴²⁹ Bkz., "Jean François, Champollion" md., *Ana Britannica*, VII, 437-8

⁴³⁰ A.e., 128.

⁴³¹ A.e., 129.

birinin veya da heybet, kutsiyet ve takva ile dolu İslam mescitlerinden birinin önünde ihlasla durmaz... (bu paragrafta ekleme yapılmıştır) Sonra içinde tam manasıyla bu vatan onun içinde canlanmadan hareket etmez. Onun gönlüne ve ruhuna ilham şekillerinin en yücesini ve yükseğini salar. Hangimiz böyle durur da içinde, kalıcılığı sonsuz olan bu vatanın bir parçası olduğunu hissetmez... ve bu, onu Allah'ın gözetimi ve yardımı ile vatanın sonsuzluğunun şiirlerini söylemeye sevk etmez! Dünyanın veya tarihin tanıdığı milletlerden herhangi birisi için millî edebiyata eş tutulması mümkün olan millî bir edebiyat var mıdır ki, bu ilhamlardan çıkmış olsun!"⁴³²

2.8. Millî Edebiyat Hususunda Çalışmalar

19. yy.'ın başlarında, 18. yy.'ın sonlarında 'Urâbî Devriminden beri süregelen dönemin tercüme çağı mı; yoksa telif çağı mı olduğu hususunda yapılan tartışmaların tıpkı edebiyatta eski-yeni tartışmalarına benzediğini; her iki durumda da bu tartışmaların aslının iki medeniyet arasındaki müdafaa olduğu görüşündedir Heykel: Bugün hakim durumdaki Batı medeniyeti ve belli bir zaman dünyaya hükmeden ve şu an durgunlukta olup; tekrar dirilmeyi bekleyen İslâm medeniyeti.... Yenilik yanlılarının, batı medeniyeti ile savaşılabilecek hiç kimsenin doğu milletleri içinde bulunmadığını; bunun için de onun izzet ve keramet eserlerini karşılamaya yönelik hazırlık yapmak gerektiğini, düşündüklerini belirten Heykel eski taraftarlarının ise İslâm medeniyetinin yeni olan her şeyden uzak durması gerektiğini; zira ona hakim olup onu bozabileceğinden korktuklarını ifade eder. Bundan dolayı klasikçiler ilim, edebiyat ve düşünüşün eskiden olduğu gibi olmasını istiyorlardı ki, bu da onlara göre onların hakimiyetinde kalan bir ilim, edebiyat ve fikrî hayat ile mümkün olabilirdi. Heykel'e göre onlar herhangi bir şey hususunda "bu helâl, bu harâmdır" türünde hükümlerde bulunuyorlar ve bir nevi eskiden Mısırlı kahinlerin sahip olduğu türden bir güce sahip olarak dilediklerinde ceza verebilmek istiyorlardı. Onlar, kendilerine, kendileri dışındakilerin onları takip etmeleri gerektirecek aklî ve rûhî kutsiyet verilmesini istiyorlar; konumlarını da Selef-Sâlih ile, onlara sığınma ile sağlamlaştırıyorlar ve

⁴³² A.e., 129-131.

kendilerinin onların (selefin) mirasının vârisi olduklarını iddia diyorlardı.⁴³³

Heykel, “Selef-i Sâlih’in öğretilerinin çoğunlukla doğru” olduğunu ancak bu eski taraftarlarının bu hakikatleri; içerisinde bir çok hastalık, eksik nokta barındıran bir üslupla dile getirmek, bunun yanında vehim, faydasız söz ekleme ve de onun devlet himayesinde olması için resmî bir kalıba yerleştirmeyi istiyorlardı.⁴³⁴

Modernistler ise düşüncenin, ilmin, görüşün, ifadenin özgür olmasını ve bu açıdan söz konusu hürriyetin sınırlarının zorlanmasını hatta sınırsız olmasını istiyorlardı. Onlar, yola çıkarken işin başında bu hürriyeti tespit etmek-belirlemek için Batıdan bir şeyler almaya; onun ilmini, edebiyatını ve düşünüş biçimlerini tercümeye başladılar. Böylece Batının kitapları, edebiyatçıları ve kişilikleri bu hürriyetin kahramanları ve sancağının taşıyıcıları oldular. Heykel’e göre bu sancağın tıpkı batıda olduğu gibi doğuda da yayılması için, bugüne kadar batı üslûbunu yazı ve düşünüşte alıp kullanmamış; onun kitaplarının yaydığı ilmî hakikatlere inanmamış kişilere modern devrimin onu yıkmasına kadar bu güçlü silahı eskinin donukluğuna yöneltmek gerekmektedir. Böyle yapılırsa hem sanatsal hem de aklî olarak mutluluğa ulaşılır, toplumdakiler hür kişiler olur ve böylece daha önce kahinliğe özendiklerin ifade ettiği o insanlar bu yenilerin karşısında duramazlar. Tekrar ifade edilecek olursa: “... bunun için geçmişin tamamını unutmamız ve yerine yeniden batının ilmini, medeniyetini ve düşünüşünü koymamız gerekir”⁴³⁵

Eski ile yeni arasındaki çatışmayı mirasçı ile miras bırakan arasındaki çatışmaya benzeten Heykel, bunun mümkün olmadığını, çünkü yeninin eskiden çok şey barındırdığını; eskinin ise yeniyle birleşmediği zaman ne bekasının ne de dilediği yerlerde yayılmasının mümkün olmadığını savunur. Ayrıca: “milletlerin, geçmişi ile övünenlerin sayısı, ânu ile övünenlerin sayısından daha çok değil midir? Biz Mısır’da modern çağ ile övündüğümüzden daha çok firavunlar ve İslâmî dönemle övünüyor değil miyiz? O halde kendisini doğuran bir eski ile birleşmeyen (bütünleşmeyen) bir yeni veya da yeni ile birleşmeyen ve ona eklenmeyen bir eski düşünmemiz imkansızdır. Eski ve yeni birleşir ve sırt sırta

⁴³³ A.e., 133.

⁴³⁴ A.e., 133-4.

⁴³⁵ A.e., 134.

verirlerse bundan, medeniyetlerden her birinin temelini oluşturan güçlü bir canlı ve dinç manevi bir ruh ortaya çıkar. Bu olmazsa medeniyet yıkılmaya yüz tutar (ve) yıkılır ve halkı başkalarının medeniyetleri altında ezilmeye ödünç almaya ve himayesinde yaşamaya mecbur olur.⁴³⁶

Heykel, bu düşüncelerle Mısır'ın bazı eski yönlerini ele almayı ve bunu "milli edebiyat" kavramı çerçevesinde işlemeyi düşünmüş ve kendi ifadesine göre aklına ilk önce İslâmî dönem-Haçlı Seferleri gelmiş ancak bu noktada, ele alacağı bu dönemin bazı siyâsî hücumları ve itirazları (ki bunları daha önce hikayeciliğin eksikliği bölümünde ele almıştır) beraberinde getireceğini düşünerek vazgeçmiş ve hiçbir şekilde çevrenin olumlu-olumsuz etkisinin olmayacağını düşündüğü "Firavunlar ve Tanrıları" ile ilgili bazı hikayeler yazmayı düşünmüştür.⁴³⁷

2.9. Sosyolojik Eleştiri Kuramı ve Heykel

Heykel'in eleştirel yönü üzerinde durmadan önce Taine'in yöntemi üzerinde durmakta fayda vardır:

Sosyolojik eleştiri, edebiyatın kendi başına var olmadığı, toplum içinde doğduğu ve toplumun bir ifadesi olduğu ilkesinden hareket eder. Yazarı ve eseri sosyal koşullar belirlediğine göre yapılacak iş, bir bilim adamı gibi davranmak ve bu koşullar üzerine eğilerek sanatla ilgili sorunları açıklamaktır.⁴³⁸

Sosyolojik eleştirinin başlangıcını Vico⁴³⁹'nun *La Scienza Nuova* (Yeni Bilim demektir)(1725) adlı kitabında bulur çoğu eleştirciler. Vico kitabının bir yerinde Homeros'u psikolojik açıdan yorumlamaya çalışmıştı. Sonraları Almanya'da gelişmeye başlayan bu tutum Herder⁴⁴⁰'de daha belirgin (örneğin onun ilk defa şiir yeteneğinin her ulusun uygarlık öncesi döneminde ortaya çıktığını savunması ve bazı eserlerin tarihsel bağlamda ortaya çıkmasını zorunlu

⁴³⁶ A.e., 135.

⁴³⁷ A.e., 135.

⁴³⁸ Moran, Berna, *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*, 61; Heykel, *Terâcimu Mısriyye ve Garbiyye*, 232-52.

⁴³⁹ Giambattista Vico, İtalyan tarih ve hukuk felsefecisi. Yazar ve eserleri hakkında daha fazla bilgi için bkz., *Ana Britannica*, "Vico" md., XXXI, 210-11.

⁴⁴⁰ Johann Gottfried von Herder, Alman eleştirmen, ilahiyatçı ve filozof. Yazar hakkında daha fazla bilgi için bkz., *Ana Britannica*, XV, "Herder" md., XV, 195-6.

görmesi dikkate değerdir⁴⁴¹) bir hal aldı. Madame de Staël⁴⁴², “*De Littérature considérée dans ses rapports avec les institutions sociales*” (1800) isimli eseriyle sonradan Fransa’da gözde bir yöntem sayılan sosyolojik yöntemi başlattı.⁴⁴³ Fakat bu yöntemi tam anlamıyla ilk defa Hippolyte Taine’in kullandığı ifade edilir.⁴⁴⁴

Eleştiride eserin nedenlerine eğilen yöntemin 19. yüzyılda rağbet görmesi bir rastlantı sanılmamalıdır. Unutmamalı ki 19. yy. bilim alanında büyük başarıların sağlandığı; bilimsel yöntemlerin büyük hayranlık ve saygı yarattığı bir dönemdir. Eleştiri tarihçileri, 19. yy.’da gelişen bu eleştiri çeşidinin bilim alanındaki başarıdan esinlendiğini ve edebiyat tartışmalarındaki bitmez tükenmez anlaşmazlıklardan ve öznelcilikten kurtularak sağlam sonuçlara varmak ihtiyacından doğduğunu söylerler.⁴⁴⁵

Bütün İngiliz Edebiyatı tarihini sosyolojik yönden inceleyerek *Histoire de la Littérature Anglaise*’i yazan Taine, sanat olaylarının fizik olaylar gibi belli bir takım nedenlerden doğduğu ilkesinden çıkar yola. Eserler gelişi güzel gökten inmez, onların yaratıcıları, ülkelerinin iklimi, fiziksel, politik ve sosyal koşulları tarafından belirlenmişlerdir (bu açıdan bu görüşe “**ortamcı**” görüş denmesi yerinde olmaktadır)⁴⁴⁶. Bu nedenler belli sonuçlar doğurur. Biyolojide, fizikte, jeolojide olduğu gibi edebiyatta da bir determinizm vardır. Bundan ötürü eleştiri yöntemi diğer bilimlerdeki gibi olmalıdır. Bir şeyi açıklamak demek onun nedenlerini ve etkilerini göstermek demektir.⁴⁴⁷

Taine edebiyat tarihini incelerken göz önüne alınması gereken nedenleri üç grup altında topluyor: ırk, ortam, dönem.⁴⁴⁸ Başka başka toplumların farklı

⁴⁴¹ Daha fazla bilgi için bkz., *a.e., a.m.*, XV, 196.

⁴⁴² Anne-Louise Germaine Necker Staël, Fransız-İsviçreli edebiyatçı düşünür ve siyaset kadını. Yazar hakkında daha fazla bilgi için bkz., *Ana Britannica*, “Staël Necker” md., XXVIII, 277-8.

⁴⁴³ Hippolyte Taine’in olguculuğunda tanımlanıp geliştirilecek olan kuramın özü şuydu: Bir yapıt içinden çıktığı ulusun ahlakî ve tarihsel gerçekliğini, Zeitgei’ini (çağın ruhunu) ifade etmeliydi. Bkz., *a.e., a.y.*

⁴⁴⁴ Moran, *a.g.e.*, 61-2; Heykel, *Terâcimu Mısriyye ve Ğarbiyye*, 232-52.

⁴⁴⁵ *A.e.*, 62.

⁴⁴⁶ Johansen, *a.g.e.*, 36.

⁴⁴⁷ Moran, *a.g.e.*, 62; Heykel, *Terâcimu Mısriyye ve Ğarbiyye*, 232-52.

⁴⁴⁸ Almanca, *rasse, milieu ve zeitlage*; Fransızca ise *la race, le milieu ve le moment* kelimeleri bu anlamları içerir. Bkz. *a.e.*, 47 ve Semah, *a.g.e.* 71; Safran, *The Search for*

edebiyatları olmasını bununla açıklayabileceği kanısındaydı.

Taine, “**İrk**” derken biyolojik üstünlük kaygılarına bulaşmaz; bir ulusun ulusal özelliklerini kasteder daha çok. Fransızların, Almanların, İngilizlerin kendine özgü zihniyetleri, duyarlılıkları bir dünyaya bakışları vardır. Ulusal karakter, bir toplumun insanlarında doğuştan mevcut özelliklerdir. “**Dönem**” diye çevirdiğimiz “**moment**” aslında kesinlikle tanımlanmış değil ve her zaman tam aynı anlamda kullanılmıyor, ama genellikle belli bir dönem anlamına geliyor. “**Ortam**” edebiyatı açıklamada en önemli rolü oynar. Ortamı meydana getiren koşullar arasında iklim, toprak, coğrafi durum ve toplumsal koşullar yer alır. Bunlar insanların mizacına ve karakterine yön verir. Güneşsiz, yağmurlu, sisli Kuzey iklimi melankolik bir edebiyata yol açar; Güneyin güneşli iklimi ise neşeli edebiyata.⁴⁴⁹

Taine, bir dönemin edebiyatını ve yazarlarını ele alırken, ilk önce o edebiyatın yazıldığı ortama bakar. Diyelim “**Restoration**” çağı. Bu çağda (1660-1700) saray çevresinde ve yüksek tabakada, ahlakî ve dinî baskılardan kurtulmanın sonucu; ciddiyetten uzak, eğlenceye düşkün, ahlakî bakımdan serbest bir hayat sürdürülüyordu. Taine bunu belirtmek için bazı olaylar anlatır, sonra bu dönemin önemli yazarı Dryden⁴⁵⁰’in eserlerinde bulduğu bayağılıkları ve ahlak değerlerindeki çöküntüyü, günün seyircisinin zevkine uymak zorunda kalmasıyla açıklar.⁴⁵¹

Çeşitli koşullar tarafından belirlenen sanat eseri yazıldığı dönemi yansıtacaktır ve Taine’e göre eserin büyüklüğü yansıtmada gösterdiği başarıya bağlıdır. Taine bu noktada biraz yanlış anlaşılmış ve tenkide uğramıştır. Denmiştir ki, “eser sosyal bir belge sayıldığına göre bir dönemin sosyal hayatını en iyi yansıtan eser en iyi, en büyük eser olacaktır. Oysa toplumu iyi yansıtmak sanat değeri değildir. Tersine, ikinci sınıf sanatçılar dönemlerindeki toplumun durumunu, yaşayışlarını daha iyi yansıtabilirler.” Ne var ki Taine’de yazarın

Egyptian Nationhood, 1900-1930, 35.

⁴⁴⁹ Moran, *a.g.e.*, 62-3; Heykel, *Terâcimu Mısriyye ve Ğarbiyye*, 232-52.

⁴⁵⁰ John Dryden, (1631-1700), İngiliz şair, oyun yazarı ve edebiyat eleştirmeni. Restorasyon tiyatrosunun en önemli yazarlarından. Yazar hakkında daha fazla bilgi için bkz., *Ana Britannica*, “Dryden” md., X, 375-6.

⁴⁵¹ Moran, *a.g.e.*, 63; Heykel, *Terâcimu Mısriyye ve Ğarbiyye*, 232-52.

zamanın yansıması, toplumun o günkü adetlerini, yaşayışını gösteren bir belge sunması değildir. Önemli olan ırkın, ulusun ruhunu, karakterini yakalayabilen adamdır. Hegel⁴⁵²'in etkisinde kalan Taine tarihi büyüklükle sanatsal büyüklüğü bir tutuyordu. Ona göre sanat eseri somut bir tümeldir (concrete universal). Ancak büyük sanatçılar, sanatçılıkları sayesinde bir dönemi ve ulusal özelliği eserlerinde somutlaştırabilirler. Dönem, eserlerinde kristalize olur. “Tarihîlik, ve ulusallık, tanım gereği, sanatsal değerin hem nedeni hem de sonucudur.”⁴⁵³

Heykel, Hippolyte Taine'den çok etkilenmiştir. O, özellikle 1909-1912 yılları arasında Fransa'da, çeşitli kitaplar hakkında yazılar yazarken Taine'i okumuş ve çok etkilenmiştir.⁴⁵⁴ Nitekim daha 1912 yılında *el-Cerîde* dergisinde⁴⁵⁵ yayımlanan (ki daha sonra kendi derlemelerinde tekrar bir araya getirilecektir)⁴⁵⁶ bir makalesiyle Mustafa Sâdık er-Râfî'î'nin edebiyat tarihi çalışmalarını inceler. Bu çalışması, onun en iyi edebî eleştirisi olarak kabul edilir.

Heykel'in, Râfî'î'nin *Târîhu Âdâbi'l-'Arab* isimli eserini konu edinen bu ilk makalesinde onun “eleştirel ruhu” üzerinde durur. Ona göre yazar bir edebiyat tarihçisi gibi davranmamış; kuşku götürmez gerçekleri ele alıp, bunları bir düzene koymak ve böylece de “tarihsel bir doküman” hazırlamak yerine kendisini, tek görevi Arapları ve edebiyatlarını övmek olan birisi yerine koymuştur. İşte bu aşırıya kaçan övgü yüzünden eserin “eleştirel ruhu” zayıf kalmıştır.⁴⁵⁷ Heykel, Râfî'î'nin üslubu ile; kendisini Mısırlı çevresinden soyutlayıp, çöl Araplarının düşünce ve taklit biçimini taklit etmeye çalışan biri gibi olduğunu düşünür ve bundan dolayı kendisini suçlar.⁴⁵⁸ Buraya kadar verilen verilerden de anlaşılacağı gibi Heykel, herhangi bir yazarın (Taine'in Dryden'i gibi) kendi ulusu ile ilgili bir tarih yazıcılığında gerçekleri abartısını mazur görür. Ancak belki de İslami

⁴⁵² Georg Wilhelm Friedrich Hegel, (1770-1831), çağdaş felsefenin son büyük sistem kurucularından, Alman idealist filozof. Hayatı ve Hegelcilik hakkında daha fazla bilgi için bkz., *Ana Britannica*, “Hegel” md., XV, 127-8; “Hegelcilik” md., XV, 128-9.

⁴⁵³ Moran, *a.g.e.*, 63; Heykel, *Terâcimu Mısriyye ve Ğarbiyye*, 232-52.

⁴⁵⁴ Semah, *a.g.e.*, 70.

⁴⁵⁵ Bu yazı, *a.e.*, 69'dan naklen 28-9-30 Nisan 1912 ve 11-14-15-16 Temmuz 1912 tarihlerinde yayınlanmıştır.

⁴⁵⁶ Heykel, *fî Evkâti'l-Ferâğ*, 217.

⁴⁵⁷ *A.e.*, 217; Semah, *a.e.*, 69.

⁴⁵⁸ *A.e.*, a.y.; Semah, *a.g.e.*, 69.

kimliğinden dolayı bu şekilde yazan Râfi'î'yi mazur görmez ve bu tavrıyla açıkça millet olarak Mısır'ı, yoksa Arap dünyasını değil, kabul ettiğini gösterir.

Heykel, Corcî Zeydân'ın *Târîhu Âdâbi'l-Luğati'l-'Arabiyye* isimli eserini eleştirirken önce, gerçek bir tarihî roman yazarının misyonu üzerinde durur: "O, her şeyden önce sözünü ettiği olayların ve konuların doğruluğunu kanıtlaması istenen kişi"dir. Ona göre bu manada Zeydân hatalıdır, zira İslam öncesi Arapların meziyetlerini aşırı tahmin yürüterek ortaya koymuştur ve Arapların tarihinin sadece iyi taraflarını hesaba katmıştır. Tarihi roman yazarının görevi en küçük ayrıntıları bile incelemek ve bu ayrıntıları büyük bir titizlikle yorumlamaktır.⁴⁵⁹

Heykel, Taine'in edebiyata uyarlamaya çalıştığı determinizm esasının ve bilimsel araştırma metodunun edebiyata uygulanması prensibini benimsemiştir. 1916 yılında Kasım Emin hakkında yazdığı bir denemesinde⁴⁶⁰ bu prensipleri oluşturmaya çalıştığı görülür. Onun bu denemesi edebiyat tarihi hakkındaki tüm kitapların bireysel değil toplumsal ürünler olduğu şeklindeki iddia ile başlar.⁴⁶¹

Ona göre tarihsel edebiyat, yazarın kendi görüşlerini ve eğilimlerini saklı tutabilmesi ölçüsünde "objektif" olabilir.

Heykel, 1920'lerin sonlarına kadar yazdığı edebî eleştirilerinde hep Hippolyte'in edebî eleştirisi üzerinde durmuş; onu kendisine ölçü yapmıştır.⁴⁶² Nitekim David Semah'a göre de Taine'in determinizm ve bilimsel inceleme doktrinini Arap okuyucularına tanıtmada Heykel kadar hizmet etmiş başka bir yazar yoktur.⁴⁶³ 1930'larda yazdığı *Hayâtü Muhammed* isimli eserini bölümler halinde yazıp yayınlarken işin sonuna doğru elindeki mevcut materyallerin yeterli olmadığını düşünüp bizzat Peygamberin memleketine gitmeyi düşünmesi⁴⁶⁴ ve bundan daha önce de *fî Evkâti'l-Ferâğ* isimli eserinde yazmış olduğu *Îzîs* ve

⁴⁵⁹ A.e., 69; Semah, a.g.e., 232-6.

⁴⁶⁰ *es-Sufûr*, Şubat-Nisan 1916'dan naklen Heykel, *fî Evkâti'l-Ferâğ*, 96-131; Semah, a.g.e., 70-71. Yazarın Kâsım Emîn hakkında yazdığı bir başka biyografi için bkz., Heykel, *fî Evkâti'l-Ferâğ*, 144-157.

⁴⁶¹ Heykel, *fî Evkâti'l-Ferâğ*, 71, Semah, a.g.e., 97-8.

⁴⁶² Er, "Muhammed Huseyn Heykel ve Onun Dil ve Edebiyatla İlgili Bazı Görüşleri", 606.

⁴⁶³ Semah, a.g.e., 70.

⁴⁶⁴ Heykel, *fî Menzili'l-Vahy*, 10. Ayrıca bu gezinin sonunda yeni bir çalışmaya daha kapı açılacaktır: *fî Menzili'l-Vahy*.

Semirâmis adlı hikayelerine ek olarak, ki bu çalışmalarını millî edebiyat çevresinde mütalaa eder, *Sevratü'l-Edeb* isimli kitabında da piramitleri, tarihi Mısır kalıntılarını ziyaret ederek *Îzîs*, *Hâtûr* ve *Afrodît* gibi⁴⁶⁵ hikayeleri kaleme alması bu açıdan değerlendirilmelidir.

Onun Taine'den ne kadar etkilendiğini anlamak için Mısırlı ve Batılı önemli kişileri incelediği eserine bakmak yerinde olacaktır: *Terâcimu Mısriyye* ve *Ğarbiyye* isimli eserinde Taine'e özel bir bölüm ayırması dikkat çekicidir.⁴⁶⁶

Heykel'e göre Taine bütün canlı varlıklara ve insan faaliyetlerine uyguladığı doktrinlerini kökleştirmekle; pozitivizm propagandasında Comte'u⁴⁶⁷ bile geride bırakmıştır.⁴⁶⁸

Heykel, edebî eserlerin ortaya konmuş oldukları yer ve zaman dahil bütün çevresel faktörlerden ayrı değerlendirilemeyeceğini savunur. Onun *el-Edeb* ve *'l-Hayâtü'l-Mısriyye* isimli eserinde, ele aldığı şairleri incelemesi sırasında⁴⁶⁹, şairlerin içerisinde doğup büyüdüğü politik-sosyal çevreyi incelediği⁴⁷⁰; bu çevrenin şair üzerindeki etkisinin⁴⁷¹ farklı koşullarını da göz önüne alarak vermeye çalıştığı; söz konusu şairlerin eğitimleri dolayısıyla farklı çevrelerden aldıkları kültürleri de vererek şairlerin şiirlerini bir temele oturtmaya çalıştığı görülür.⁴⁷²

Yine bir başka yerde o, çevre prensibi ile ilgili olarak, *Les Annales* isimli yıllık Fransız dergisinin giriş bölümünde geçen *Au coin du feu* (ocak başı)'dan bahseder. Ona göre ocak ve soba Kuzey bölgelerinde önemli bir yere sahiptir ve dolayısıyla herhangi bir şiire veya sanatsal faaliyete esin kaynağı olabilir. Bu manada İngiliz Edebiyatında ne ocağın ne de ocak başının esin alındığı bir yazıya

⁴⁶⁵ Heykel, *Sevratü'l-Edeb*, 137.

⁴⁶⁶ Heykel, *Terâcimu Mısriyye* ve *Ğarbiyye*, 232-252.

⁴⁶⁷ Auguste Comte, (1798-1857), sosyoloji terimini ilk kez kullanan ve çağdaş sanayi toplumunda siyasal örgütlenmenin dayandırılacağı düşünce ve bilgi sistemi olarak olguculuğu kuran Fransız filozof. Konu hakkında daha fazla bilgi için bkz., *Ana Britannica*, "Comte" md., VIII, 228-9.

⁴⁶⁸ Heykel, *fî Evkâti'l-Ferâğ*, 242-4'ten naklen Semah, a.g.e., 70.

⁴⁶⁹ Bu konuya örnek olması açısından söz konusu eserin ilk şairi Mahmûd Sâmi el-Bârûdî (1838-1904)'yi ele alalım.

⁴⁷⁰ Heykel, *el-Edeb* ve *'l-Hayâtü'l-Mısriyye*, 31-68.

⁴⁷¹ Örnek olarak bkz., Heykel, a.e., 34

⁴⁷² Heykel, a.g.e., a.y.

rastlamadığını belirten Heykel, şayet aynı iklim koşulları oluşursa bunun da gayet doğal olarak bulunabileceğini belirtir.⁴⁷³

Ona göre eleştiride öznellik, bir yargıç için eleştirinin muhtemel beğeni sebebi olmasıdır ve bu manada keyfi olan her eleştiri tehlikeleri de beraberinde getirir.⁴⁷⁴ İşte nesnel davranmanın yolu da incelenen kişilerin orijinlerine, köklerine geri dönmekten geçer.⁴⁷⁵

Heykel, temelde öznel değil nesnel bir eleştiriyi savunmakla beraber “hikâye sanatı(açısından)na öznel eleştirinin nesnel eleştiriden daha yakın” olduğunu düşünür. Ona göre bu, modern Arap eleştiriciliğine daha uygun olacaktır.⁴⁷⁶

Heykel’in *Havâtır fi’n-Nakd* isimli çalışması edebî eleştirinin bütününe bağlı bir parçadır. Çalışma, Avrupalı yazarların çoğunun, öznel eleştirinin sadece kişinin güzellik duygusunu ve kendi eleştirisini ürettiğini yoksa daha fazla saygıyı hak etmediği fikri ile açılır. Ona göre objektif eleştiri başkasının beğenisine aldırılmaz.⁴⁷⁷

Onun Mısır’daki edebî eleştiriciliğe en büyük katkısı haftalık *es-Siyâsetü’l-Üsbû’ıyye* ile olmuştur. Bu dergi 1920’lerin ikinci yarısında el-Mâzinî ve Tâhâ Hüseyin gibi eleştirmen ve yazarların düzenli katkılarıyla önemli bir edebî forum haline gelmiştir. Ali Mahmud Tâhâ, Nâcî ve Apollo gibi şairlerin de ilk denemeleri bu dergide yayınlanmıştır. Heykel bu sırada yayınladığı makalelerinin bazılarını *Sevratü’l-Edeb*’e dahil etmiştir.⁴⁷⁸

Milli bir kültüre ulaşmak için çok şeyin yapılması gerektiğini vurgulayan Heykel, vazifenin uzun süreli ve çetin olduğunu düşünüyordu. Bugünün Doğusuna musallat olan ham acelecilik hatası sadece felakete yol açardı. Bu arada okuyucu kitle objektif eleştiri ilkelerine aşına kılınıp bu ilkeler öğretilirse; kendileri için düşünmeyi sağlama konusunda olmasa bile, dikkatlerini ilk planda yazarın diline değil fikir ve düşüncelerine ikinci olarak ise metod ve ifadelerine

⁴⁷³ Heykel, *Sevratü’l-Edeb*, 114.

⁴⁷⁴ Heykel, *fi Evkâti’l-Ferâğ*, 13-5’ten naklen Semah, a.g.e., 72.

⁴⁷⁵ A.e., 99-100’dan naklen Semah, a.g.e., 72.

⁴⁷⁶ A.e., 17’den naklen Semah, a.g.e., 73.

⁴⁷⁷ Semah, a.g.e., 73.

⁴⁷⁸ Er, “M.H.H. ve Onun Dil ve Edebiyatla İlgili Bazı Görüşleri”, 607.

döndürmelerini sağlama konusunda bir şeylerin yapılabileceğini umut ediyordu.⁴⁷⁹

⁴⁷⁹ Gibb, *a.g.e.*, 289.

III. BÖLÜM

3. ESERLERİ

Heykel'in buraya kadar olan görüşlerinden de anlaşılacağı üzere hayatında çizgileri öyle çok belirgin olmasa da iki dönemin varlığından söz edilebilirdi.

1930'ların başlarına kadarki dönemde zihninde temel olarak iki düşünce yer etmişti. Bunlardan birincisi daha Paris'e gitmeden önce okuduğu ve Avrupadaki eğitimi sırasında incelediği eserlerin ve gördüğü yaşantıların bir sonucuydu. Avrupanın bilimde ilerlemişliği tüm arkadaşları gibi onun da gözlerini kamaştırıyor ve bu medeniyete vurgu yapıyordu. Bu, bir manada da ezilmiş bir toplumun üyesi olmanın verdiği psikolojik savunmaydı. Kendi ifadesiyle bu kitaplar önünde daha önce hiç görmediği ufukların açılmasını sağlamıştı.⁴⁸⁰

Fransa'da okuyordu ve onların edebiyatına özellikle ilgi duyuyordu. Bir de ateşi böylesine devamlı bir devrim ruhu karşısında hayranlığını gizliyemiyordu. Kültürün devamlı oluşunu çeşitli yazarların eserlerini okuduğunda anlayabiliyordu. Her sonraki yüzyıl bir önceki yüzyılın edebiyat ve ilimlerine dayanıyordu. Bu manada edebiyat ve felsefe arasında bitmek tükenmek bilmeyen bir alış veriş vardı. Bu doğaldı zira her şeyin başı fikirdi. Ayrıca bir başka şey daha dikkatini çekmişti. Bu edebiyatın din ile olan bağlılığı sürüyordu ve canlıydı.⁴⁸¹ Batıda Martin Luther ve Calvin'in başlatmış olduğu devrim sonunda bilimle çatışma halinde gördükleri kiliseyi tamamen yıkmayı bile düşündüler. Bu doğaldı zira kilise her şeye hükmediyordu ve kayıt altına alıyordu. Kabul etmeyenleri afroz ediyordu. İlim adamları arasında uzun süreli tartışmalar yaşandı. Doğal olarak medeniyetin aynası olan edebiyat da bundan etkilendi.⁴⁸²

Mısırlılardan da oralarda okuyup geri dönenler ülkelerinde böyle bir çatışmayı bekler bir tutum içindeydiler. Onlar doğuda da bir kilise olduğunu düşünmeye başlamışlardı. Halbuki İslâm medeniyetinin bu türden sorunları yoktu

⁴⁸⁰ Heykel, *Sevratü'l-Edeb*, 212-3.

⁴⁸¹ Bunlara örnek olarak Milten'in *Kayıp Firdevs*'ini, Dante'nin *Cehennem*'ini ve yine Voltaire ve Rousseau'nun kitaplarını verir. Bkz., *a.e.*, 213.

⁴⁸² *A.e.*, 213.

ve hiç olmamıştı. Üstünlük takvâ'da idi. Bundan dolayı medeniyetin insanların sırtına yüklediği görev Doğu söz konusu olunca kesinlikle onun din ile bağlarını inkar etmesi böylesi bir **“Batılılaşma”** olmayacaktır.⁴⁸³

Heykel, yükselmenin batının ilmi metotlarıyla olacağını vurgularken aynı zamanda incelemeler neticesinde Doğu medeniyetinde de kendisinden faydalanılabilecek metotların bulunmasının mümkün olduğunu bizzat kendi yapmış olduğu bir araştırma sırasında Arap kaynaklarında gördüğünü ifade eder. Kimya ile ilgili bir kitap okumuştı ve burada gözlem, deney, sınıflandırma, karşılaştırma ve kanun çıkarma metotlarının hepsi bulunuyordu. Hem de benzeri görülmemiş bir biçimde.⁴⁸⁴

İslâmiyetin doğduğu andan itibaren her türlü tartışma ortamı açıldı. Buna en güzel örnek ise mezhepler arası ve hatta içi tartışmalardır. Bu zamanlara geri dönmek ve “yeniden ilmin ve edebiyatın yardımlaşmasıyla Doğu medeniyetini canlandırmak istersek tarihi canlandırmaktan başka çare yoktur.” Canlandırılan yeni medeniyetin İslâm medeniyeti veya daha geniş bir Doğu medeniyeti olmasında sakınca görmez. Ancak unutulmaması gereken medeniyetin geçmişten devraldığı iç dinamiklerle bunu yapabileceğidir. Tıpkı Yunan medeniyetinden esinlenen Batı medeniyetinin yaptığı gibi. Bunun için ilimin ve edebiyatın özgür bırakılmasını isteyen Heykel, ışığıyla insanalığı aydınlatan ve tüm insanlığı düzene koyan ruhla birleşmek için özellikle edebiyatın bu yüce manaya çıkmakta önemli olduğunu vurgular.⁴⁸⁵

“Bu şerefli işi yapacak olan delikanlılarımız, görmez misiniz ki vakit doldu,” diyen Heykel, işte bu iki fikir dönemlerinden birincisinde İslâm medeniyetini Mısır’ı işgal eden diğer medeniyetlerden birisi gibi, onu sömüren veya ona hiçbir fayda sağlamayan olarak görüyordu. İkinci dönemde ise artık Batı medeniyetinden umudunu kesmiş ve onun ruhi hayatının Doğu için tehlike olduğunu kavramış birisi olarak yazılarını İslâmi döneme özgün kılmıştır.

Fakat her iki dönemde de vazgeçmediği bir şey vardır. Batının ilmi üstünlüğünü kabul ve bunu karşısında çözüm arayışı.

Aşağıda vereceğimiz eserlerin *Hayâtü Muhammed*’e kadar olanları bu ilk

⁴⁸³ A.e., 214-6.

⁴⁸⁴ A.e., 216-7.

⁴⁸⁵ A.e., 217-20.

döneme diğerleri ise sonraki döneme aittir.

3.1. La Dette Publique Égyptienne

Mısır Genel Borçları, 1912 yılında Paris'te, Sorbonne Üniversitesinde yaptığı Hukuk Doktorasıdır.⁴⁸⁶

Eser elimizde olmamakla birlikte yazarın bu konuyu araştırdığı ve bu konuda yazılmış olan tüm eserlere müracaat ettiği bilinmektedir. yine bu çalışmanın sonunda 19. asır Mısır tarihini yeterince incelemiştir. Ve muhtemelen o günlere ait bilgilerden bir kısmı *Terâcimu Mısriyye ve Ğarbiyye* isimli eserin oluşumunda da etkili olmuştur.

3.2. Zeyneb

1910 yılında Paris'te Hukuk Doktorası yaparken yazdığı⁴⁸⁷ “*Zeyneb*”⁴⁸⁸ hayatında önemli bir yere sahip olan bu anı hiç unutmayacaktır.⁴⁸⁹

Büyük bölümü Paris'te Hukuk Fakültesi'nin kütüphanesinde;⁴⁹⁰ bir kısmı da Londra'da yaz tatili sırasında Cenevre'de yazılan eser, 1911 yılının Mart ayında tamamlanmıştır.⁴⁹¹

Eserin yazımı sırasında da sonrasında da eseriyle gurur duyan⁴⁹² Heykel'in bu çalışması, bir çok eleştirmen ve yazar tarafından modern manadaki ilk orijinal

⁴⁸⁶ Görgün, *a.g.m.*, 289.

⁴⁸⁷ Heykel, *Zeyneb*, muk. , 7; Smith, “Love, Passion, and Class in the Fiction of Muhammad Husayn Haykal”, 249; Dayf, *a.g.e.*, 274.

⁴⁸⁸ *A.e.*, ay.; Ostle, “Muhammad Husayn Haykal”, 72; ‘Abdü'd-Dâyim, Yahyâ İbrahim, *et-Tercemetü'l-zâtiyye fî'l-Edebi'l-'Arabiyyi'l-Hadîs*, 80-1; Allen, “The Mature Arabic Novel Outside Egypt”, 193; Şükrî, *Ezmetü'l-Cins fî'l-Kıssatıl-'Arabiyye*, 66; Pellat, *Langue et Littérature Arabes*, 200; Miguel, *la Littérature Arabe*, 18; Haywood, *a.g.e.*, 136; el-Fâhûrî, *el-Câmi' fî Târîhi'l-Edebi'l-'Arabî*, 26; Behrouz, *a.g.e.*, 354; en-Nessâc, *Bânûrâmâ'r-Rivâyetü'l-'Arabiyyeti'l-Hadîse*, 33; Yılmaz, “Mahmûd Teymûr (1894-1973) (Hayatı Edebi Kişiliği ve Eserleri)”, 206; Şelâk, *Merâhilu Tetavvuri'n-Nesri'l-'Arabî fî Nemâzicîh*, 107; Allen, “Beginnings of the Arabic Novel”, 190.

⁴⁸⁹ Nitekim sonraki yıllarda eşiyle Fransa'ya gidişinde Colleg de France'dan sola doğru Saint Jacques'a doğru, kendisinde üç yılını geçirdiği Hukuk Fakültesine yürüdüğünü ifade eden Heykel, eserini orada oluşturduğunu belirtmeden geçemez. Bkz., Heykel, *Veledî*, 43.

⁴⁹⁰ *A.e.*, a.y.

⁴⁹¹ Heykel, *Zeyneb*, muk., 7.

⁴⁹² *A.e.*, a.y.

roman olarak kabul edilir.⁴⁹³

1912 yılının ortalarına doğru Ağustos ayının başlarında⁴⁹⁴ Mısır'a geri dönen Heykel, bir süre sonra geçimini sürdürebilmek için Mansûre şehrinde avukatlığa başlar. Bu ana kadar henüz yayınlanmamış olan eseri⁴⁹⁵ yayınlayıp yayınlamama hususunda tereddüt eden Heykel, yazar sıfatının avukatlık mesleğine gölge düşürmesinden korkar. Ancak gençliğinin heyecanı ve atılcanlığıyla bu duyguyu zihninden atarak eseri *el-Cerîde*'de yayınlamayı düşünür.⁴⁹⁶ Ve eser 1914 yılında⁴⁹⁷ "*Zeyneb: Menâzırı ve Ahlâku Rîfiyye*" (*Zeynep: Kırsal Sahneler ve Yaşantı*) adıyla yayınlanır.⁴⁹⁸

Daha önce de ifade edildiği gibi *Zeyneb*'e yapılabilecek olan eleştirilerin avukatlık mesleğinin itibarına gölge düşürmesinden korkan Heykel, aynı korkunun bir eseri olarak ismini vermemiş ve roman "**Mısırî Fellâh**" (çiftçi Mısırlı) rumuzuyla yayınlanmıştır.⁴⁹⁹

Bu iki kelimeyi seçmesine garip bir genlik duygusunun sebep olduğunu belirten yazar bu duyguyla Mısırî (Mısırlı) kelimesini öne almış ve Fellâh (çiftçi) kelimesine sıfat yapmıştır. Böyle yapmasaydı mana "Mısırlı Çiftçi" olurdu. Ona göre bunu yapmasının ardında önemli bir gaye vardı; savaştan önce Mısır'ı yönetme hakkını ellerinde bulunduranların (İngilizleri ve onların kanunlarını) kastediyor Mısırlılara, özellikle çiftçilere hürmete layık değillermiş gibi

⁴⁹³ Haywood, *a.g.e.*, 136; Tâhâ Bedr, *Tetavvuru'r-Rivâyeti'l-'Arabiyyeti'l-Hadise*, 322; Gibb, *a.g.e.*, 306; Ayyıldız, *a.g.e.*, 82-3; Behrouz, *a.g.e.*, 354; Şükrî, *a.g.e.*, 66; 'Abdü'd-Dâyim, Yahya İbrahim, *a.g.e.*, 80.

⁴⁹⁴ Heykel, *Müzekkirât fi's-Siyâseti'l-Mısriyye*, I, 17.

⁴⁹⁵ Eserin bu tarihten önce 1911 yılında parçalar halinde *el-Cerîde* derhgisinde yayınlandığıyla ilgili olarak bkz., Abdullah, *er-Riyf fi'r-Rivâyeti'l-'Arabiyye*, 25.

⁴⁹⁶ Heykel, *Zeyneb*, muk., 7.

⁴⁹⁷ Ostle, *a.g.m.*, 72; Haywood, *a.g.e.*, 136; Teymûr, *Râiden li'l-Hadisi'l-Edebi*, 17; Ayyıldız, *a.g.e.*, 82-3; 'Abdü'd-Dâyim, Yahya İbrahim, *a.g.e.*, 80-1; Şükrî, *a.g.e.*, 66; Goldschmidt, "Haykal Muhammad Husayn", 791; Cachid, *an Overview of Modern Arabic Literature*, 113; Brockelmann, *a.g.e.*, III, 202. Romanın 1913 yılında yayınlandığını söyleyen yazarlar içerisinde Kilpatrick ve Allen önemlidir. Bkz., Kilpatrick, "The Egyptian Novel From Zaynab to 1980", 223; Allen, "Beginnings of the Arabic Novel", 190.

⁴⁹⁸ Haywood, *a.g.e.*, 136; Allen, "Beginnings of the Arabic Novel", 191.

⁴⁹⁹ Heykel, *Zeyneb*, muk., 7; Cachid, *a.g.e.*, 133; Allen, "Beginnings of the Arabic Novel", 190.

davranmalarıdır.⁵⁰⁰ Böylece o, çiftçinin de Mısırlı (başka bir ülkeli değil) olduğunu, kendi gönlünde ve tüm insanların gönlünde onun hürmete en layık olduğunu anlatmaya çalışmıştır.

Bu ilk baskının akabinde bir çok takdir ve teşekkürün yanında eleştirilerin de odağına oturan *Zeyneb*, I. Dünya Savaşının patlak verip Mısır'ın geleceğinin siyasi belirsizliği karmaşasında bizzat yazarı tarafından bile unutulmuştur. Savaşın bitmesiyle beraber Mısırlılık akımının başladığını belirten yazar, dönemin şartları gereği bu akıma taraftar olanlar arasına katılmış ve bu arada avukatlığı bırakarak yeniden yazarlığa başlamıştır. Sözü edilen akımın takipçisi ve savunucusu olan bir grup arkadaşı⁵⁰¹ ondan, eseri tekrar yayınlatmasını; böylece kendi hislerine tercüman olmasını istemişlerdi. Onlara göre böylece daha önce hiçbir yazarın yapmadığı bu iş ile, Mısır'ın ve Mısırlının güzelliği ortaya çıkacaktı. Fakat daha önce olduğu gibi yine tereddüt eden Heykel eserinin Muhammed Kerîm tarafından sinemaya uyarlanmasında sonra oluşan kamuoyu tepkilerini görür ve artık tereddüde mahal kalmadığını anlayarak tekrar basım için onay verir. Tıpkı kendi isminin saklanması gerek kalmadığı gibi.⁵⁰²

İkinci baskıya yazdığı önsözden de anlaşılacağı gibi, yazarın o gün tebensüm ederek okuduğu eserin Paris'teki bir öğrencinin kuvvetli bir sıra özlemine ve bir gencin gençliğini, hayallerini, düşlerini ve dahası hedeflerini yansıttığını göz ardı etmemek lazımdır. Ona göre bu duygular her şeyin üstünden gelebilecek, her zorluğu aşabilecek, her hayali gerçekleştirebilecek bir azmi ifade etmektedir.⁵⁰³ Bu son ifadesiyle esere eleştiride bulunanlara söz konusu faktörleri Hippolyte A. Taine'in çevre (le milieu) faktörünü bağlamında düşünerek cevap veriyor gibidir.

Zeyneb, Arap Edebiyatında daha evvel gelmiş geçmiş bütün eserlerden dil, üslup, konu⁵⁰⁴ ve yaklaşım olarak kesin bir ayırım gösteriyordu. Roman ne Corcî Zeydân'ın târihî romanlarıyla ne de Farâh Antûn'un felsefî romanlarıyla benzerlik

⁵⁰⁰ A.e., muk., 8.

⁵⁰¹ Bunlar arasında; Abbâs Mahmûd el-'Akkâd, Tâhâ Hüseyin, Selâme Mûsâ gibileri önemlidir.

⁵⁰² Heykel, *Zeyneb*, muk., 8-9; Gibb, a.g.e., 309; Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, 394.

⁵⁰³ A.e., muk., 9; Dayf, a.g.e., 274.

⁵⁰⁴ Allen, "The Mature Arabic Novel Outside Egypt", 211.

gösteriyordu; isminin de ima ettiği gibi bir köylü kızının başından geçen olayların merkeze alındığı serüvenler dizisinde Nil Deltasının sosyal bir portresi çiziliyordu⁵⁰⁵; romanda iki karakter ön plandadır. Bunlardan birincisi ismini romana veren Zeyneb'tir:⁵⁰⁶ Zeyneb dar gelirli köylü bir ailenin iki kız bir oğlandan oluşan üç çocuğunun en büyüğüdür.⁵⁰⁷ Güzel ve duyarlı bir kızdır.⁵⁰⁸ Köyün arazi ağalarından Seyyid Mahmûd'un pamuk tarlalarında çalışmaktadır.⁵⁰⁹ Seyyid Mammûd'un okumuş olan oğlu Hâmid ile masum bir flört yaşadıktan⁵¹⁰ sonra aynı tarlada işçi başı olarak çalışan İbrahim adlı yetim büyümüş bir delikanlıya aşık olur. Bu delikanlı oldukça fakirdir ve başlık parası ödeyebilecek durumda olmadığı için Zeyneb, daha sonra babası tarafından, istenilen başlık parasını ödeyebilecek güçte orta halli bir ailenin oğlu Hasan'a verilir.⁵¹¹ Zeyneb sevgilisine yönelik duyguları ile kocasına karşı taşıdığı sorumlulukları arasında bocalamaktadır. Buna rağmen, nazik ve müşfik bir koca olan Hasan'a iyi bir eş olabilmek için elinden geleni yapmaktadır ancak duygusal olarak mutsuzluğu ve hala İbrahim'e aşık olması onu yeniden İbrahim ile gizli gizli buluşmaya sev eder.⁵¹² Bu arada İbrahim, yoksul olduğundan paralı askerlikten yararlanamaz ve askere alınıp Sudan'a gönderilir.⁵¹³ İbrahim'in bu ayrılığı Zeyneb'i oldukça etkiler ve onu kaybetmenin vermiş olduğu acıyla vereme yakalanır.⁵¹⁴ Ölüm anındaki tablo, trajik oluşu kadar romantiktir de: Elinde gerçek aşığı İbrahim'e ait işlemeli bir mendil vardır ve Zeyneb bu mendille gömülmek istemiştir.⁵¹⁵

Romandaki ikinci karakter ise daha çok yazarın kendisini yansıttığı Hâmid'dir:⁵¹⁶ bir arazi ağasının oğlu olan Hâmid, roman başlarken (16 yaşında)

⁵⁰⁵ Gibb, *a.g.e.*, 306.

⁵⁰⁶ Er, *Modern Mısır Romanı (1914-1944)*, 78-9; bkz., Smith, "Love, Passion, and Class in the Fiction of Muhammad Husayn Haykal", 251-60; Kilpatrick, *a.g.m.*, 224-5.

⁵⁰⁷ Heykel, *Zeyneb*, 14..

⁵⁰⁸ *A.e.*, 20-1.

⁵⁰⁹ *A.e.*, 14.

⁵¹⁰ *A.e.*, 30-4.

⁵¹¹ *A.e.*, 122 v.dğr.

⁵¹² *A.e.*, 144 v.dğr.

⁵¹³ *A.e.*, 216 v.dğr.

⁵¹⁴ *A.e.*, 279.

⁵¹⁵ *A.e.*, 310.

⁵¹⁶ Er, *Modern Mısır Romanı (1914-1944)*, 79-80; bkz., Smith, "Love, Passion, and Class in

Kahire’de okuyan bir öğrencidir.⁵¹⁷ Yaz tatillerini ve bayramları köyde anne-babasının yanında geçirir. Çocukken birlikte oynadığı ve daha altı yaşındayken, büyüdüğünde kendisiyle evleneceği söylenen ancak peçe takmaya başladığından bu yana hiç görmediği amcasının kızı Azîze’yi idealize ederek hayalinde canlandırır.⁵¹⁸ Yaz tatilinde köydeyken, tarlalarında çalışan köylü kızları seyrederken gözü Zeyneb’e takılır. Birkaç gizli buluşmaya rağmen ona ciddi olarak tutulmaz.⁵¹⁹ Ertesi yıl yaz tatilinde Azîze köye gelir. Hâmid onunla yalnız kalmak ister, ama akraba kadınların engellemesiyle karşılaşır.⁵²⁰ Bu arada bir mektuplaşma dönemi başlar. Bir fırsatını bulup buluşurlar, ancak Azîze bir şey konuşamaz, adeta dili tutulur. Daha sonra Hâmid’e yazdığı bir mektupta, bu buluşmadan duyduğu pişmanlığı dile getirir ve kendisinin böylesi bir sevgiye karşılık verebilecek tarzda yetişmediğini söyleyerek Hâmid’den kendisini unutmasını ister.⁵²¹ Köyden ayrıldıktan kısa bir süre sonra da Azîze, anne-babasının kendisini bir başkasıyla evlendirme hazırlığı yaptığını belirten ve son kez veda eden bir mektup gönderir.⁵²² Hâmid bu sefer Zeyneb ile ilişkisini yenilemek istese de;⁵²³ Zeyneb onu, şimdi evli olduğunu hatırlatarak, açıkça reddeder.⁵²⁴ Hâmid üzüntülü ve hayal kırıklığına uğramış bir halde Kahire’ye geri döner.⁵²⁵ Bir ay sonra da geride babasına hitaben⁵²⁶ bütün olanları açıkladığı bir mektup bırakarak Kahire’deki evlerini terk edip bilinmedik bir yere gider.⁵²⁷

Bu romanın bu kadar ilgi çekmesinin ve takdirlere mazhar olmasının geri planında bazı sebepler yatar: Mısır köy hayatını⁵²⁸, sosyal çevreyi ve kadınların

the Fiction of Muhammad Husayn Haykal”, 251-60; Brockelmann, *a.g.e.*, III, 203; Kilpatrick, *a.g.m.*, 224-5.

⁵¹⁷ Heykel, *Zeyneb*, 24 v.dğr.

⁵¹⁸ *A.e.*, 25 v.dğr.

⁵¹⁹ *A.e.*, 32 v.dğr.

⁵²⁰ *A.e.*, 35 v.dğr.

⁵²¹ *A.e.*, 192-202.

⁵²² *A.e.*, 201-2.

⁵²³ *A.e.*, 206 v.dğr.

⁵²⁴ *A.e.*, 236.

⁵²⁵ *A.e.*, 247 v.dğr.

⁵²⁶ Aslında Hâmid 249 ile 264 arasında itiraflarını içeren uzun bir mektup da bırakmıştır.

⁵²⁷ *A.e.*, 264-266.

⁵²⁸ Dayf, *a.g.e.*, 274; Landau, *a.g.e.*, 33; Haywood, *a.g.e.*, 136; Ostle, *a.g.m.*, 72; Goldschmidt, Arthur, *Modern Egypt*, 60.

sorunlarını ele alması gibi önemli noktalar eserin öne çıkmasında büyük bir etkiye sahiptir.

Romanın yapısı psikolojik ve tasviri tanımsal yönleriyle ilginçlik arz etmektedir. Kurgu, açıkça ters durumlar karşısında belli tipik Mısırlı karakterlerinin tepkilerini inceleyen bir bakışla düzenlenmiştir. Mesela Hâmid'in umutsuz da olsa Zeyneb'e karşı ilk tavırları. Zeyneb'in İbrahim'e aşık olması ama Hasan ile evlendirilmesi, Zeyneb'in sadakat ile aşk arasında bocalaması. Azîze'nin amcasının oğluyla evlenmesi gibi.⁵²⁹ Ancak bu tamamen başarılı değildir, çünkü karakterler yeterince kompleks değildir.⁵³⁰ Hâmid hariç, çünkü o belli oranda yazarın kendisini yansıtmaktadır. Bu manada Hâmid'in Zeyneb'e olan ilgisi bir açıdan Zeyneb'in köy yaşamını, sadeliği, bozulmamışlığı ifade etmesi ile açıklanabilir. Sonuçta psikolojik yorumlar yazarın kendisi tarafından eklenmiştir, ancak birinci tekil şahsın kitabı anlatımı şekline bürünmüştür.

Eserdeki tasviri unsurlar incelenirken yazarın bu eseri hangi şartlarda yazdığı göz önüne alınmalıdır.⁵³¹ Paris'te öğrenciyken ve kuvvetli bir sıla özlemi içinde Mısır'ın köy hayatını ve doğasını her yönüyle kasıtlı olarak dile getirmiştir. Bu duygusal hatırlama kendisini hemen hemen her sayfada doğal manzaranın - güneş, ay, yıldız, ekinler, nehirler, göller- uzun tasvirleri şeklinde ortaya koymakta, bazen lirik bir belagat ve asalet kazanmakta fakat kümülatif olarak bıktırıcı ve sıkıcı olmaktadır. Her eylem, her sahne benzeri tasvirleri içermekte ve bu da kaçınılmaz olarak zaman zaman hikayenin can sıkıcı olmasına yol açmaktadır, diyen Gibb'e göre konu bir bütün olarak dört yüz (312) sayfayı doldurmak için yetersiz kalmaktadır.⁵³²

Ancak esere Sir Gibb'in yaptığı türden bir eleştiriyi yapmadan, daha önce de belirtildiği gibi yazarın eseri Mısır'a, hediye etmesini; ikinci baskının önsözünde yaptığı açıklamaları ve daha sonraları özellikle *Sevratü'l-Edeb* isimli derlemeleri içeren eserindeki "Milli Edebiyat Hususunda Çalışmalar", "Hikaye Edebiyatı" gibi bölümleri incelemek gerekir. Nitekim bu bölümlerden "Milli

⁵²⁹ Şükrî, *a.g.e.*, 66.

⁵³⁰ Gibb, *a.g.e.*, 307.

⁵³¹ Heykel'in romanın mukaddimesinde söylediği sözler (vatan özlemi vs.) ve eserin en baştan Mısır'a Mısırlılara, Mısırlı kadınlara armağan edilmesi dikkate değerdir.

⁵³² Gibb, *a.g.e.*, 307-308.

Edebiyat”, yazarın bu eserin sonunda verilen hikayelerin 1910 yılında başından geçen bir takım olayların⁵³³ ürünü olduğunu gösterir. Yine 1911 yılında Fransa’dan dönüşü ve “yarım saat”lik bir geziyle tüm Avrupa’yı ve güzelliklerini unutuşu; gördüğü bu güzel tabiatın, Nil ve Deltasının, dahası Mısır Tarihinin, hakkında yazmak ve üretmek isteyen şair, yazar ve sanatçılar için en güzel ilhamı verebileceğini düşünür.⁵³⁴ Hatta 1929’da Roma’dan Mısır’a dönüşünü anlatan bölümler⁵³⁵ onun Nil’den ne kadar etkilendiğini ve esin kaynağı olma açısından tüm düşüncelerini ona çevirdiğini göstermektedir. Onun bu eseri batıda doğu için istifade edilebilecek sanat şaheserleri, musiki, edebi eserler bulma; bunların görülüp, okunup dinlenmesi gerekmele birlikte “sonra tüm bunların ötesinde Mısırlı olarak, hatta Mısırlıdan daha fazla olunabileceğini; saf samimi bir çiftçi olarak kalınabileceğini”⁵³⁶ ispat etme yani bir manada benliği yeniden inşa etme açısından değerlendirilmelidir. Gibb’in de dediği gibi “*Zeyneb* sadece genç bir adamın değil, genç bir edebiyatın da ilk çabasıdır ve ona göre değerlendirilmelidir.”⁵³⁷

Edebiyatı bir araç olarak gören Heykel,’in bu yönü edebiyatçıyı; hayatta güzel ve iyi olan şeyleri çıkarmakla görevli kişi olarak tanımlamasında da görülebilir. Onun için bu eserde bir çok sosyal eleştiri yapmıştır. Bunlardan en önemlisi hiç şüphesiz kadın hakları ve özgürlükleri çerçevesinde cereyan eder. Bu manada romanda genç kızların evlilikleri konusunda herhangi bir söz söyleme hakkına sahip olmadıkları; isteseler de istemeseler de babalarının uygun gördüğü kişilerle evlendikleri görülür. Zeyneb bu tür adetlerin kurbanı olan bir genç kız olarak ana temayı oluşturur. Yazar bu adetle ilgili şu mesajı -Zeyneb’in ölümünden birkaç gün önce annesine söylediği sözlerdir- vermekten kaçınmaz: “Yarın ya da öbür gün öleceğim, size tavsiyem (son dileğim-vasiyetim) kız kardeşlerimden birisi evlenme çağına geldiğinde sakın ola istemediği Hasan ile (sevmediği birisiyle) evlendirmeyin, bu haramdır.”⁵³⁸

⁵³³ Heykel, *Sevratü'l-Edeb*, 105.

⁵³⁴ A.e., 106.

⁵³⁵ A.e., 109-110.

⁵³⁶ A.e., 118-9.

⁵³⁷ Gibb, a.g.e., 307.

⁵³⁸ Heykel, *Zeyneb*, 305.

Bu tür evliliklerin her zaman mutsuzlukla sonuçlanmadığı, Zeyneb'in çevrede "balıdan daha tatlı" çiftler görmesiyle anlatılır. Yazar, bu kurguyla kızların rızası alınmadan yapılan evliliklerin trajediye dönüşebileceğini, bunun toplumsal bir yara olup aynı anda bir çok kişiyi etkileyebileceğini anlatmak istemiştir.

Yine "beşik kertiği" adeti; aile büyüklerinin genç kızların ve erkeklerin yalnız kalarak konuşmalarını engelleyen tutumu; genç yaşta peçe takma, başlık parası; köy insanlarının sahip olduğu batıl inançlar, bilimsel yaklaşımlardan uzak oluş; bu manada tarikat şeyhlerinin –onların tutarsızlıklarına rağmen- her dediğine inanma; parasızlık yüzünden askere alınma ve bunun sebep olduğu sosyal adaletsizlik; kadınların aile içi konumları;⁵³⁹ faizle borç alma sonucu yaşanan ekonomik sıkıntılar gibi toplumsal konularda eleştiriler yapılmıştır.

Roman dönemin köy hayatını gerçekçi bir biçimde yansıtmaktadır: İnsanların hayatlarını kazanma şekilleri, bu uğurda karşılaşılan sıkıntılar, canlı doğa tasvirleri, çeşitli tabakalardaki insanların yaşayış biçimleri, aldıkları eğitimler ve düzeyleri, inanış biçimleri, kız isteme-düğün gibi evlenme merasimleri, bayramlarda yaşananlar, askere gitme töreni, din adamlarının toplumda ayrıcalıklı sayılmaları gibi.

Romanın içerdiği sosyolojik değiniler, kurgusuyla daha çok bütünlük içindedir. Çevreye uyumsuzluğun ve bunun sonunda gelişen trajedinin kaynağı, hep sosyal alışkanlıklarda aranmaktadır. Romandaki sosyal eleştiriler tasviri pasajlara göre daha düzenli verilmiştir. Yazarın eleştirileri Kâsım Emin Bey ile başlayan kadın hakları ve Mustafa Kâmil ile başlayan vatan anlayışı ve diğer modernistlerin liberal düşünceleri çerçevesinde Hâmid'in şahsında ifade edilmiştir.⁵⁴⁰

Eserin Fransız edebiyatı ve özellikle Paul Bourget ve Henry Bordeaux gibi Fransız yazarları araştırma sonucu ortaya çıktığı değişik yazarlar tarafından⁵⁴¹ ifade edilmekte ve bu hususun doğruluğu inkar edilemeyecek derecede olmakla birlikte onun sadece Avrupa tesiriyle oluştuğunu söylemek imkansızdır. Çünkü

⁵³⁹ 19. yy.'da Mısırlı kadınların durumu için bkz., Tomice, Nada, "19. yy.'ın İlk Yarısında Mısırlı Kadının Durumu", 256.

⁵⁴⁰ Gibb, *a.g.e.*, 308.

⁵⁴¹ Hakkî, *Fecru'l-Kıssati'l-Mısriyye*, 45; en-Nessâc, *a.g.e.*, 33; Abdullah, *a.g.e.*, 25; Dayf, *a.g.e.*, 274.

daha önce de görüldüğü gibi karakterler ve olay kurguları tamamen Mısır'ı yansıtmaktadır.

Roman tüm bu olumlu yanlarına rağmen birtakım eleştirilere de hedef olmuştur. Azîzenin okumuş bir kız olmasına rağmen peçe takması, flört etmekten kaçması, doğaya ve sanatsal güzele ilgi duymaması; Zeyneb'in köylü olmasına karşı flört edebilmesi,⁵⁴² Hâmid ile bir bûse vermeye kadar giden ilişkilerinin bir anda kesilmesi; Hâmid'in hayatı hakkında fazla bilgi verilmemesi, ailesi ile evlilik sorununu tartışırken üst düzeyde tartışması (ki bu yazarın, olayın önemine binaen kendisinin konuya fazla eğilmesi ve mesajı herkese ulaştırmak istemesiyle yorumlanabilir), zengin olmasına karşı evlenememesi, Azîze ile evlenmek için hiçbir talepte bulunmaması, Zeyneb'e romantik ve platonik biçimde bağlılığı (ki bu da, yazar köyü sevdiği için, onu temsil eden Zeyneb'i yüceleştiriyor olabilir), diyalogların azlığı ve tasvirlerin uzunluğu nedeniyle romandaki hareketliliğin kısıtlanması, Hâmid'in tarikat Şeyhini ziyaretinin günah çıkarmaya benzetilmesi, doğa tasvirlerinin Rousseau'nun eserlerinden alındığının söylenmesi, Zeyneb'in İbrahim'e duyduğu sevgiye, geceleyin gizlice akıttığı gözyaşlarına, umutlarının yıkılmasına ve İbrahim'in hatırası ile ölmesine bakan araştırmacılar bu sahnelerin Lamartin ve Alfred de Musset'i; acıklı ölüm sahnesinin (elinde sevgilisinin mendili ile) de "*Kamelyalı Kadın*" romanındaki Margueritte Gautier'i hatırlattığını ifade ederler.⁵⁴³

Romanın en az genel karakteri kadar dikkate değer olan bir özelliği ise içerdiği üsluptur. Temeli olağan modern üsluptur, ancak kelime hazinesi ve söz diziminde önemli oranda modifikasyona gidilmiştir. Bir yanda, cümlelerdeki geçişlerde ve pek çok ayrıntılı sözcük kullanım tarzlarındaki tutarsızlıkta Delta konuşma dilinin etkileri görülürken; diğer yanda esas cümlecisi pek çok yan cümlecik ve son ses düşmelerinin böldüğü uzun ve kompleks cümlelerde Fransızca'nın etkisinin görüldüğünü belirten Gibb'e göre ifadelerin anlamı değiştirilmiş gibi bir izlenim edilmekte; bu durum Heykel'in düşüncelerini Arapça olarak ifade etmede karşılaştığı zorlukları ifade etmesi ile uyum göstermektedir.⁵⁴⁴ Yazarın kullandığı lafızlar sade, süssüz, temizdir ve ilk defa konuşmalarda halk

⁵⁴² Bu anlamda sosyal seviye ile kültür örtüşmemektedir. Hafez, *a.g.e.*, 183.

⁵⁴³ Hakkı, *a.g.e.*, 52; Ayyıldız, *a.g.e.*, 153-4.

⁵⁴⁴ Gibb, *a.g.e.*, 308-9; Kilpatrick, *a.g.m.*, 224.

lehçesini ('âmmîce) kullanmıştır.⁵⁴⁵ Bu manada söz konusu konuşmalar canlandırılan kişilerin eğitim-kültür düzeyine göre değişebilmektedir. Bu ise romanın en realist tarafıdır. Ve bu tutum o zamana kadar hiç tercih edilmemişti.

3.3.Jean Jacques Rousseau

Hür Mısır'a, hürriyetin, adaletin ve kardeşliğin manasını kaybeden kalplere; zalime direnen gönüllere; fikrin bağlarını kaldıran akıllara; erkek yada kadın olsun bu isme layık olan her Mısırlıya..." hediye edilen eserin bir sûret, örnek olmasını amaçlar ve der ki, "... onu bir sûret ve örnek olarak sunuyorum ve Mısır'ın iyi evlatları arasından, kendisinde saf, eşsiz semasının altında ve yeryüzünde Allah'ın cenneti olan bu yerin üzerinde sahih fikirleri gerçekleştirebilecek kişileri bulmasını umuyorum..."

Heykel, insanları denizin büyük dalgalarının üzerinde yüzen bir nesneye benzetir. Şayet onun yolunu belirleyen kişi ve insanlar olmazsa, yolunu şaşırp kendisini çevreleyen denizin onu yutacağı bir gerçektir. Ona göre insan da geleceğindeki belirsizlik yüzünden bir denizde gibidir.⁵⁴⁶

İnsanları diğer canlılardan bir farkı da yaşama ihtiyacının dışında kendi varlığın zatını ve fitratını (yaratılışını) mülâhaza isteğiyle dolu oluşudur. O, burada sözü mürşitlere getirir ve onların görevlerinin, insanlara hayatları boyunca ihtiyaç duydukları şeyleri vermek olduğunu ifade eder. Ona göre işte bu yol göstericilerden birisi de Rousseau'dur. Rousseau Protestan bir ailenin çocuğu olarak İsviçre'de doğdu. O her şeyden önce bir toplum ıslahatçısıdır. Kişisel hürriyeti savunur, doğal fitratın her durumda esas ve yol gösterici olması gerektiğini ifade eder.⁵⁴⁷

Bu sıralarda o, Doğu medeniyeti ile Batı medeniyetinin ortak bir paydada birleşebileceğini umuyordu. Bu manada yazdığı ilk eseri budur ve bunu da *Terâcîmu Mısriyye ve Ğarbiyye* takip eder. Bu eseriyle sadece bir aydının görüşlerini ve fikirlerindeki parlaklığı vermek istemediğini; aynı zamanda bir Mısırlı ve doğulu birisi gibi Mısırlılara ve doğunun insanlarına batıdaki canlı bir gücü tasvir edip doğu ile batı arasında bir hürriyet bağının oluşmasını

⁵⁴⁵ Hakkî, *a.g.e.*, 55.

⁵⁴⁶ Heykel, *Cân Cak Ruso*, I, muk., 1.

⁵⁴⁷ *A.e.*, I, muk., 2-5.

istemektedir. Heykel, İngiliz şairlerinden bir yazarın şu sözünü dile getirir! “Doğu doğudur, batı batıdır. Kesinlikle bir araya gelmezler.” Ona göre tarih bunu doğrular gibidir. Doğu, ilk dinlerin ve medeniyetlerin güneşlerinin parladığı yerdir. Batı ise felsefe ile öne çıkmıştır. Doğu hiçbir zaman batı ile kardeşlik, arkadaşlık birliğiyle bir araya gelmemiştir. Onların tek birliktelikleri silahta olmuştur. Birisinde insanlık için huzur ve mutluluk ifade eden fikir, diğerinde kan ve ölüme dönüşür. O, Hristiyanlığın da böyle olduğunu, hiçbir zaman hoşgörü, sevgi, kardeşlik dini olmadığını belirtir. Dinler batıda daima kavga ve kargaşanın kaynağı olmuşlardır. Tüm bunlar, doğu doğudur..., görüşünü doğrular gibidir. Gerçekten nasıl olur da farklı tabiatların çocuğu olan milletler birleşebilir ve tabiatın nimetlerine cömert ve güzel havasına mutlulukla kanaat eden, bereketli toprağında yaşayan doğulu ile dağlarda, karlarda, soğuklarda ve basit tabiatla yaşayan batılı insanlar bir araya gelebilir. Her ne kadar cinsleri bir olsa da, toprağı bir olsa da yakın tabiatlara sahip olsalar da, unutulmamalıdır ki o cinsin çeşitli olması, toprağın şekil olması ve tabiatların farklılığı onların yakınlığına engel değildir. Mutabakat olmazsa ne bu cinsin fertleri, ne toprağın şekilleri, ne de yakın tabiatlar bir araya gelmeyecektir. Bu açıdan mutabakat muhal değildir. Ancak devamlı anlayışa, değişen sevgiye, gerçek kardeşliğe ve tam adil çağların, geçmesi ile mümkün olabilir. Heykel’e göre bu işi gerçekleştirmek için fikirlerin doğru bir şekilde nakledilmesi; her türlü eksiklikten uzak, ince tavsiflerle cesur aydınların hayatlarının anlatılması gerekmektedir. Ona göre bu iş zor olmakla birlikte insanlığın en büyük emeli olmalıdır.⁵⁴⁸

O, Rousseau’nun hayatını anlattığı bu eserini yazmakla beraber bu konuda uzman olmadığını vurgular ve bu amaçla bir çok eser okuduğunu belirtir.⁵⁴⁹

Onun Rousseau’yu seçmesinde iki etken öne çıkar. Birincisi Rousseau’nun düşünce biçiminin neredeyse doğulularınki gibi olmasıdır. Dolayısıyla onda kendisinden bir şeyleri bulur İkincisi ise etkisi yüzyıllar boyu kalan bu düşünürün fakir olması, kişisel açılar çekmesi, hastalıklar ve çileler görmesidir. Ama bunların da ötesinde özellikle vurguladığı iki prensip önemlidir: Sosyal adalet ve

⁵⁴⁸ A.e., I, muk., 9-12.

⁵⁴⁹ A.e., I, muk., 12.

çalışmaya inanma,...⁵⁵⁰

Onun düşünüşü neredeyse doğrudur. Çünkü o, tabiatın yüceliğine, hayrın kaynağı olduğuna ve hayatın nimetinin aslı olduğuna inanıyordu. Mutluluğun kanaatte olduğunu; maddenin özünün tözünden daha fazla mutluluk getirdiğine inanıyordu. O peygamberler gibi, her türlü nimetlerden uzak durma, ahret hayatında ebediyen kalma, çalışmaya olan inanç hususunda inancını güçlendirmeye çalışıyordu. Heykel'e göre öncekiler bunu gizlemişlerdir.⁵⁵¹

Rousseau'nun bu fikri ilan etmeye cüret etmesinin nedeni ise söz konusu fikir ile olan yakınlığıdır. Fikirsiz hayat kalıcı olabilir mi? Şüphesiz Voltaire, Raphael, Bethowen ölmüştür. Onlardan önce bir çok filozof, yazar ve peygamber de ölmüştür. Ancak öncekilerin isimleri ölümsüz fikirlerle birleştiği için ölümsüzleşmiştir. Zira fikrin kendisi hayattır. Fikir dünyayı düzenleyen güçtür, ona egemen olur, her alanına hakim olur. O, hayatı, varlığı, ezeli ve ebedi yaratan ruhtur. Madde ise değişimi çoktur ve fikir onu dilediği gibi yönlendirir. İşte Rousseau da kendi maddî bedeni itibarıyla fakir olmasına rağmen o yüce şahsiyetler gibidir.⁵⁵²

Kendi maddi bedeni itibarıyla fakir olmasına rağmen kalbi ve aklıyla yükselmesini bildi ve ebedilik payesini kazandı. Heykel Napolyon'u, Bismark'ı örnek verir ve bunların hayatları boyunca kendileri ile övünmelerine rağmen ölünce övgülerinin de öldüğünü söyler. Ancak Mesih, Muhammed, Shakespeare, Raffaello, Rousseau gibiler ise madde aleminde fani zerrecikler olduklarını biliyorlardı. Ama bu zerrecikler onlara ebediyeti kazandıracak büyük güce dönüşmelerini sağlayacak fikir gücünü de taşıyorlardı.⁵⁵³

Rousseau'nun en önemli fikirlerinden birisi de sosyal adalettir. Eşitliğe, insanlar arasındaki haksız farklılıkların yok edilmesi gerektiğine inanırdı. O, dünyanın düzeninin sözde mutlak hürriyet denilen bir prensibe dayanmakla birlikte bu asrın düzeninin en çirkin bir zulüm olduğu fikrindedir. Heykel, mutlak hürriyetin nasıl bir şey olduğunu ve nerede olduğunu bilmediğini ifade eder. Şayet bu özgürlük daha doğumunda, çocuğa veriliyorsa hiç kimse çocuğun ilk yıllarında

⁵⁵⁰ A.e., I, muk., 12-3.

⁵⁵¹ A.e., I, muk., 13-4.

⁵⁵² A.e., I, muk., 14.

⁵⁵³ A.e., I, muk., 15-6.

özgür olduğunu söyleyemez. Zira o, iyi-kötü olsun, anne ve babasının merhametine bırakılır. Anne-baba onu hayata hazırlar. Bu şekilde büyüyen bireye hayatta kendisine en güçlü silahlarla saldıranlar karşısında hürriyeti ortay çıkar. Ancak o cahil, fakir, hasta, mutsuz ve çaresiz durumda eğitilmişlerin, zenginlerin, güçlülerin, mutluların karşısında durmaya çalışır. Ve bu durumda ona; sen hürsün, işte meydan. Çalışabildiğince çalış, denilir. Bu arada bazıları da kardeşlik, sevgi ve ilgi adına çağrıda bulunurlar. Halbuki der Heykel, bu meyanda güçlü zayıfı, zengin fakiri, hakim mahkumu ezmektedir. Ta kanunlar onun için bir ceza biçene kadar....⁵⁵⁴ Rousseau, Dijon Akademisinin “İnsanlar arasındaki eşitsizliğin kökeni nedir ve bu eşitsizlik doğal hukuk açısından doğru mudur? Sorusuna cevap vermek için *İnsanlar Arasında Müsavatsızlığın Doğuşu ve Esasları Hakkında Nutuk/ İnsanlar arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı ve Temeli Üzerine Konuşma* isimli eserlerini yazdı. Bu çalışmasında insanların doğuştan gelen beden ve zeka farklılıklarını bir yana biraarak sonradan edinilmiş eşitsizlikleri tartışmaya açtı.⁵⁵⁵

Heykel, tüm bunların hak olmayıp bilakis istismar, köleleştirme olduğunu ve ancak sosyal adaletle ve toplumun çocukları korumayı üstlenmesiyle çözülebileceğini düşünür. Bireye verilecek en iyi silah doğru bir eğitimi, iyi sıhhat, mutluluk ve nimetleri onun için hazırlamaktır.⁵⁵⁶

Rousseau’ya göre sosyal adaletin gerçekleştirilebilmesi için önemli bir esas daha gereklidir: çalışmaya inanma...

Bugün revaçta olan, insanların hoşuna giden şeylerden birisi de altındır. Bu sevgi o dereceye vardı ki ona düşmanlık eden, en şiddetli ceza ile cezalandırılır oldu. Hatta eğer birisine veya birisinin bir organına karşı bir suç işlesen kanun bunu hafif şekilde cezalandırır. Ancak mala karşı işlersen vay haline. Vay başına gelecek cezalara.⁵⁵⁷

Şüphesiz bu çirkin bir tutum. Fazileti, cömertliği, özgürlüğü, hakkı yok sayıp malı üstün gören bir anlayış... Malı böyle görmek ise her türlü suçun kaynağı olabilir ve zulme davetiye çıkarmaktır. Adem oğlu, böyle mala, altına

⁵⁵⁴ A.e., I, muk., 17.

⁵⁵⁵ Ana Britannica, “Jean Jacques Rousseau” md., XXVI, 363-4.

⁵⁵⁶ Heykel, Cân Cak Ruso, I, muk., 17-8.

⁵⁵⁷ A.e., I, muk., 18.

inanmaya, onu esas hedef yapmaya devam ettiği sürece suçlar ve zulümler de devam edecektir. Ancak bu durum çalışmaya inanma ile düzelebilir.⁵⁵⁸

3.4. Veledî

Yazarın bu eseri henüz çok küçük iken ölen oğlu Memdûh'un vefatından sonra yaptığı gezileri anlatır.⁵⁵⁹ Olaylar 1919 ile 1925 arasında geçer. Eseri oğlu Memdûh'a armağan etmiştir: Eğer bu kitap geçen sene yayınlanmış olsa başka bir isimle yayınlanacaktı. Parçaları da başka bir biçimde düzenlenecekti. Geçen seneye kadar onun adını "Avrupa Yolları" diye koymayı ve bölümlerini de gezi kitabı gibi düzenlemeyi ve de Doğu, Batı, Kuzey ve Güneyden Avrupa'ya gidişimizden dolayı karıma hediye edecektim. Ancak o gün aklıma geldiği için veya da elimin yazmaya cesaretlenmesi için Veledî (oğlum) olmadı."⁵⁶⁰

Vefât ve eserin yazılma aşaması yazarın mukaddimede anlattığına göre şöyle gelişir.⁵⁶¹

Memdûh, 6 Haziran 1919'da Kahire'de anneannesinin evinde doğdu. Anneannesi 36 yaşındaydı ve Heykel'in karısı ve baldızından başka kimsesi kalmamıştı. Bu genç anneannenin vücudunu zayıflık eritiyordu ve annelik, ona tüm hisleri, acıları unutturuyordu. O, şeker hastası idi. Kızı, bu çocuğu doğurunca çocuk annesiyle ilgilendi. O kadar çok çalıştı ki tüm gücünü tüketti. Sonra hastalandı ve henüz loğusa olan kızı ve küçük oğluyla alakadar olamadı. Küçük kızı 12 yaşına basmıştı ve derslerinde bocalıyordu. Çünkü o, küçüklüğünden beri annesinin işlerine bakmıştı. İşte tüm bu olaylardan sonra, lohusa olan kızı, bu hasta annenin işlerini görebilmek için yatağını terk etmek zorunda kaldı. Ancak anne bir ameliyat geçirir ve 3 temmuz 1919'da Memdûh'un doğmasından 27 gün sonra vefat etti.⁵⁶²

Bunun üzerine karım, kendi durumunu unutacak şekilde üzüldü. Hatta o dereceye vardı ki nerdeyse "çocuk öleydi" temennisinde bile bulunacak gibiydi. Biz hala iki gençtik. Çocuk ilgi istiyor, anne ise vermiyordu. Onu bu şekilde

⁵⁵⁸ A.e., I, muk., 19.

⁵⁵⁹ Goldschmidt, "Haykal Muhammad Husayn", 791.

⁵⁶⁰ Heykel, *Veledî*, muk., 7-8.

⁵⁶¹ Olayların gelişimi Heykel'in kendi ağzından verilecektir.

⁵⁶² Heykel, *Veledî*, muk., 7.

konuşturan aşırı hüznü, kaderin onun için hazırladığı gaybın perdelerini görmesine engel oluyordu. Kendisini üzüntüye teslim etti. Onun, bütün olaylar karşısında kendisini keder ve gama teslim olmasını yanlış bulan Heykel, kadere rıza göstermek gerektiğini, hayat tarafından bizim başımıza gelen en ağır şeyin bile bizim sevinmemize engel olacak şekilde ruhlarımızda bir etki bırakmaması gerektiğini düşünüyordu. Tıpkı çalışmanın bizim hayatımıza onur, sevincimize sevinç katan en büyük kaynak olması gibi.⁵⁶³

Mevsimler ve seneler geçti, yüreklerde bu hüznü unutuldu. Ancak eşimi annesinden mahrum eden kader biricik Memdûh'u ona bıraktı. 1925 senesinin Kasım ayının ilk haftası oğlum hastalandı. İlk önce bir teşhis koyamayan doktor daha sonra "difteri" kanısını koyar. İşte bu anda annelik basîreti sanki onun ölümünü gördü ve ağladı, elini onu ölümden kurtarmak için uzattı.⁵⁶⁴

Tam doktorun, tüm tehlikeler sona erdi, dediği bir dönemde; "12 Kasım Cumartesi akşamı, hastalığından bu yana geçen günlerden (sağlıklı diye) en fazla tatmin olduğum halde işime gittim. Gece yarısı eve döndüğümde evimde ışıkları ve açık kapıyı gördüm. (Eve) Girdim ve beni karım şu kelimeyle karşıladı: Memdûh, öldü!" Heykel, yıllar sonra bu anı hatırladığında: "O ikisini iştmemden 5 veya daha fazla sene geçmesine rağmen bedenime sarsıntı sirayet ediyor ve şu an bu iki kelimeyi yazdığım için vücudum titriyor" cümlesiyle ifade edecektir. Ertesi gün baba evinden Allah'ın ve genç anneannenin yanına, ahirete göç eder. Yazar bundan sonra değişmiş ve artık ilk anda karısıyla karşılaşmaya korkar hale gelmiştir. Ertesi sabah karısının kafasında çözüm bekleyen bir çok sorunun meşguliyeti olduğu halde –ki onlardan en büyüğü onun deyimiyle "o ve ben"dir- karşılaşırlar. Sorunun üzerinden uzun seneler geçmesine rağmen ne o ne de karısı, şu soruyla yüzleşememektedir: Kadere boyun mu eğecekler; yoksa onu yenecekler mi? Her ana baba gibi ona hastalığında nasıl davrandıklarını, ona karşı sert bir söz söyleyip söylemediklerini düşünüyordular.⁵⁶⁵

Olaydan bir süre sonra Heykel toparlanmıştır. Bunu, onun şu cümlelerinden anlıyoruz: "Ancak ben kazanın hükmüne baş eğdim ve işimi Allah'a havale ettim, (zaten) işlerin sonu ona döner." Bu fikirle, insana acı, elem,

⁵⁶³ A.e., 8.

⁵⁶⁴ A.e., muk., a.y.

⁵⁶⁵ A.e., muk., 9.

ve hüznü veren işlerden kurtulmanın yolunu çalışmakta bulmuş ve üçüncü gün bürosuna dönmüştür. Her zaman olduğu gibi gazetecilik yapmaya devam edecektir. Ancak akşamları eve döndüğünde elemi artıran şeyleri görmekten ve işitmekten de kendini kurtaramıyordu. Çareyi her üzüntü anında sabretmek için bir sebep aramakta bulmuştur. Heykel'e göre Sudan dönüşünde başarılı da olmuştur. Bu yolculuğa çıkmadan önce kararsız olan Heykel, dönüşte evini de başka bir yere taşımaya karar verir.⁵⁶⁶

Karısının çöl havasından rahatsız olmasıyla beraber, doktorlar ona yolculuğu zaruri görmüşlerdi ki, onun da sırt ağrıları sebebiyle bir süre dinlenmesi gerekiyordu. İşte bu iki sebep, onun yolculuğunu zorunlu kılıyordu. 19 Temmuz 1926'da bir gemiyle önce Marsilya'ya oradan da Paris'e doğru yola çıkmıştı. Gezi amacına ulaşmıştır ve her ikisi de zihinlerindeki o yorgunluğu atmışlar ve geleceğe bakmışlardır. En çok eşine yarayacaktır: "Paris bana hayatın tadını geri verdi."⁵⁶⁷

3.5. Sevratü'l-Edeb

İlk defa 1928 yılında yayınlanan eser yazarın o sıralarda yayınlamış olduğu makalelerinden oluşmaktadır. Eserin en önemli özelliği şüphesiz edebi görüşlerinin küçük bir mecmuası niteliğinde olmasıdır. Ancak yazarın düşüncelerindeki değişmeye paralel eserin ikinci baskısında hemen düzeltmelerin gelişi⁵⁶⁸ doğrusu çalışmanın yapısını bozmuştur.

Ancak Heykel bununla muhtemelen okuyucuyu kendisinin umudunu kestiği bir şeye yönlendirmek istememiştir. Zira bu düzeltmeleri yapana kadar Firavunculuk akımının savunucularındandı ve bu nedenle de çok eleştiri alıyordu. Ancak bu yeni dönem onun eskiyi tamamen terk edip her şeyiyle İslam medeniyetini tek kurtarıcı seçmesi değildi.

Fikrilerindeki değişiklikler doğrultusunda yapmış olduğu değişikliklere esere yazdığı önsözde işaret etmiştir. Ayrıca kitabın adını "Milli Edebiyata Doğru" koyacakken daha sonra bundan vazgeçmiştir. Zira ilk bölümler milli

⁵⁶⁶ A.e., muk., 10-2.

⁵⁶⁷ A.e., muk., 13.

⁵⁶⁸ Heykel, *Sevratü'l-Edeb*, muk., 7.

edebiyatla ilgili değildir.⁵⁶⁹ Yukarıda sözü edilen değişikliklere rağmen eserin bütüncül bir düşünceyi savunduğunu söyleyebiliriz.

Kitabın savunduğu temel fikirler toplumdaki edebi duygunun yoksunluğu üzerinde durmakta; gelişmeye muhtaç olan Mısır'ın da Batı toplumları gibi gelişebilmesi için onların yapmış olduğu rönesansın benzerini bu toplumun da yapabileceğini kavratmaya çalışmaktadır. Bu anlamda işe ifade ve görüş özgürlüğünü savunmakla başlar çünkü o olmaza devamının olmayacağını düşünmektedir. Sonrasında edebiyat/edebiyatçının tanımı ile devam eder ve daha ilk anda görüşlerini “sanat toplum içindir” tezi etrafına yerleştirir. Ve ileriki bölümleri bu bağlamda ele alır ve yapılabileceklerin neden, nasıl yapılacağını verdiği kapsamlı örneklerle kavratmaya çalışır. Ve eserin her yerinde vatani için bir şeyler yapmaya çalışan bir vatansever görüntüsünü bozmaz.

Ona göre yenilenme kavramı ile birlikte iki soru ortaya çıktı: nereye gidiyoruz? Ve neye yöneliyoruz?

Bu soruların sorulması ve bu konu üzerinde durulması doğaldı. İnsanlık medeniyetinin yüksek bir yansımasının ancak ilim ve edebiyat ile mümkün olabileceğini savunuyordu. Mısır için iç içe geçmiş çeşitli medeniyetler vardı. Şartlardan dolayı Mısır batı hükümlanlığına boyun eğmişti.⁵⁷⁰ Heykel'e göre Batı medeniyetinin ilk diriliş nüvesi Yunan Felsefesinde yatmakta iken onlar bunu görmüşlerdi ve her şeyiyle kanunlarına edebiyatlarına ilimlerine bu nüveyi başarıyla ekebilmişler ve neticede bugün kendisine hayran bırakan bir toplum yaratmışlardı. Batı kendi içindeki değişimleri Descartes'ten başlayarak herhangi bir rahatsızlık duymadan, Yunan ve Roma medeniyeti ile bağlarını koparmadan gelişerek izlemişti. Veya da Hristiyanlık ile bağlarını koparmadan.⁵⁷¹

Heykel, aynı bağın edebi alanda da kesilmeksizin sürdürüldüğünü savunur ve şöyle iddia eder: “Sen, İngiliz, Fransız, Alman veya Avrupa ülkelerinin birisinden dilediğinin edebiyatını okuyabilirsin, neticede daima bu bağın güçlü ve

⁵⁶⁹ A.e., a.y.

⁵⁷⁰ bu satırların yazarı bazı düzeltmeler yapmadan önce Mısır'ı işgal edip medeniyetini harab eden bir diğer medeniyet olarak da İslâm medeniyetini kabul ediyordu. Bundan dolayı da bir çok tenkit almıştı. Bkz., “‘A‘dâü'l-Müslimîne el-Muhâribüne leh”, a.g.e., 115-7; “Di‘âyetü'l-İlhâd,” a.g.e., 119-21.

⁵⁷¹ A.e., muk., 12.

açık olduğunu görürsün.” Ona göre bu durumda Mısırlıların ne yapması gerektiği, hangi medeniyete bağlanması gerektiğini sorar. Bu konuyu fikir adamları da sormuştu ve mazide bir yerlerde ilham alınacak bir edebiyat ve felsefesi bulunduğunda karar kılmışlardı. Bu arada fazla itibar görmeyen diğer bir kısım da Türkiye’de yapıldığı gibi Batı medeniyetinin her türlü kültür ögesini almayı savunmuştur.⁵⁷²

İşte yazarın bu amaca matuf olarak yazdığı bu makaleler Nil’in çocuğuna kendisini yeniden yaratmayı değil de bünyesinde var olan yüzyıllardır bastırılmış olan öz benliğin canlandırılması ve toplumsal uyanışın gerçekleştirilmesi fikrini kazandırmaya çalışmaktadır.

3.6. el-Edebü ve'l-Hayâtü'l-Mısriyye

Heykel’in dönemin şairleri ve şiirleri üzerine değerlendirmelerini ele alan bu eserde⁵⁷³ yazarların hayatları, doğdukları-büyüdükleri ortam, eğitim gördükleri çevre, eğitim düzeyleri, dönemin siyasi ve ekonomik yapısı ayrıntılı olarak incelenir ve bu çerçevede şairin şiirlerinden örnekler verilir; bu şiirlerin daha önceden ele alınan çevresel etkilerden ne kadar etkilenmiş olduğuna dikkat çekilir.

Bu eserin içindeki bölümlerden Bârûdî ve Şevkî’nin eserlerine Heykel, daha önce bir mukaddime yazmıştır. Bu mukaddimeler ve eserin diğer bölümlerinde Fransız eleştirmen Hippolyte A. Taine’in eleştirel yaklaşımı yazar tarafından Mısırlı şairlere ve şiirlerine uygulanmış, özellikle geçmişle (klasik Arap Edebiyatı) mukayese yapılmış ve bu açıdan topluma, toplumun ihtiyaçlarına hitap ettiklerine dikkat çekilmiştir. Bu manada yazar bu eserleri beğendiğini ifade etmiştir.

Eser şu bölümlerden oluşmaktadır:

- Mahmûd Sâmi el-Bârûdî (1838-1904), (s.27-69).
- Hâfız İbrâhim (1872-1932), (69-101).
- Vataniyyâtü Hâfız, (s. 101-111).
- Zikrâ Hâfız İbrâhim, (s. 111-121).

⁵⁷² A.e., muk.,

⁵⁷³ Bkz., Goldschmidt, "Haykal Muhammad Husayn", 791.

- Ahmed Şevkî (1868-1932), (s. 121-143).
- En-Nesîb fî Şî'ri Şevkî ve Rûhu'l-Vasfî's-Sâriyetü fih- (s. 143-159).
- Risâletü's-Şevkî eş-Şî'riyye, (s. 159-173).
- Şevkî ve'l-Mülhametü'l-Kavmiyye, (s. 173-181).
- Hâtime: Tekrîmü Şevkî ve Hâfız ve Mutrân, (s. 181-193).

3.7. 'Aşeratü Eyyâm fî's-Sûdân

Sudan'da On Gün, Heykel'in basın mensubu olarak Nil üzerindeki⁵⁷⁴ Makrar Barajının açılışı esnasında Sudan'a gidişini ve orayı anlattığı bir eseridir.⁵⁷⁵

Yazarın 1927 yılında yayınladığı bu eseri elimizde olmamakla birlikte genel olarak Sudan, Mısır için önemli bir yerdi: Tüm Mısırlılar onu Nil'in kaynağı kabul ederler. Ve Nil de Mısır'ın hayatıydı.

O dönemde İngiliz denetimi devam etmekteydi ve Sudan da İngilizlerin işgali altındaydı. Mısır orayı çok istemekle beraber savaş sonrası bir daha geri alamamıştır.

3.8. Terâcimu Mısriyye ve Ğarbiyye

Bu eserini de muhtemelen Mısır'ın Edebi rönesansına yardımcı olması amacıyla yazmıştır. Eserde Kleopatra, İsmail Paşa- Tefvîk Paşa- Muhammed Kadri Paşa, Butrus Ğâlî Paşa, Mustafa Kâmil Paşa, Kâsım Emîn Bey, İsmail Sabrî Paşa, Süleyman Paşa, Bethowen, Taine, Shakespeare ve Shelley nin hayatlarını ve ömürleri boyunca yaptıkları işleri anlatır. Ki bu işler kalıcı olmuştur ve onları sıradan bir insan olmaktan öteye yüce mevkilere ulaştırmıştır. Aynı zamanda da onlara karşı beslediği saygıyı ifade etmek ister.⁵⁷⁶

İşte bu eserini yazarak söz konusu kimselerin Mısırlı edebiyatçılara ve politikacılara örnek olmasını arzular. Eserde bulunan isimlerden de anlaşıldığı

⁵⁷⁴ Görgün, *a.g.m.*, 289.

⁵⁷⁵ Gibb, *a.g.e.*, 288.

⁵⁷⁶ Heykel, *Terâcimu Mısriyye ve Ğarbiyye*, 7-9.

gibi Batılı ve Doğulu (Mısırlı) şahsiyetler incelenmiştir.⁵⁷⁷

Esere Mısırlı siyasetçileri almasının nedeni Mısır'ın tarih boyunca çektiği ızdıraplara son verebilecek kişilerin, yani kendi politikacılarının kendi içerisinden çıkabileceği özgüvenini onlara kazandırmaktır. Böylece onlar yüzyıllardır süren boyunduruk altında yaşamayı benliklerinden söküp atabileceklerdir.

3.9. Hayâtü Muhammed

Heykel'in İslâm kültürüne ve tarihine yönelişinin bir göstergesi olarak kabul edilen bu eser, 1935 yılında yayınlandı.⁵⁷⁸ Bu eser doğulu ve batılı bir çok yazar tarafından çok beğenilmiş ve bir çok defa tıpkı basımı gerçekleştirilmiştir.

Heykel eserinin önsözüne İslâm İmparatorluğu'nun oluşumunu, daha sonra tüm dünyaya Osmanlı Devleti sayesinde mesajını yayışını ve o günden bu güne ona hiçbir dinin üstünlük kuramadığını ifade eder.⁵⁷⁹ Daha sonra İslâm ile Hristiyanlık'ın karşılaşması; Hz. İsa ile İslâm'ın ona bakışı; iki dinin temel ilkeleri; İsa'nın çarmıha gerilmesi meselesi ve olaya İslâm'ın yaklaşımı; Roma İmparatorluğu ve müslümanlar arasındaki ilişkiler ayrıntılı olarak verilir.⁵⁸⁰

Çoğunluğu Hristiyan olan Batı, müslümanlar kendilerine ne kadar ılımlı yaklaşırsa yaklaşınsın çoğunlukla Muhammed hakkında insafsız davranmışlardır: “Batılı yazarların ne duruma düştüklerini, kör taassuplarını ve aradan asırlar geçmesine rağmen sapıklığı, kin ve düşmanlığı, insanlığın bu iki grubu arasındaki düşmanlığı nasıl körüklediklerini, onulmaz kinlerini ısrarla sürdürdüklerini görebiliyor musunuz? Bunların bir kısmının, bilim, objektif araştırma, özgür düşünce ve insanların kardeşliği sembollerini bayraklaştıran bir çağda yaşamış olmaları daha da hazindir. Gerçi Emile Dermenghem'in de işaret ettiği gibi, bazı insafli yazarların bu konuya objektif olarak yaklaşmaları, bu saptırmanın, çarpıtmanın etkisini bir ölçüde hafifletmiştir. Onlardan bazısı, Hz. Muhammed'in yüce Allah'ın vahiy yoluyla tebliğ etmesini emrettiği risalete kesin olarak iman ettiğini, samimi olduğunu ifade etmiş, bir kısmı Hz Muhammed'in manevi

⁵⁷⁷ a.g.e., a.y.

⁵⁷⁸ Bizim elimizdeki kitap bu eserin Vahdettin İnce tarafından 2000 yılında İstanbul'da iki cilt halinde yapılan tercümesidir.

⁵⁷⁹ Heykel, (*Hayâtü Muhammed*) Hz. Muhammed'in Hayatı, muk., I, 23-24.

⁵⁸⁰ A.e., I, muk., 25-35.

büyüklüğüne, üstün ahlâkına, şahsiyetinin yüceliğine ve sayısız faziletlerine dikkat çekmiştir. Bir kısmı, onu tasvir ederken olağanüstü bir üslup, insanı hayran bırakan, kendinden geçiren bir ifade tarzı kullanmıştır. Bununla beraber Batı dünyası, İslam'a ve Peygamberine yönelik bağnaz tutumunu değiştirebilmiş değildir. Onların Peygambere yönelik kinleri o düzeye varmıştır ki, sonunda İslam dünyasının her yanına misyonerler gönderip iğrenç kinlerini kusuyor ve Müslümanların İslam'dan vazgeçip Hristiyan yapmaya çalışıyorlar.”⁵⁸¹

Heykel'e göre onların bu savaşlarının sebepleri irdelenmelidir: “Bizce bu düşmanlığa neden olan etkenlerin başında Batı'nın İslam gerçeğini ve Peygamberimizin yaşam öyküsünü bilmemesi gelmektedir. Hiç kuşkusuz cehalet, kemikleşmiş bağnazlığın, onulmaz tutuculuğun en komplike ve en aşılmaz sebeplerinden biridir. Asırlar geçtikçe bu cehalet katmerleşerek artmış, art arda gelen cahili ve taassubi davranışlar kuşakların yüreğinde putlar ve heykeller oturtmuştur. Bunları kırmak için büyük manevi güce, İslam'ın ilk kez ortaya çıktığı günkü performansına denk bir güce ihtiyaç vardır. Şu kadarı var ki, biz, batılları taassuba iten, bu önünü görmez ve yırtıcı savaşa yönelten, kesintisiz olarak, an be an İslam'a ve karşı körükledikleri bu savaş ateşinin cehaletten başka bir sebebinin daha olduğunu düşünüyoruz. Bu noktada zihnimiz, hemen ilk anda akla gelen, politikaları egemen kılma, halkları yenilgiye uğratıp zenginlik kaynaklarını sömürme gibi olgulara kaymayacaktır. Çünkü bu, bizim kanaatlerimize göre, bilime ve bilimsel araştırmalara dahi sirayet eden azgın taassubun nedeni değil, sonucudur.

Bize göre, bunun nedeni Hristiyanlığın, onun esas aldığı hayattan el etek çekme, dünyayı bir kenara itme, hoşgörülü ve bağışlayıcı olma gibi yüksek manevi değerlerin, binlerce yıl çok tanrılı dinlerin egemenliği altında yaşamış Batı'nın karakteriyle örtüşmüyor olmasıdır. Öte yandan coğrafi konumu da sürekli olarak öldürücü soğuklarla, zor doğa koşullarıyla, kıtlık ve açlıkla mücadele içinde geçen bir hayatı zorunlu kılmıştır. Tarihsel konjonktür, bir gün Batı'nın Hristiyanlığı din olarak benimsemesini dayatınca, çok geçmeden ona kendi mücadelecî, didişmeci karakterini giydirmiş ve böylece onu güzel ve hoşgörü esaslı yapısından uzaklaştırmış, Hristiyanlığın sahip olduğu manevi ahengi

⁵⁸¹ A.e., I. muk., 37-8.

bozmuş İslamiyet ile tamamlanan birlik (vahdet) zincirinin bir halkası olmaktan çıkarmışlardır. Bu birlik, ruh ve bedeni birbiriyle uyumlu hareket eden bir birlikti. Bu birlikte duygular ve akıl arasında paralellik kurulurdu. Birey ve tüm insanlık evrensel düzen içinde, yek diğerinin bir parçası olarak, zaman ve mekan bakımından sonsuzluk içinde hareket ederler. Bizim kanaatimize göre Batı'nın İslam'a karşı takındığı bu olumsuz tavrın gerisindeki neden budur," diyen Heykel, buna delil olarak ta ilk Müslümanlara karşı Habeşistanlıların olumlu tavrını verir.

582

Ona göre Şeyh Muhammed Abduh ve benzeri alimler çıkıp Batı'nın bağnaz yazar ve düşünürlerinin görüşlerini çürütmek için çalışmışlar, ancak onların, hasımlarına karşı güçlü bir pozisyonda olduklarına inandıkları bilimsel yöntemi esas almamışlardır. Yine bu Müslüman alimler dinsizlikle, kafirlikle suçlanmışlardır ki, bu da onların İslam dünyası nazarında itibar kaybetmelerine neden olmuştur. Bu Müslüman alimlerin bu şekilde itham edilmeleri, eğitim sürecindeki Müslüman gençlerin psikolojisi üzerinde derin etkiler bırakmıştır. Gençler bazı Müslüman alimler nazarında "zındıklığın", aklın yargılarıyla, mantıksal düzenle eşdeğer olduğunu düşünmeye başladılar. Bir kısım Müslüman alimlerin gözünde dinsizliğin içtihat, müminliğin de donukluk, hareketsizlik anlamını ifade ettiğini düşündüler ve üzülmeye Batılılar tarafından kaleme alınmış kitaplara yöneldiler. Bu kitaplar genelde felsefi eserlerdi. Gençler bütün dinlerden, özelde İslam dininden uzak durdular. Pratik bilim ve pratik felsefenin, dinsel problemlerin mantık çerçevesinde ele alınamayacağını, bilimsel düşüncenin kapsam alanına girmediğini, dinsel sorunla ilintili soyut metafizik düşünme biçiminin bilimsel metotla bağdaşmadığını ifade ettiğini, bu uzak durma eğilimi daha da pekişti. Aynı zamanda Kilise ile Devlet arasında kesin bir ayrışmanın olduğunu gördüler. Bunun üzerine bilimsel düşünce alanında daha fazla derinleşme eğilimi gösterdiler. Bu düşünce biçimini, bundan kaynaklanan felsefi, edebî ve sanatsal ürünleri daha büyük oranlarda içselleştirme çabası içine girdiler. Öğrenim hayatı sona erip pratik hayata atılınca içselleştirdikleri bu düşünce biçimi, daha önce üzerinde düşünmekten vazgeçtikleri konuları, bir kez daha incelemelerine imkan vermedi. Düşünsel eğilimleri, eğitim sürecinde edindikleri

⁵⁸² A.e.,I, muk., 38-9.

tarz üzere yoluna devam etti. Karşılarındaki akli donukluğu acıyan, aynı zamanda küçümseyen gözlerle seyrettikçe, Batı düşüncesinin ve Batı felsefesinin kucağına iştiyakla atladılar.⁵⁸³

Heykel'e göre, bugün batı bilimsel tarzın ortaya çıktığı yer olduğu için inkar edilemeyecek ve duruma göre istifade edilebilecek ölçüde bilimsel gelişmelerin merkezi konumundadır. O, bu işi bir çok kimsenin yapmaya başladığını; hatta yapılan bu çalışmaların oryantalistler tarafından da takdir topladığı kanaatindedir: "Belirttiğimiz bu bilimsel dayanışmanın hayırlı sonuçlar vereceği bir sırada Kilise harekete geçti. İslam'a ve Hz. Muhammed'e iftira etmekten kaçınmayan ve bu konuda yukarıda işaret ettiğimiz geçmişteki örneklerinden geri kalmayan misyonerleri devreye soktu. Batı emperyalizmi de düşünce özgürlüğü adı altında bu tür iftiraları yapanları olanca gücüyle desteklemektedir."⁵⁸⁴

Bu hareketteki bir diğer tehlike de özellikle Mısırlı Müslüman yazarların da söz konusu çalışmalara destek olurcasına onların görüşlerini paylaşmalarıdır.⁵⁸⁵

Ve Heykel, bu kitabı yazmasını anlatır: "Hayatımın objektif koşulları uyarınca bu saydığım olguların tümünü, İslami Doğu'nun değişik ülkelerinde, daha doğrusu bütün İslam ülkelerinde gözlemleme imkanı buldum. Gerçeği bulmaya yönelik özgür düşünce ruhunun öldürülmek istendiğini somut olarak gördüm. Bu yüzden, sadece İslam'a ve Doğu'ya zarar vermekle kalmayan, bütün insanlığa zarar verecek olan bu sinsi planı boşa çıkarma açısından üzerime görev düştüğünü fark ettim. Tarih boyunca, insanlığın bir yarısına musallat olmuş verimsizlikten, düşünsel kısırlıktan ve donukluktan daha fazla insanlığa zarar veren bir şey düşünebiliyor musunuz? Konuyla illi olarak uzun uzadıya düşündüm ve sonunda İslam mesajını sunan Hz. Muhammed'in hayatını araştırmaya karar verdim. Bir yandan Hristiyanlardan kaynaklanan asılsız iftira ve eleştirilerin hedefini ortaya çıkaracak, bir yandan da Müslüman tutucuların tavırlarının arka planını gözler önüne serecektim. Bu, çağdaş Batılı yönteme dayalı bilimsel bir araştırma ve hakkı ortaya çıkarma, yalnızca gerçeği gözler önüne serme amacına

⁵⁸³ A.e., I, muk., 42-4.

⁵⁸⁴ A.e., I, muk., 44-5.

⁵⁸⁵ el-Beyyûmî, "Muhammed Hüseyin Heykel ve's-Sîretü'n-Nebeviyye", c.54, s.5, 559-60.

yönelik olacaktı.”⁵⁸⁶ Ona göre: “Bu kitap, böylesine önemli bir konuda bilimsel açıdan gerçekleştirilmiş İslami araştırmaların bir başlangıcı niteliğindedir.”⁵⁸⁷

Eseri, yazmadan önce bir çok kaynaktan araştırma yapar. Bu kaynaklar İslami yazarlar olduğu gibi Batılı oryantalistler de olabilmektedir. Bu okumaların bir sonucu olsa gerek eserin içinde özellikle tartışmalı konularda (mesela, İbrahim ve İsmail Peygamberlerin Hicaz’a gidişleri, Hz. Muhammed’in göğsünün açılması olayı, Garânîk hadisesi, ifk olayı)⁵⁸⁸, Sir William Muir’in ve oryantalistlerin iddialarını,⁵⁸⁹ görüşlerini ve buna karşı kendi fikrini verir.

Heykel, kendisinin bu çalışmayı yapmış olmakla birlikte, (ki Hz. Peygamberin hayatı ile ilgili araştırmalar hususunda, varılabilecek son noktaya ulaştığını ileri sürmez) Hz. Muhammed’in hayatının bazı dönemlerinin sadece bir araştırmanın konusu yapılabileceği görüşündedir. Ona göre bu gayret sadece Müslümanların değil tüm dünyanın hayrına olacak verileri doğuracaktır. Bu açıdan bu çalışmayı; “... insanlığa elini uzatsa dokunacağı yepyeni bir uygarlığı gösterecek niteliktedir.”⁵⁹⁰

Eserin ikinci baskısına da bir önsöz yazan Heykel, burada bazı noktaları açıklığa kavuşturmuş, eser hakkındaki övgü ve takdirleri ifade etmiş, kendisine yapılan bazı itirazlara ve kitapla ilgili iddialara cevap vermiştir.⁵⁹¹

Bu eserle ilgili son olarak Heykel’in araştırma metodunu vermek yerinde olacaktır: “Bu misyonu yerine getirmeye karar verdiğim andan itibaren, gerçeği, sadece gerçeği ortaya çıkarmak amacıyla çağdaş yöneme dayalı bilimsel bir incelemeyi esas aldım... Bu araştırmanın sırf bilimsel bir araştırma olmasını diliyorum. Bir diğer dileğim: bu çalışmayla, daha kapsamlı ve daha derinlikli araştırmalara yol açmış olmaktır. Beklenen yeni uygarlığa doğru yol alan insanlığa yol gösterme misyonunu üstlenen bilimin önündeki ruhsal ve psikolojik sorunları çözümlenektir. Araştırmalar derinlik kazandıkça, insanların, uzun süre, bilimsel nedensellik çerçevesinde izah edilemeyeceklerini sandıkları birçok şeyin

⁵⁸⁶ A.e., I, muk., 45-6.

⁵⁸⁷ A.e., I, 109.

⁵⁸⁸ Bkz., a.e., I, 144-145, 173, 244 ve II, 202.

⁵⁸⁹ Bkz., a.e., II, 85-6, 141-6, 150-5; bu iddialar için bkz., el-Beyyûmî, “Muhammed Hüseyin Heykel ve’s-Siretü’n-Nebeviyye”, c.54, s.4, 602-3.

⁵⁹⁰ A.e., muk., 50-1.

sırlarının ortaya çıkacağından, akıllarını kullanan insanların önüne apaçık bir şekilde sereceğinden en ufak bir kuşku duymuyorum. İnsanlar evrenin ruhsal ve psikolojik sırlarına vakıf oldukça, evrenle ilişkileri güçlenecek ve bu ilişkiden dolayı daha çok mutlu olacaklardır... Bazılarının sandığı gibi böyle bir çalışmanın gerçek amacı, salt dini bir amaç değildir. Tersine böyle bir çalışmanın gerçek amacı, insanlığa Hz. Muhammed'in hareket metodu aracılığıyla somut olarak gösterdiği kemal yolunu nasıl izleyeceğini göstermektir." Ona göre bir çok oryantalist ve Müslüman yazar bilimsellik dolayısıyla kamufle ettikleri araştırmalarında şahsi tutku ve eğilimlerinin etkisinde kalmıştır. Her iki grubun da ilgi çeken belirgin özellikleri, öteki tarafın kurguladığı olayları, kendi çalışmalarına objektif bilimsel verilermiş gibi esas alması ve bununla sırf gerçeğin hedeflendiğini sanmasıdır oysa bu veriler, söz konusu çalışmayı yapanların kişisel karakterlerinin eğilimlerinden büyük ölçüde etkilenmiştir. "Eğer bu araştırmacılar, biraz zahmet çekmeyi göze alır da başkalarının yaptıkları araştırmaların objektif bir ayıklamaya tabi tutabilirlerse, hiç kuşkusuz, söz konusu kişilerin hayallerinin ürünü olan olayları rahatlıkla belirleyebileceklerdir. Eğer bir araştırmacı, son gücüne varıncaya kadar, kişisel tutkularının etkisinden soyutlanmaya, karakteristik eğilimlerinden sıyrılmaya çalışırsa ve bilimin kurallarını, göz alıcı çıkarsamalarını incelemelerinin esası haline getirirse, kuşku yok ki yazdıkları şeyler, kişisel eğilimlerinin ve tutkuların dürtüsüyle yazılan şeylerden gönüller üzerinde çok daha fazla bir oranda ve kalıcı etki bırakacaktır."⁵⁹²

3.10. Fî Menzili'l-Vahy

Heykel, burada siyasetçi kimliğinin yanında inançlı bir müslüman olarak karşımıza çıkmaktadır. Harem-i Şerif'i, Nebî (as)'yi seven, İslam'ın risaletini yumuşak ve çağdaş olarak araştıran birisi...⁵⁹³

1355/1936 yılında yerine getirdiği hac farızasının sonrasında bu eseri yazmıştır.⁵⁹⁴ Eser 1937 yılında yayınlanmıştır.⁵⁹⁵

⁵⁹¹ A.e., 55-101.

⁵⁹² A.e., 101-4.

⁵⁹³ en-Nedvî, *a.g.m.*, 15; Brockelmann, *a.g.e.*, III, 210; Üzün, *a.g.e.*, 335; Gershoni, *a.g.m.*, 213.

⁵⁹⁴ A.m., 16.

⁵⁹⁵ Goldschmidt, "Haykal Muhammad Husayn", 791.

Heykel bu eseri yazana kadar bu sahada başka yazarlar tarafından bir takım eserler yazılmıştır:

er-Rihletu'l-'İyâşîyye: Ebû Müslim Abdullah b. Muhammed el-'İyâşî tarafından yazılmıştır. *er-Rihletu'n-Nâsırıyye*: Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. el-Mahzûmî tarafından yazılmıştır. Aynı isimli bir başka eser de Muhammed Bey Lebîb el-Bettûnî tarafından kaleme alınmıştır. *Mir'âtü'l-Harameyn*, İbrahim Rıfat Paşa'nın eseridir. Yine sonraları müslüman olan Burkhadt isimli bir Avrupalı da önce Arapça dilini ve Kur'ân okumayı öğrenmiş, 1815'te de Hicaz'ı ziyaret etmiştir. Heykel bunu "*Burhat*" olarak zikreder.⁵⁹⁶

O, kendisinden önceki diğer seyahat eserlerini de okumuştur. Şüphesiz siluet çok değişmiştir. Doğulular ve batılılar için kaynak olan eski-yeni bir çok eserden faydalanmıştır. el-Ezrakî'nin *Târîhu Mekke*'si, es-Semhûdî'nin *Vefâu'l-Vefâ*'sı ve *Şifâu'l-Gırâm bi Ahbâri'l-Mescidi'l-Harâm*'ından ve İngiliz Richard Barton'un *The Pilgramege to Mecca and Madina*'sinden faydalanır. Onun bu eserleri okumasından kastı eserinin resmi bir vesîka ve karşılaştırmalı bir araştırma olmasını arzulamasıdır.⁵⁹⁷ Eser, "Mısır ve Sudan'ın Meliki I Fâruk'a" armağan edilmiştir.

O, milyonlarca müslümanın kalbinin vahyin indiği yere top yekun bağlı olup, ona karşı ayrı bir sevgi duyulduğunu söyler. Her nerede olurlarsa olsunlar yüzlerini o tarafa dönerler. Yine hac farîzasını edâ ederken Kâbe'ye ve Resûl'ün kabrini ziyaret etme arzusu onları teşvik eder. Ona göre oraya kimisi Resûlullah'ın durduğu yerlerde durmak ve ondan haz almak için; kimisi de ilmî olarak bu çevrenin sırrını araştırmak için gider.⁵⁹⁸

Bu bölge yazar, şair ve ilim adamlarının kalplerinin ilgilenmesinin gerekli olduğu bir yerdir. Zira oranın sırlarının araştırılmasıyla ruhundan ilham alınabilecektir. Asırlar boyunca çeşitli milletler, hatta Müslümanlardan başka milletler de onlardan ilham almışlardır.⁵⁹⁹

Kendi ifadesine göre o, önce Peygamberin hayatını yazmaya başlayıp onu bölümler halinde yayınlıyordu. Ancak işin sonuna doğru bunların yeterli

⁵⁹⁶ En-Nedvî, *a.g.m.*, 8-10.

⁵⁹⁷ *A.m.* 11.

⁵⁹⁸ Heykel, *fî Menzili'l-Vahy*, muk., 9.

⁵⁹⁹ *A.e.*, muk., 9.

olmadığını ve bizzat Peygamberin memleketine gitmesi gerektiğini düşündü. Seyahatinden önce bu seyahatin yeni bir eserin kaynağı olacağını düşünmüyordu. Fakat orayı gezip gördükten sonra bu fikir zihninde oluşmuştur.⁶⁰⁰

Onun düşüncesinde İslamiyet'in en önemli esası "tevhit"tir. Nitekim bu hususu Vahhabîler de vurgular. Ancak Kâbe'nin bulunduğu bölgede insanların inançlarının ve hislerinin ilgili olduğu alanlarda düzenleme, ıslah yapılmalıydı. Bu düşünce yolculuğunun başından itibaren kafasındaydı. O, Arafat'ta vakfe esnasında arkadaşları ile bu düşüncelerini paylaştığı toplantılar düzenlemeye başladılar. Hatta bu konuyla ilgili görüşlerini içeren dileklerini Arap hükümetine de iletmiştir. Ancak bunlar bu eserde verilmemiştir. İlk nedeni bunun, kitabın amacı olmamasıdır. İkincisi ise hayatın değişimi sürekli, dün iyi, güzel, doğru olan bugün kötü, çirkin, yanlış olabilmektedir. Yeni çağın ihtiyaçları farklıdır. Böyle düşünmekle beraber Arap toplumunun tenkit edilecek noktalarını eleştirmekten geri durmaz. Zira ona göre ıslahın başlangıcı (eleştiri) kritiktir. Zayıflığa sevk eden sebeplerin ortaya konulması hastalığın teşhisidir ki, sonuçta ilacın belirlenmesi kolaylaşır.⁶⁰¹

Heykel, bu mukaddes yerlerde, mevcut durumu kritik etmek için bulunduğunu; ancak bu arada çabasının çoğunu da Resulullah'ın oradaki eserlerine ayırdığını söyler. Onun gittiği yerlerde yürür ve onun hayatındaki önemli olayları araştırır. Bu bölgenin vahyin inmesi için seçilmesindeki sırra vakıf olmayı amaçlar. Bu arada modern ilmi metotların süzgecinden geçirmiş olduğu mantık ve inançların da, gördüğü şeyleri düşünüşüne sınır koymasına kesinlikle izin vermez. Zira o, kendisinin tüm dînî mirasını inceleyip araştırdığı bu süzgeçten geçirdiği ve bu şekilde sağlam bir inanç temeli oluşturduğu; şayet asılsız bir şeye inanıyorsa bunu terk ettiği kanaatindedir. Ona göre "âlim" ismine gerçekten layık olan kişi güzel olan mücadele metotlarıyla ulaşılan hakikat ile kulağını tatmin (gönlünü ikna) eden kişidir.⁶⁰²

Hira Dağı ve Mağarası, Tâîf'teki Addâs Mescidi, Akabe Mescidi, Sevr Dağı, Kuba Mescidi, Mescid-i Nebevî, Medine'deki tarihi eserler ve ilk savaşın

⁶⁰⁰ A.e., muk., 10.

⁶⁰¹ A.e., muk., 12.

⁶⁰² A.e., muk., 12-13.

yapıldığı Bedr Meydanı⁶⁰³,... tüm bunlar onun içine celâl ve azamet salmakta ve sanki olaylar dün olmuş gibi hissetmekte, olaylar içine büyüklük ve yücelik ilham etmektedir. İşte bu kitabında mümkün olduğunca bu duygularını tasvir etmektedir. Ona göre Resulullah'ın tüm gücüyle insanların içine yerleştirmeye çalıştığı bir mana vardı: En yüce misali insanlara göstermek. İslam'daki en yüce örnek ise iyilikte Allah'ın rızasını kazanmak, takvâ ile elde etmek ve kişinin kendisi için istediğini başkası için de istemesi... İşte bu yüce manalar Arap Peygamber'in ve İslam'ın öğretilerindendir. Peygamberin eserleri bu manaları Arabistan'da bulunanlara ilham ediyor.⁶⁰⁴

O, altın çağ olarak isimlendirdiği bu dönemin sona erdiğini ve bunun sebebinin de, onların kendilerini değiştirmesinden dolayı Allah'ın onları pişmanlık duyulacak bir şekilde değiştirmesi olduğunu vurgular. Bu konu üzerinde durmaya devam eder: Bu gerilemenin sebebi müslümanların, dinlerinin yüce öğretilerini, yüce gayelerini unutup, elde ettikleri ganimet ve mallarla uğraşmanın bu yüce gayelerle uğraşmayla aynı şey olduğu sonucuna varmaları; bu dinin özünü anlamadan farzlarını öğrenmeyle yetinmeleri ve doğru imanı unutarak dünya ve ahiret hayatı ile ilişkileri düzenleyen bir hukuk oluşturmaları sonucuna varır. Bu çerçevede islâmî bölgeler günümüze kadar donukluk ve cehaletin pençesinde oldukları için gelişip atılım yapamamışlardır. Ancak o bu anda umutludur.⁶⁰⁵

Heykel gerilemenin sebeplerini ele aldığını; ayrıntıya girmedğini zira konunun içeriği sebebiyle tüm islâmî devletleri kapsayacağını, bu işin bir kişiye zor olduğunu bu açıdan sadece Arabistan'ın geri kalışını inceler. Eseri yazarken Arap tarihini, bölgelerinden ayrılışlarını, yerlerine başkalarının geçişini vermeyi öncelikle düşünmemiş ancak geri kalmada siyâsî ve toplumsal sebeplerin, din ve inancın etkin olacağını düşünüp bunlara işaret etmiştir. Bu açıdan bu eser İslam Tarihi kaynaklarından değildir ve bölgesel takvim yoktur.⁶⁰⁶

O, eskiden yenilikçi olup *Hayât-ü Muhammed*'i ve bu kitabını yazmasıyla

⁶⁰³ Bu arada Heykel Vahhabîler'in bölgede yaptıkları yıkımların şiddetini de vurgulamadan geçemez. *A.e.*, muk., 16.

⁶⁰⁴ *A.e.*, muk., 16-17.

⁶⁰⁵ *A.e.*, muk., 17-19.

⁶⁰⁶ *A.e.*, muk., 20-21.

birlikte değiştiğini iddia edenlere karşı çıkar ve kendisinin msteşriklere ve saldırılarına, hr ve ilm araştırma metoduyla karşı koyduğunu, düşünce ve ifade özgürlüğünü savunduğunu, cehaletin düşmanı olup her türlü bağdan kurtulduğunu savunur. Heykel, toplumsal geri kalmışlığı önlemeyi, bu işe bir çare bulmayı ve ilm açıdan ilerlemeyi dşndğğn sıralar, geçirdiği fikrî evreyi şöyle ifade eder: “tıpkı arkadaşlarıma olduğu gibi bir süre, bana Batı’nın aklî ve ilm hayatını nakletmek bu ilerlemenin yolu gibi geldi. Batı’nın aklî hayatının nakledebildiğimiz kadarını nakletmeye ihtiyaç duyduğumuz hususunda arkadaşlarıma katılmaya devam ettim. Ancak ben, rh hayat hususunda onlara aykırı düşer ve bu hususta Batı’da bulunan şeylerin, almamız için uygun olmadığını düşünür oldum. (Zira) bizim rh tarihimiz Batı’ninkinden başkadır ve rh kültürümüz onun kültürünün dışındadır.” Ona göre Batı daha ilk çağından beri Hristiyan papalığın belirlediği kilise tarzı düşünceye uymuştur. İslam tarihinde ise bu türden düzen kurmak isteyen mezheplerle savaşılmıştır. Bundan dolayı Doğu, Batı’yı rh acılara ve bu acılardan doğan siyâsî devrimlere sevk eden nedenlerden temiz olarak kaldı. Ayrıca Doğu’da müslümanların çevresinde yaşayan hristiyanlar da, Batı’da kardeşlerinin uğradığı devrim ateşine ve millî savaşlara katılmadan sknet içinde yaşadılar. Batı’da hristiyan kilisesinin emirlerine karşı çıkmak (kilise) dine başkaldırmak demekti. Onun için moral değerler dilediklerini koyup-kaldıran din adamlarının elindeydi. İslam ise kiliseyi tanımaz, ona göre Allah’a en yakın olan, ondan en çok sakınandır. “şüphesiz Doğu’da rh hayat insanlara cehalet kp, zihinler eksikleşip gönüller yara alıp, kalpler donuklaşıncaya kadar mutlak zgr olarak kaldı. Bu açıdan İslam’ın parlak dönemleri fikir hürriyetinin kısıtlandığı bir ana şahit değildir.” Burada Heykel “Doğu’yu nasıl ilerletebiliriz?” sorusunu sorar ve şöyle cevap verir. şu halde tarihimiz, kültürümüz, kalbimizin derinlikleri ve mazimizin gizlerinde kendisiyle zihinlerimize eksiklik veren, tabiatımızı susturan ve kalplerimizi durgunlaştıran şeylerden kurtulmak için kesinlikle araştırmamız gerekir.⁶⁰⁷

Heykel kendisi ve bir çok arkadaşı, yurttaşlarına batının manev, rh hayatını ve manevi kültürünü kendilerine bir kandil ve hidayet vesilesi olarak getirmeyi düşünmüştür. Fakat bir süre sonra tohumu biteceği yerin dışına ektiğini

⁶⁰⁷ A.e., muk., 21-24.

farketti. Zira yer, tohumu ufaltmış ve öldürmüştü. Bundan sonra uzak tarihî mirasların en güçlüsü olan Firavunlar dönemine gitmiş ve yeni bir oluşumun ilhamını buralarda aramıştır. Ancak ona göre aradaki uzun zaman ve aklî durgunluk, o çağ ile bu çağın arasını, yeni bir canlanma hareketine imkan vermeyecek kadar açmış, bağ kopmuştur.⁶⁰⁸

O, bu arayışın sonunda sadece İslam tarihinin bu tohumu ekmeye ve meyve bitirmeye elverişli olduğu sonucuna varır. Zira bu tarihte, insanları harekete geçirip gelişmeye, ilerlemeye ve başarıya götürecek bir canlılık ve uygun bir fikrî anlayış vardır.⁶⁰⁹

Ona göre tevhit inancı fikir hürriyetinden, insânî birliğe götürür. Onun biricik prensibi sevgi ve kardeşliktir. Müminler başı ve sonu barış olan bir millettirler. Heykel, İslam'ın bu inancının bugünkü dünyada revaç bulan milliyetçilik akımına yönelme, onu yüceleştirme; milletlerin kılıç ve sömürge ile ayakta kalması prensibine karşı olduğunu düşünür. Doğu milletleri bu milliyetçilik akımından etkilenmiş ve bunun sonunda kendilerine buğz eden Batıya karşı durabilecek bir güç bulabileceklerini düşünmüşler ve Batının hürriyetlerinden aldığı şeyleri geri almaya; atalarının övünçlerine tekrar kavuşmayı düşünmüşlerdir. Heykel, parlak Batı medeniyetlerinin kendilerine, bu milliyetçilik akımının içerisinde barındırdığı; istediğini yapıp haksızlık etme prensiplerini unutturduğunu ifade eder. Atalarının ruhlarını ışıyla aydınlatan tevhit inancının yaratılıştaki kendilerine Allah tarafından verildiğini ve tabiatın, Batının kendisine çağırdığı şeylerde tehlikeyi tasavvur etme kabiliyeti bahsettiğini ama bunu unuttuklarını düşünür. Ve yine yolu şaşırmaya sevk eden şeyin bir milletin geçmişi ile anı arasındaki bağı koparmasına bağlı olduğunu ve geçmişi olmayanın, geleceğinin olamayacağını unutup böylece gözlerinde bir perde oluştuğunu düşünür. Ona göre işte bu anlayışların neticesinde bir sonuç olarak Batının ilimlerini, sanayisini nakletmeyle birlikte manevi hayatının da alınması gerektiği inancı doğdu. Heykel, bu inanç karşısında bizi bu durgunluktan çıkarabilecek hayati dirençleri tarihimizde arayan hiç kimse çıkmadığını söyler:” Bu durumu ifade edince doğu medeniyetimizi canlandırmaya çağrıda geç

⁶⁰⁸ A.e., muk., 24-25.

⁶⁰⁹ A.e., muk., 25.

kalmadım. Medeniyetin ışık kaynağı parlak ruhlardır. Gücü güçlü kişilerin atılımıdır.” O, bunu elektrik dalgasının kızınca platin ile ışık vermesine benzetir. Ona göre bizim İslam tarihimizde İslam Medeniyetine yeni bir diriliş verebilecek nice güçlü, parlak şahsiyetler vardır. Bunların en başında Muhammed b. Abdullah gelir.⁶¹⁰

İşte bu amaçla önce *Hayâtü Muhammed*’i yazmaya başlamıştır ve *Fi Menzili'l-Vahy* ile de Allah’ın ona gücü, büyüklüğü, celali ve yüceliği ilham ettiği vahyin indirildiği yerleri vermeyi amaçlamıştır. Tüm bunları yaparken topluma karşı her hangi bir şekilde hoş görünmeyi düşünmez: “Beni kötüleyenler şöyle diyorlar: Senin görüşün sana! Sana ne oluyor ki, oryantalistlerin kendisiyle Muhammed (sav)’i sorguladıkları şeyler üzerinde durmadın. Ve sana ne oluyor ki Kur’ân-ı kendisinde ilmin ayıkladığı şeyi irdilemeden ve eleştirdiği şeyi eleştirmeden sîret’te ve bu kitapta ilk dayanağın yaptın? Sen bunu yaptın, çünkü sen genelden (toplumdan) korktun ve ona yaklaştın. İnsanlardan korktun ve onlara yaltaklandın. İlimden korkup hakkını gözetmedin. Allah sizi bağışlasın ey arkadaşlar Arap Peygamberi insafli oryantalistler ne ile sorguladılar ve kendisiyle Kur’ân’ı tenkit ettikleri şey nedir?” Burada *Hayatü Muhammed*’in ikinci baskısının önsözünde zikrettiği şeye geri döner ve geçen 13. yüzyılda ve Peygamberin vefat ettiğinden bu yana 14. yüzyılın yarısına gelindiğinde bu sorgulamalar onun parlaklığına ancak güneşin lekelerinin güneşteki parlaklığı, ışığı perdelemesi kadar zarar verdi, diye cevap verir. Şu dünyanın alimlerinin en güçlüsü bile bu gün çoğunlukla dünyanın acizliğini, zayıflığını itiraf ediyorlar ve şöyle diyorlar: “Ey Rabbimiz senin öğrettiğinden başka bizim ilmimiz yoktur.” Şayet bu alimlerin ilimde ulaştıkları son nokta ise, tenkitten bahsedenlerle mukayese et ki Kur’ân’ın daha tevazulu olması gerektiğini ve aldatanlarının korkusundan daha çok Allah’tan korkmalarını düşünüyorlardı...”⁶¹¹

Bu kişilerin araştırdıkları şeylerde tıpkı kendi çağlarında başkalarının yapamadığı işleri yapabilen Marconi ve Edison’un yaptığı gibi keşifler yapmaları gerekmez miydi? Heykel, bu isimlerin ve olayların karşısında dururken tevazu ve büyüklüğün olmakla birlikte, söz konusu olguların Resulullah’ın eserlerinin

⁶¹⁰ A.e., muk., 24-7.

⁶¹¹ A.e., muk., 26-7.

karşısında (vahyin indirildiği yerler) duyulanla mukayese götüremeyeceğini; bunun çok daha büyük olduğunu ifade eder. Kavmini hidayete davet etmesi, eziyetlere katlanması, müslümanları terbiye etmesi, savaşları, affediciliği, yumuşak huyluluğu vs. ne büyüktür. İnsandır ama insanların kavrayamadığı seviyelere çıkmaktadır insan ancak şu ayetleri söyleyebilir:

Orada insanlık bu yüce ufuğu kavramak için kişiliğin üstüne çıkmaya çabalar. Ne yazık ki kavrayamaz, zira çoğunun tefsir ettiğinin dışında ufuğu sınırlı olarak kalmıştır. İnsanlığın, vahyin indirildiği yerde durarak onun şeklini anlamaya çabalaması gericilik midir? Veya da vahyin sahibinin eserlerinin yanında durup ibret ve örnek araması.⁶¹²

3.11. es-Sıddîk Ebû Bekr

İlk defa 1942 yılında yayınlanan eser Eylül 1939 yılı ile Haziran 1940 yılları arasında yazılmıştır. Bu sırada Muhammed Mahmûd Paşa ve Hasan Sabrî Paşa hükümetlerinde bakanlık yapan yazar eseri tamamladıktan sonra yazması için Seyyid Nevfel'e verir. Onun yazdığı çalışma Lebîb Fikrî İbrahim Efendiye düzeltme yapması için verilir ve 1942'ye kadar yayınlanamaz. Bu tarihte yapılan son bir tashih ile yayına verilir.⁶¹³

Eser yazarın İslâm Tarihi ile ilgili olarak yaptığı çalışmaların üçüncüsüdür. Daha önce de belirtildiği gibi o bu çalışmalarıyla topluma İslam'ı ve ondaki güzellikleri, yüce örnekleri göstermeyi amaçlıyordu.

İslam Tarihindeki en önemli olaylardan birisi hiç şüphesiz Resulullahın hicret etmesiydi, cümlesinden hareketle onun bu yolculuktaki ve hayattaki en önemli dostlarından birisini, Ebû Bekr'i öne çıkarır. Ona göre Ebû Bekr her zaman onun yanında olmuş, lakabını ondan almış, onun en büyük destekçisi olarak tarihe geçmişti.⁶¹⁴

Bir sonraki eserde İslâm imparatorluğunun kurucusu olarak Ömer'i göstermekle birlikte bu yolda ilk halifenin yaptıkları da önemliydi.

Daha Peygamberin öldüğü haberi yayıldığı an insanları metanetli ve sakin yaklaşımı ile teskin etmiş, onların taşkınlık yapmalarına müsaade etmemiştir.

⁶¹² A.e., muk., 27-8.

⁶¹³ Heykel, *es-Sıddîk Ebû Bekr*, 353.

⁶¹⁴ A.e., muk., 9-10.

Böylece bu topluluğu yönetmeye en uygun kişi olduğunu göstermişti. Sonrasında yüklendiği görevi ile “ridde” olaylarını kararlılıkla ve akıllıca çözmesini bilmişti.⁶¹⁵

Heykel, bu eserin öğretileriyle İslâm İmparatorluğunun temellerini atan Resûlullahın, -elbette bu işte en büyük yeri aldığını kabul etmekle birlikte- onun bir öğrencisi olarak Ebû Bekr’in de hayatı ve yaptıkları ile bugünün insanına ve özelde Mısır toplumuna ilk öğretiye benzer şeyleri verebileceğini umarak yazmıştır.

3.12. Ömer el-Fârûk

Yazarın İslâm Tarihi ile ilgili yazı dizisinin 3. kitabı olan bu eser 1942 yılında yayınlanmıştır.⁶¹⁶ Yazar eserine bir hayli uzun bir önsöz de yazmıştır.

Heykel mukaddimede Hz. Ömer’in İslâm tarihinde isminin Resulullah’tan sonra en fazla telaffuz edilen kişi oluşundan; bütün azamet ve korkutucu özellikleri taşımasından; zühd’ü güç ile birleştiren en güçlü şahsiyet oluşundan; şaibelerin her türlüünden uzak, mutlak bir adalete sahip oluşundan; nezih bir yapıda oluşundan; dini mevzularla ilgili olarak ilim ve fıkıhta üstün oluşundan vs. bahseder. İşte tüm bunlardan dolayı o peygamberlere has olan mucizelere en yakın isimlerden birisiydi.⁶¹⁷

Dünya tarihinde Sezar, İskender, Cengiz Han ve Napolyon gibi isimler büyük İmparatorluklar kurmuşlardı.⁶¹⁸ Hz. Ömer de İran’da yaptığı fetihlerden sonra 12 gibi kısa bir süre zarfında medeniyeti ile yıllarca yaşayacak olan bir imparatorluk kurmuştur ve dolayısıyla da sayılan bu övgülerin hepsini hak etmiştir. Ona göre Ömer’i büyük saymak, bizi, tarihi araştırıp olayların oluşumunu irdelemeye çağırıyor. Tâ, Hz.Ömer’i İmparatorluğu kurmaya sevk eden etkenleri ortaya çıkarabilelim (araştırmacı kimliğini ortaya koyarak hareket etmektedir). Heykel bunun sebebinin İslâmiyet’in öğretilmesi, onun Lâ ilâhe illallah öğretisinin yüceltilmesi ve fitne çıkaranların durdurulmasıdır. Ona göre Arapların İslâmiyet’ten sonra İranlılara ve Rumlara galip gelmesinin sebebi

⁶¹⁵ A.e., muk., 11-2.

⁶¹⁶ Goldschmidt, "Haykal Muhammad Husayn", 791; Üzin, a.g.e., 335.

⁶¹⁷ Heykel, *el-Fârûk 'Umer*, I, muk., 9.

⁶¹⁸ A.e., I, muk., 9-10.

İslâm'ın onların ruhunda yapmış olduğu değişiklikler, yeni bir ahlakı oluşturmaları, tevhit anlayışını yerleştirmesi, aralarındaki bağları güçlendirici ibadetleri emretmesi (Namaz, Oruç, Zekât, Hac) dir ki böylece onların her bir Allah ile arasında sâlih amelden başka bir perde kalmadığını düşünüp kalbini putların kirlerinden temizlemişlerdir.⁶¹⁹ İslâm söz konusu ibadetleri devletin resmi bir uygulaması olarak istemiyor; yapılması halinde Allah tarafından sevap, terki halinde ceza olarak inananlarına farz kılıyordu. İşte bu inanç kalpleri birleştirdi ve bunun etkisi kişiden topluma geçti. Heykel bunu "Ne büyük bir etki!" sözleriyle över.

O burada ibadetlerin bir yorumunu yapar: Müslümanlar namaz için toplanıyorlar ve aralarında bir bağ oluşuyor. Onlardan her biri kendisi için sevdiğini kardeşi için de seviyor. Oruç tutuyorlar ve böylece Allah'ın ve insanların önünde fakirlerle zenginler eşit oluyorlar, zengin fakire acıyor ve sevaba giriyor. Zekat veriyorlar ve aralarındaki çatışma bitiyor, çünkü zekat zenginin malında fakir için bir hak oluşturuyor. Hac ise her sene yeryüzünün çeşitli bölgelerinden insanları, sabır ve duayla birbirlerine tavsiyede bulunmaları; iyilik ve takvada yardımlaşmaları hususunda birleştiriyor. Heykel'e göre İslâm'ın uyulmasını istediği toplumsal düzen, ruhun yapısı gibi basit (karmaşık değil)tir. Toplumsal bir adalet prensibi olan, kanun önünde herkesin eşitliği ilkesine dikkat çeken Heykel İslâmiyet'ten önce kadının hoş olmayan muamelelere maruz kalmasından, İslâm'ın ise kadını üstün bir seviye ye çıkarıp erkekle eşit tutmasından erkeğin ona ancak malından harcamasıyla ve iyi muamele yapmasıyla üstün olabileceğinden bahseder.⁶²⁰

Ona göre Müslümanların hızlı fetihlerinin⁶²¹ temelinde manevi güç vardır. Eski çağlardan beri dünya tarihi, sabit inanç ve derin iman sahibi kişilerin çatışmalarda daima üstün gelişine şahittir. Ona göre bu iman ve inanç sahibine öyle bir güç aktarır ki, nerdeyse eğer o bir dağa yerinden kıpırda dese kıpırdar.⁶²²

Heykel mukaddimesinde bazılarının, Müslümanlar ganimet için Rumlarla ve İranlılarla savaşmışlardır, sözüne kesinlikle karşı çıkar ve az sayıdaki bir

⁶¹⁹ A.e., I, muk., 10-1.

⁶²⁰ A.e., I, muk., 11-2.

⁶²¹ A.e., I, muk., 12.

⁶²² A.e., I, muk., 13.

grubun hiç bir zaman böyle bir çılgınlığı yapmayacağından, şayet yapsa bile isteğine az veya çok ulaşmadan yok olup gideceğinden delil getirir. Yine İmparatorluğun Irak ve Şâm'da kolayca üstünlüğü ele geçirebilmesinin bir diğer nedeni olarak ta Arapların buralarda yayılmış olmasını ve bu insanların savaş esnasında genelde Müslümanların saflarına geçtiğini delil getirir.⁶²³

O, Hz. Ömer'in hiç de ihtiyaç olmadığı halde bazı mucizevi, harikulade olayların onun yaşamına eklendiğinden bunun ise akla zor olan bir hadise olduğuna; araştırmacılar için ilmi yöntemlere aykırı oluşunu savunur.⁶²⁴

Heykel burada imparatorluğun, ona güç veren manevi değerlerin, ruhun dirilebilmeye müsait oluşunu dile getirir: "Bu dizinin üçüncü halkası olan, Ömer'den bahseden, bu kitap ilk ikisinden farklıdır, tıpkı o ikisinin diğerlerinden açık farklarla ayrılması gibi..." O, bu kitapların yazım aşamasındaki tedriciliği, tohumdan köklerin; köklerden dalların çıkıp bereketlenip sonra arada her ne kadar dallara bir şeyler olsa bile tohumun meyveli olan köklerin yeni dallar çıkarmaya namzet bir şekilde, kalıp devam etmesine benzetir. Ona göre tıpkı bu ağaç ve kökleri gibi İslâm İmparatorluğu da her ne kadar çözülüp parçalanmış olsa bile yeniden o ruhu ile dirilmeye ve insanlığı yüce makamlara çıkarmaya muktedirdir.⁶²⁵

Heykel, İslâm imparatorluğunun bu ilk çıkışını tasvir edebilmenin yarımada ve ilk müslümanların fethettikleri bölgelerdeki hayatın çeşitli yönlerini araştırmak gerektiğini; kendisini daha önceki ilk iki kitabında bunu yaptığını burada ise daha iyisini yapmaya çalıştığını ifade eder. (Özellikle İranlıların ve Rumların durumuyla ilgili).⁶²⁶

O İslâm imparatorluğunun oluşumunu anlattığı bu kitabının hiç şüphesiz dünya tarihi açısından da insanlık için önemli bir dönemi yansıtip tasvir ettiğini düşünür. Şüphesiz burada düşünce ve tefekkür hayatının canlandırılması, fikirlere değer verilmesi gibi insanlık için önemli öğeler vardır. İslâm dininde mezheplerin oluşumu ve devletin resmi bir dini olmayışı, düşünce özgürlüğü açısından önemlidir. Heykel, burada Roma'nın başında bulunan Herakleitos'un din

⁶²³ A.e., I, muk., 14.

⁶²⁴ A.e., I, muk., 16.

⁶²⁵ A.e., I, muk., 19.

⁶²⁶ A.e., I, muk., a.y.

adamlarını bir araya toplayarak onlara devlet için resmi bir dini anlayış üzerinde birleşmelerini emretmesini ve daha sonra tüm halka bunu kabul etmesini emretmesini anlatır. İnsanlar ise buna baş kaldırmış ve nitekim o bu başkaldırı hareketini ölmeden önce görmüştür. O kral muhtemelen bir Arap(milliyetçiliğe vurguyla) peygamberin, kendisinin başaramadığı bu işi nasıl başardığını sorgulamıştır. Şüphesiz sorunun cevabını da bulamamıştır. Zira bulsaydı yaptığı işten cevap doğrultusunda vazgeçerdi.⁶²⁷ Ona göre cevap basittir: Arap Peygamber başarılı olmuştur, çünkü onun insanların Rablerine boyun eğerek çağırdığı selim inançtan başka sultanı yoktu. Herakl, başaramadı zira insanları, kendileri için hayırlı olduğuna inanmadıkları bir mezhebe inanmaya zorladı. Ve yine peygamber Hak'tan başka bir hususta tutucu olmamıştır. O Rabb'inin şu vahyini söylerdi: "Allah'a, bize indirilene, İbrahim'e, İsmâil'e, İshâk'a, Ya'kûb'a, Sıptîlere, Mûsâ'ya, İsâ'ya ve Nebilere Rablerinden indirilene onlardan hiçbirini ayırt etmeksizin, inandık ve biz ona teslim olduk" Herakl ise İsâ ve Havarilerinin mensup oldukları dini mezheplerde taassup içinde olmuşlardır. Okuyucuya İslâmiyetin; "de ki; ey kitap ehli sizinle bizim aramızda ortak olan bir söze gelin" ayetini ve düsturunu hatırlatır. Ona göre İmparatorluk bu düşüncelerle yayılmıştı ve insanlar mezhep ve fırkalara ayrılınca içlerindeki değişirmeselerdi, ayrıntıların üzerinde aşırı durmasalardı bu hakimiyet tüm aleme hakim olabilecek bir karakterdeydi. Heykel burada Yahudi ve münafıkların rûh, Allah'ın kendisinin yaratılması vs. akıllara şüphe veren mevzularla uğraştıklarını söyler.⁶²⁸

Hiz. Ömer ise ihtilafları çirkin görürdü. İhtilaf edenleri görünce Resulullahın ashabından bile olsalar kızardı. Bu onun dar görüşlü olmasından ileri gelmez zira o zamanının en bilgili ve anlayışlı kişiliklerindendi. Toplum düzenini her şeyden üstün tutardı. Müsteşrikler tarafından İslâm'ın düşünmeye, ibret için bakmaya teşviki ile birlikte, anlaşmazlıklara karşı aşırı nefreti ile düşünce hürriyeti nasıl bir kişide bir arada bulunuyor diye sormuştur. Heykel, bunun, bizzat tarihin inkar edip tersini ispat ettiğini belirtir. Bugün alimlerin çoğu metafizik döneminde zihninin hayatta kendisine dayanak olacak ilmi prensipler bulamayınca insanlığın düşünüşüne musallat olan nazari hususlardan düşüncenin

⁶²⁷ A.e., I, muk., 22.

⁶²⁸ A.e., I, muk., 22.

uzak tutulması yönünde görüş bildirirler. İşte bu uzak durma onun canlılığını sığınağıdır. Heykel de ilmin ispat edemediği nazari hususlardan uzak durma yolunu seçmiştir. Spencer'in bilinemezlik (unknowable)⁶²⁹ olarak isimlendirdiği pozitivizmin bir esası da böyledir.⁶³⁰

Kitapta bazı yasaklar ve bunların sebepleri açıklanmıştır. Heykel burada, yine Metafizik dönemde tartışılmaya başlayıp ta günümüze kadar süren ve herhangi bir sonuca da varmayan "kader" konusunu örnek verir. Ona göre bu konunun yasaklanmasında tam hikmet vardır.⁶³¹

O daha önce ele aldığı Hz. Ebû Bekr ile Ömer arasında bir mukayesenin gereksiz olduğunu ikisinin de yüce şahsiyetler olduğunu düşünür. Ona göre Ebû Bekr meleklerden; kullar rahmet ve af indiren Mîkâîl'e; peygamberlerden ise ümmetine çok yumuşak olan İbrahim (a.s)'e, Ömer ise meleklerden cömertlik ve düşmanlara karşı kin ile tanrı katından inen Cebrâîl'e, peygamberlerden ise Nûh ve Mûsâ'ya benzer.⁶³²

3.13. Osmân b. Affân: Beyne'l-Hilâfeti ve'l-Mülk

Heykel'in *Hayâtü Muhammed* ile başlayan İslâm Tarihi ile ilgili dizisinin son safhasında yer alan *Osmân b. Affân* isimli eser 1946 yılında tamamlanmış ve o sene yayınlanmıştır.⁶³³

Yazar eserine bir mukaddime yazmamakla birlikte bu işi sonradan oğlu Ahmed Heykel yapmıştır.

Heykel, *Müzekkirât fî's-Siyâseti'l-Misriyye* isimli eserinde de belirttiği gibi diziye bu kitapla bitirmek istemiyor, onun peşine Emevîler ve Abbâsîler dönemini

⁶²⁹ Agnostisizm (Bilnemezcilik): Sonuz, ilk sebepler, cevher, eşya ve olayların son gayesi gibi metafizik hakikatları insan zihninin asla bilemiyeceğini ileri süren ve böylece metafiziğe bilinemez diyen sistemlerin adıdır. Buna göre insan zihninin veya aklının reel değeri yoktur. Bu anlatış görünüşler aleminin ilk ve son sebpelerinin akli için daima meçhul kaçacağını iddia eder. Böyle olunca da agnostisizm objektif bi bilginin fizikötesinin imkansızlığını kabul etmiş olur. A. Comte'un "Pozitivizm"; H. Spencer'in "Evolusyonizm"i agnostiktir. Bkz., Bolay, *Felsefi Terimler Sözlüğü*, "Agnostisizm" md., 3-4

⁶³⁰ Heykel, *el-Fârûk 'Umer*, I, muk., 22.

⁶³¹ A.e., muk., I, 23.

⁶³² A.e., muk., I, 24.

⁶³³ Heykel, *Beyne'l-Hilâfeti ve'l-Melik: Osmân b. Affân*, muk., 8; bkz., Goldschmidt, "Haykal Muhammad Husayn", 791.

-ki ona göre bu iki dönemin en önemli özelliği yönetimin babadan oğla geçmeye başlamasıdır- inceleyerek yayınlamak istiyordu. Fakat çeşitli sebeplerle bu işi sürdürememiş ve diziyi sona erdirmiştir.

Yazar, eserin yazımına 1945'te başlamıştır. Eseri yazmaya başlamadan önce dönemin hükûmetinde Sosyal İşler Bakanı idi ve aslında bu tür bir çalışmayı o sırada düşünmüyordu. Zira bakanlık işleri onun böylesine bir işe vakit ayırmasını engeller nitelikteydi. Ancak o, yine de bu işe başlamış ve boş vakitlerinde eseri yazmaya başlamıştır. Eserin bir bölümünden sonra siyasi hayattaki rolü yine değişen Heykel, Senato Başkanı olunca bir süre bu işi askıya almış ve oğlunun anlattığına göre geri dönüşü kendisi için bir hayli zor olmuştur.⁶³⁴

3.14. Müzekkirât fi's-Siyâseti'l-Mısriyye

Mısır siyasi tarihinden bir kesiti ele alan eser üç cilt halinde yayınlanmış olup sadece ilk iki cildi Heykel'e aittir. Diğer cildi oğlu Ahmed Heykel, tarafından 1977-8'de yayınlanmıştır.⁶³⁵

Müellif bu eserinde 1900'lerden başlayarak hem kendisini hem de tüm Mısırlıları derinden etkileyecek olayları genel olarak ele almıştır. Ancak ileride de değineceğimiz üzere esas 1912 yılı başlangıç olacaktır.

Yazarın bizzat kendisinin belirttiğine göre bu eserin yazımında diğerlerine göre daha az kitap incelemiştir. Bunun ilk nedeni tabii ki kendisinin de bu olaylarda ya direkt gözleyen bir gazeteci veya da bizzat başrolü oynamasıdır. İncelemek zorunda kaldığı eserler arasında gazeteler önde gelir. Bunlara da bazen unuttuğu için müracaat etmiştir.⁶³⁶

Eserin birinci bölümü, Heykel'in Paris'te Hukuk Doktorasını tamamladığı 1912 yılından başlar ve 1937 yılının başlarına kadar sürer. Bu dönemde o, 10 yıl kadar avukatlık mesleğini sürdürmüş daha sonra da 15 yıl kadar gazeteci olarak topluma hizmet etmiştir.⁶³⁷

Mısır ve tarihinden bahsetmeden önce bu toprakların her zaman tarihteki

⁶³⁴ Heykel, *a.e.*, muk., 7-8.

⁶³⁵ Görgün, *a.g.m.*, 289-90.

⁶³⁶ Heykel, *Müzekkirât fi's-Siyâseti'l-Mısriyye*, I, muk., 1.

⁶³⁷ *A.e.*, a.y.

büyük olaylara beşiklik ettiğini vurgular. Tarihçiler ise genelde -İbn 'İyâs el-Ceberî gibiler hariç- kuru bir anlatımı tercih etmektedirler. Yani olayları basit kronolojik hale sokarak anlatmaya çalışmakta ve neticede insanlara yol gösteren, onlara dersler veren yönünü gizlemektedir. İşte bu manada bu çalışma daha sonra yazılacak olan Mısır Tarihi kitaplarına kaynaklık etmeye ve tarihçilere yol göstermeye adaydır.⁶³⁸

Bu eserin birinci cildini 1948 yılında yazmaya başlamış ve iki yıl sonra da bitirmiştir.⁶³⁹

Heykel'e göre Mısır tarihine şöyle bir bakmak gerekirse 1882 yılındaki İngiliz işgali ve 'Urâbî Paşa ayaklanması tarihin önemli anlarıdır. Bu tarihten sonra Mısır, gün be gün İngiltere'nin egemenliği altına girmiştir. Buna bazen Fransa da destek olmakla birlikte Osmanlı Devletinin kendi derdiyle uğraşmaktan dolayı Mısırı koruyamamasının da etkisi büyük olmuştur.⁶⁴⁰ Şüphesiz olayın ikinci sayfasında 'Urâbî Paşanın başlatmış olduğu veya da daha ihtiyatlı bir kabul ile ivme kazandırmış olduğu milliyetçilik akımları vardır.

Gittikçe gelişen bu akıma ve insanların uyanan bilincine mukabil Mısır ekonomik olarak 1900'lerin ilk çeyreğinden itibaren gözle görülür ve geleceğe yönelik atılımlara el atmıştır. Nitekim özgürlüğün kazanılmasında bunun etkisi büyük olacaktı.⁶⁴¹

Gelişmenin ikinci ayağındaki fikri gelişmenin Fransızların Napolyon komutasında ülkeyi işgal etmesi ile başladığını düşünen Heykel, dünya tarihi içerisinde bazen Batının bazen de Doğunun üstünlüğü ele aldığını belirtir. Nitekim bugün Batının tartışılmaz bir üstünlüğü vardır.⁶⁴² Fakat bu, Mısır'ın bağımsızlığına engel değildi ve taklit yoluyla önce kısa vadeli sonra da orijinallik adına önemli işler yapılabilirdi.

Eserin ikinci bölümü Kral Fârûk'un 1936'da babasının vefat etmesinden sonra başa geçmesiyle başlayan yeni dönemi anlatır.

Bu yeni dönemle birlikte o da tüm Mısırlılar gibi İngiliz işgalinin artık bir

⁶³⁸ A.e., I, muk., 2-4.

⁶³⁹ A.e., I, muk., 5.

⁶⁴⁰ A.e., I, muk., 6-8.

⁶⁴¹ A.e., I, 9.

⁶⁴² A.e., I, 12.

son bulmasını ister. Zira yerel bu halkın benliğinde çok derin yaralar açmaktaydı. Özellikle de Osmanlı Devletinden kalma yabancılara yerlilerden daha fazla imtiyaz tanıyan kanunlar halkın yabancılar karşısında küçük düşmesine neden oluyordu.⁶⁴³ Kendi dili ile konuşamayan eğitim göremeyen, kanunlarını uygulayamayan, dahası hakimi bile yabancı olan bir millet nasıl küçük düşmeyebilirdi ki?

Yeni Kral ile birlikte yeni bir dönem hızlı başlayacaktır ve onun fikrine göre tüm toplum da inandığı için Mısır bağımsızlık yolunda hızla mesafe katedecektir.

Dönemin değişmesi gibi Heykel de değişmiştir. Önceden gazeteci iken artık bir politikacı olarak millin kaderinde söz sahibi birisi oluyordu. Tıpkı bunun gibi kitabın özelliği de değişecektir. Artık tiyatrodaki siyasi bir oyun seyrederek oturarak oyun bittiğinde eleştirileri yöneltmeyecektir. Çünkü sahnedeki oyuncuların birisi olmuştur. Ve bu manada artık kendisine eleştiri okları yöneltiliyordu.⁶⁴⁴

Vatanının bağımsızlığı adına elinden geldiğince çalıştığı görülebilen, Heykel'in olaylara yaklaşımı ne gazeteci kimliğiyle ne de politikacı şahsiyetiyle hiçbir zaman objektiflik sınırlarını aşmamıştır. Bu manada onun da iddia ettiği gibi bu çalışma yapılacak olan daha kapsamlı çalışmalara kısmi olarak yardımcı olacaktır.

3.15. Hâkezâ Hulikat

1956 yılında yazarın ölmesinden kısa bir süre önce yayınlanan bu eser onun adını taşıyan son çalışmadır.⁶⁴⁵

Ancak yazarın önsözde kendisinin yazdığı bir çalışma olmadığını belirtmekle beraber bunun dönemin askeri dikta rejiminin baskısından söylenmek için söylenmiş bir savunma tedbiri olduğu görülür.

Kitabın yayın aşamasına gelişi şöyle gelişir: "Ailem yazlıktaydı, ben ise yazı işlerimden dolayı yazlık ile Kahire arasında gidip geliyordum." Bu arada

⁶⁴³ A.e., II, 9-13.

⁶⁴⁴ A.e., II, 14-25.

⁶⁴⁵ Smith, "Hakadha K hulikat: The Triumph of the Irrational in the Fiction of Muhammad Husayn Haykal", 177; Goldschmidt, "Haykal Muhammad Husayn", 791.

Mısır'a karşı duyduğu özleminden hiçbir şey kaybetmemiştir. “ O sıralarda bazen kalmak için Mina House Oteli'ne geçerdim Penceresinden Piramitleri ve çölün her zamanki dolunaylı gecelerdeki parlak ve cazibeli harika manzarasını seyrederdim!... Ve onunla beraber senin içine giden, sana gecenin sıcaklığını unutturan tatlı bir meltem onun çekiciliğini artırır ve senin hayalini, Firavunlara, ahiret hayatında oturmak için duracak bir yer olması amacıyla yapılmasını kendilerinin emrettiği bu büyük piramitleri atalarımızın yaptığı çağları tasavvur etmeye yönlendirir.”⁶⁴⁶

Kendisine bir genç kızın bu romanı getirdiğini söylemek zorunda kalan Heykel, kitabı okudukça daha ilk bölümlerden başlayarak hayretler içerisinde kalmaktadır ve her yeni bölümle birlikte bu şaşkınlığı artmaktadır. Basit bir şekilde hayatını anlatan kadının yazdıklarını okuyordu, fakat bir süre sonra; “bu kadın kim?” diye sormaktan kendini alamıyordu. Bu kitap kendi tarzında bir taneydi. Cinsinin tek örneği idi. Hayatı seviyor, bununla beraber işlerini ona bırakmak istemiyor bilakis onu istediği gibi yönlendirmek istiyor; başına herhangi bir şey gelince bu onu korkutmuyor; her şeye rağmen ayakta kalmak istiyor; gücüne inanıyor ve işin sonunu, yaşamak için İslâma, onun kaderine ve tabiata, onun hükmüne havale etme yönünde kendisine güveniyordu. İşte kadının bu hikayesi Heykel'in çok hoşuna gider ve sabaha kadar uyumayarak bu romanı bitirir.⁶⁴⁷

Ancak romanın gerçek hayattaki sonunun ne olacağı onun elindeydi. Bir köşeye mi atmalıydı, yakmalı mıydı?. Ona göre kitap bu sonların hiç birisini hak etmiyordu. O yayınlanmalıydı. Ancak yazarı tarafından adı bile konulmamıştı. Heykel, ona “Bir kadının hikayesi” demeyi düşünür, ancak bu türden eserler çok olduğu için ve bu kadın da öyle bir kadın olmadığı için vazgeçer. Çünkü onun kendine has bir sevgisi ve nefreti vardı. Daha sonra romanın yazım tarzından çıkarmayı düşünür. Romanda kişilikler bellidir, fakat isimler yoktur. Niçin “isimsiz hikaye” olmasın?, vs. der. Ancak en sonunda bu kadının zekası, çekiciliği, enteresanlığı, gururu ve kıskançlığı ve de onun eserin sonuna yazdığı bitiş bölümü aklına “Hâkezâ Hulikat”, “Bu Şekilde Yaratıldı” adını getirir. Bu

⁶⁴⁶ Heykel, *Hâkezâ Hulikat*, muk., 5.

⁶⁴⁷ *A.e.*, muk., 7-8.

isim ona göre bu kahramana en çok yakışanı, onun fikirlerini en iyi izah eden ve onu en doğru biçimde betimleyenidir.⁶⁴⁸

Kadın Heykel'e göre duygularını ifade etme bakımından pozitivisttir. Romandaki kadının yaşadıkları Mısır toplumunun görmeye alışık olduğu türden olaylardır. Heykel de bundan dolayı esere ismini vererek yayınlamış olmalıdır. Roman onun her zaman toplumdaki yaralara parmak basan ve irdeleyen yönünü en güzel biçimde dile getiriyordu. Mısır'da bu ve benzeri olaylar bu çağda bile çokça yaşanabiliyordu. Ona göre bu hayatın renklerindendi. Ancak toplumsal ilerleme ve toplumun iyiliği düşünülüyorsa bu şekilde onun çeşitli yönlerinin dile getirilmesi gerekiyordu. Heykel'e göre bu ağır yükü bir kişi taşıyamaz. Hangi edebi türde yazarsa yazsın. Her ne zaman ki toplumsal ilerleme olur o zaman aynı zamanda toplumsal inanç da artar. Ona göre tıp, mühendislik vs. ilim dallarında ihtisas sahibi olmanın zaruri olması gibi yazarlıkta da artık mecburi olmuştur. Ancak her ne şekilde olursa olsun Heykel'in en çok istediği şey yazarların aralarındaki tartışmalara rağmen başarılı olmalarıdır. İşte bu başarı sonucu toplum da yüksek medeniyet yolunda gerçek ilerlemesini devam ettirecektir.⁶⁴⁹

Yazarın yukarıdaki dilekleri sanki onun yeni nesle ve yazarlara vasiyeti gibidir.

3.16. es-Siyyâsetü'l-Mısriyye ve'l-İnkılâbü'd-Düstûrî

Anayasa etrafında süren tartışmalar o kadar uzun sürmüştür ki, Heykel, nu konuda da bir kitap yazmıştır, "*es-Siyyâsetü'l-Mısriyye ve'l-İnkılâbü'd-Düstûrî*".⁶⁵⁰ Yazar kitabı Câd Butros Câd'ın el-Fellâhu'l-Mısri isimli dergisinde yazdığı makalelerden oluşturmuştur. *es-Siyyâse* değil çünkü o, karşı tavırlarından dolayı hükümet tarafından kapatılmıştır. Eserin oluşmasında arkadaşları İbrahim Abdülkadir el-Mâzinî, Muhammed Abdullah 'Inân'ın ve Ali Mahmud Abdürrâzık Paşanın da katkıları büyüktür. Kitap bir ay içinde piyasaya sürülecek ve dağıtımın da kendileri üzerlerine almışlardır. Ancak polis hükümetten aldığı emir uyarınca kitaptan 10.000 adede hemen el koyar.⁶⁵¹

⁶⁴⁸ A.e., muk., 9-10.

⁶⁴⁹ A.e., muk., 10-1.

⁶⁵⁰ Brockelmann, *a.g.e.*, III, 206.

⁶⁵¹ A.e., I, 323-327; bkz., en-Nedvî, *a.g.m.*, 14.

Heykel, 1930'da yazdığı bu eserinde genel olarak Mısır Anayasası üzerinde yapılması gerekli değişiklikleri inceler

3.17. el-Îmân ve'l-Ma'rife ve'l-Felsefe

Kahire'de 1964 yılında yayınlanmıştır.

3.18. Kısas Mısriyye

Yazarın küçük hikayelerini topladığı bu eser kendisinden sonra oğlu Ahmed Heykel tarafından derlenen küçük hikayelerden oluşur. Kahire'de 1969 yılında yayınlanmıştır.⁶⁵²

3.19. el-İmparatûriyyetü'l-İslâmiyye

1961 yılında Kahire'de neşredilmiştir.

3.20. eş-Şarku'l-Cedîd

1963 yılında yukarıdaki çalışmalar gibi oğlu tarafından yayınlanmıştır.

⁶⁵² Bu serin içindeki hikâyeler daha önce yazarın görüşlerinde Hikâye Edebiyatı ile ilgili bölümde bahsedildiği için burada bir daha verilmemiştir. Bkz., 85-8

SONUÇ

1881 yılında dünyaya gelen Heykel de diğer çağdaşları gibi özgür olmayan bir dünyada gözlerini açmıştı. Bu olgu onun hayatını her zaman etkileyecek derin anlamları onun benliğine işleyecekti.

Hayatının ilk yılları sıradan bir öğrencinininkinden farklı değildi. Ama döneminde yaşanan olayları da sanki ileride temayüz edeceği bir bakış açısıyla – ki bu objektiftir- gözlemlemekten de geri kalmıyordu. Hiçbir zaman aşırı uçlarda olmayacak olan birisi için de bu tavırlar doğaldı. Bu bakımdan gençlik döneminde bile aşırı gittiği şeyler arasında şiddet bulunmuyordu. Ancak fikirlerinde aşırıya gidebilirdi.

Hayatında fikirlerinden ilham aldığı ilk referans Kâsım Emîn idi. Onun kadın hakları ve kadınların eğitilmesi ile ilgili düşündükleri zihninde toplum için benzer düşünceler üretmek için birikiyordu. Bu yazarın fikirlerini, yazmış olduğu ilk romanında işleyecektir. Hareket tarzı farklı olabilirdi, ama temelde aynı görüşün savunucuları olarak bu isimle ilişkileri, hoca-talebe boyutuyla ele alınacaktı.

Sonraki isim, yüzyılın büyük düşünürlerinin hemen hemen hepsinin kendisinden az veya çok bir şeyler aldığı baba dostu, Ahmed Lütfi es-Seyyid'dir. Zaman zaman hocasıyla aralarında fikir ayrılıkları çıksa da bunlar genelde, teferruatta kalmaya mahkumdular. Daha tanışmalarından kısa bir süre sonra yüzünü batıya çevirmiş ve önceden okumuş olduğu klasik Arap Edebiyatı kaynaklarını terk ederek liberal görüşleri ile tanınan, Avrupa'nın önemli düşünürlerinden, Spencer, Carlyle, Mill gibi isimleri araştırmaya başlamıştı bile. Hocasının da en çok liberal fikirlerinden etkileniyordu. Bu manada henüz gelişme aşamasında olan bu fikirlerin olgunlaştırması ve zihindeki soruların giderilmesi görevi Lütfi Bey'indi.

Sözü edilen ilişkiye rağmen hiçbir zaman düşüncelerini emanet vermedi, gözlerini yummadı. Ülkesinin içinde cereyan eden milliyetçilik akımlarına karşı ne gibi bir tutum izlemesi kimin doğru kimin yanlış olduğunu belirlemesi gerektiğinde araştırma ve bu araştırmalarının sonucuna güvenme kararı vermişti. Hür düşünce adına dönemin önderlerinden Abduh'tan da çok şeyler almıştır. Özellikle de ictihad kapısının kapalı olmadığı fikri.

Hayatına yön veren olaylardan bir diğeri de Fransa'da kaldığı üç yıl olmuştur. Özellikle Fransız edebiyatını incelemiş, bu edebiyatın akıcılığından, sadeliğinden, ifade kuvvetinden, topluma yön veren işlevsel tarafından etkilenmiştir. Bu manada karşısındaki en büyük Fransız yazar ve düşünür, muhtemelen Jean Jacques Rousseau olacaktır. Onun çalışmaya olan inancı, toplumsal adalet, insanların kanaatkar bir yaşantıda sebat etmeleri, insanlar arasındaki haksız eşitsizliklerin giderilmeye çalışılması vs. ayrıca bu düşünürün toplumu için halkı suda zor durumda kaldığında karaya çıkmalarına yardım edebilecek kişiliklerden olduğunu düşünüyordu. Hayatının bu döneminde yüzünü daha çok batıya çevirmiş olan Heykel bundan dolayı aynı şahsın fikirlerinde kendi toplumu için de bir can simidi arayacaktır.

1908 yılında el-Cerîde'de başladığı gazetecilik görevi de onun için diğer görevler gibi toplumu uyandırma, yön verme, eğitime adına bir araçtan başkası değildi.

Gazetecilik adına bazı yeniliklerde bulunarak, bu aracın toplum için en iyi şekilde görevini yerine getirmesini istiyordu. Siyasi yaşantısı zarfında medya ile ilgili çeşitli kanunlar çıkmıştı ve o, her defasında, kendi fikirlerine aykırı bile olsa gazetelerin görüşlerini savunmalarının en doğal vazifeleri olduğunu savunuyordu. Bu konudaki referansı da Anatole France'tır. Her ikisinin düşüncesinde de, fikir özgürlüğü kadar önemli olan ikinci şey ifade özgürlüğüydü.

Haklı-haksız eleştiriler almakla beraber 1914 yılında yayınladığı romanı *Zeyneh*, modern Arap Edebiyatında çağdaş manadaki ilk roman kabul ediliyordu. Bir çok konuda toplumundaki olaylara ve bunların olası feci sonuçlarına dikkat çekiyordu. Bu, aynı zamanda ferdi bir teşebbüs olarak edebiyat tarihi kitaplarına geçmişti ve devamın geleceğini umarak örneği sunuyor, önderlik ediyordu.

Hayatının 1930'lara kadar olan dönemi Batı ve fikirlerini topluma adapte etmek için geçmiştir. Örneği sunuyor ve ilhamı da kendi tarihinde gösteriyordu: Eski Mısır ve Firavunlar. Muhtemelen 1920'lerde Tût 'Anh Âmûn'un mezarının açılmasıyla tüm dünya gibi onun da gözleri parlamış ve tam bağımsızlığını kazanamamış, garip bir milletin çocuğu olarak atalarının küllerinde övünülecek bir şeyler bulmuştu. Övünmek istiyordu, zilletten kurtulmak ve vatanını yüceltmek. Çünkü Mısır buna layıktı. Ataları hep birilerinin hükmünde yaşamıştı,

ama o birileri zamanlarının en büyükleriydi. Bu dönemde yazdığı makalelerden derlediği *Sevratü'l-Edeb* isimli eserinde bir çok konuda değişik fikirleri vardı.

Hep olduğu gibi ifade özgürlüğünü savunuyor, milletlerin ilerlemesi için gerekli olduğuna inandığı edebiyata, edebiyatı ve edebiyatçıyı tarif ederek başlıyordu: görevi, tabiatı iyi ve güzel olan şeyleri insanlara sunmak, olan birisiydi edebiyatçı. Ve bunun için de çağının silahlarıyla donanmalıydı. Diğer dillerdeki edebiyatları da yeterince öğrenmeli, kısaca topluma yön verebilmeliydi. Bu ifadelerden, hemen onun sanata bakış açısı anlaşılıyordu. Sanatçı içindekileri değil, tabiattakileri çıkaracaktı. Güzel olan o değil onun dışındakilerdi. İnsanları benliğinin ardından değil, herkesin kabul edebileceği değerlerin peşinden sürüklemeliydi, yazar. Düşüncelerinde güzel sanatlara fazla vurgu yoktur. Bunu kabul etmediğinden değil de muhtemelen toplumun bunun için kat edeceği yolun uzun olmasındandı.

Tarihsel gelenekte taklidin bulunduğunu, Câhız'ın İbnu'l-Mukaffa'ın bunu yaptıklarını savunuyor, orijinalliğe ulaşma yolunda taklidi ve tercümeyi, adaptasyonu mazur görüyordu.

Muhtemelen bu kitabın bazı tarafları düzeltilmişti. Çünkü elimizdeki baskıda İslam medeniyeti ve -önceden hiç de övünerek bahsetmediği, hatta zihninden sildiği- yakın geçmişte de bu yeni nesil için inkarı mümkün olmayan bir bağın olduğunu; bu bağı korumakla birlikte edebiyatın, şiirin yeniden inşa edilebileceğini düşünüyordu. Yukarıdaki ifadeye örnek olarak onun dil ve edebiyat başlığı altındaki yazıda eski edebiyatı bir elbiseye benzettiği görülür. Nasıl ki eskiden elbiselerin sadece süsüne önem verilirdi, öyle de edebi yazıların şekilsel, üslup güzelliklerine itibar edilir; anlatmak istenen mana göz ardı edilirdi. Bu gün de ona göre elbisedeki anlayışın, değerlendirme ölçütlerinin değişmesi gibi edebi ölçüler de değişmiştir.

Her yazdığıyla çağdaş yazarlara moral olmaya çalışıyor, bazen de bu amaçla hakikatin sınırlarını zorluyordu. Zira bu nesil kurtulması zor bir fikri bağla bağlanmıştı ve bundan kurtulunmazsa edebi rönesansın yapılması çok zor olurdu. Çünkü siyasi rönesanstan daha zordu.

Hikaye edebiyatının gelişmesi için batı ve Mısır'ı konu alan bir takım örnekler yazmış ve batıdaki gibi edebi bir canlanmanın en büyük ayağından birisi

olarak hikayeyi düşünmekteydi. Bu konudaki en önemli düşüncesi hikayelerin konusunu toplumdan alması gerektiği idi.

Tiyatro ve sinema hakkında görüşlerini ifade ederken bu iki sanat aletinin görevlerini de tayin ediyordu. Arapça kendi içerisinde çok büyük bir handikap yaşamaktaydı: Yazı dili ve konuşma dili şeklinde dil ikiye bölünmüştü ve avamca ona göre iyi değildi. Fasih Arapça'ya geçiş yapabilmek için yukarıda sözü edilen araçlar kullanılabilirdi. Şüphesiz bu ikisi, hikaye, şiir, roman gibi değildi. Devlet imkan sağlarsa büyük çapta halk kitlelerine ulaştırılabilir, bu şekilde dilin birliği uğrunda önemli bir adım atılırdı. Bu konuda en az tiyatro ve sinema kadar önemli olan şey de söz konusu oyunları yazan senaristlerin bu doğrultuda bir dil kullanmalarıydı.

Özellikle vatanından ayrı kaldığında içinde oluşan özlem ve vatanın güzelliklerini anımsama duygusuyla milli bir edebiyat fikrini savunuyordu. Milli edebiyat ilhamını Nil'den , Mısır'dan almalıydı. Mısır her şeyiyle dünyanın cenneti idi. Avrupa'da yaşayanların ülkeleri buralardan daha güzel değildi. Onlar milli bir edebiyat oluşturmuşlardı ve bu edebiyatın kendilerine verdiği sevinç ve gururla ülkeleri için edebiyatın değişik türlerinde yazılan güzelliklerin -aslında o kadar güzel olmasa da- artması için çalışıyorlardı. Sonuç ona göre başarılıydı.

Oysa Mısırlılar onun güzelliğine inanmadıkları için, hele bir de Avrupa'yı görmüşlerse ülkelerin bu en güzelini beğenmiyorlar ve Heykel'e göre işte bunun için milli edebiyat oluşturulamıyordu. Mısır, Firavunlardan İslamiyet'e, Hristiyanlığa ait bir çok kültür öğeleri barındırıyordu ve bunlar ona göre edebiyatçıları etkilemeliydi.

Bu düşüncelerinde de bir hayli abartı olmakla beraber, amacının ülkesine hizmet etmek gibi yüce bir gaye olduğu düşünülürse ona daha çok hak verilir.

Heykel, bu görüşlerini savunmaya devam etmekle birlikte, 1930'lardan sonra artık batı medeniyetinden hiçbir fayda beklememektedir. Bilimsel anlayış dışında batının ruhen bir zafiyetinin olduğunu düşünür ve sonraki eserlerini İslâm tarihi ile ilgili olarak yazmaya başlar.

Hristiyan misyonerlerin, fikir hürriyetine saygı göstermeden insanları para ve yalanlarla kandırmasının bu hayal kırıklığında önemli rolü olabilir. Hem 1930'lara yaklaşıldığında Paris'e bir seyahat yapmıştı ve Paris'in eski Paris

olmadığını görmüştü.

Hayatının bundan sonraki döneminde yazdığı eserleri yazma aşamasında yaptığı çalışmalar bile ona huzur vermekte sanki Peygamberle, sahabelerle o günleri tekrar yaşamakta tıpkı onlar gibi inançlı olmanın verdiği bir ruh dinginliği ile hayattan bambaşka lezzetler almaktadır.

Batı medeniyetinden yüz çevirmesindeki en önemli etki, bir kitabında da belirttiği gibi, başlarda batı medeniyetini bir bütün olarak almak istiyordu. Akli ve ruhi olarak batıyı yetişmekte olan nesle örnek gösteriyordu. Fakat aradan geçen zaman doğunun kendine has bir tarihi ve kültürü olduğunu anlaması ile sonuçlandı ve bu düşüncesinden vazgeçerek, yüce örneği Peygamberin şahsiyetinde kişileştirdi.

İslam medeniyetinin altın çağı yaşadığı dönemlere yapılacak olan müracaatlarla o dönemlerde ilim adına bir çok şeylerin bulunabileceğini savundu. Bundan kasdı üyesi olduğu medeniyetin övünülecek ilmi anlayıştan nasibinin var olduğuydu. Yine eski şairlerin ve yazarların yaptıkları gibi, başka medeniyetleri taklit etmekten sakınmamak gerektiğini; medeniyetlerin birbirinin devamı olduğunu savundu.

Hepsinin ötesinde son nefesini verinceye kadar ülkesine hizmet etti. Ve toplumu islâh etmek için politikadan ayrıldığı zamanlarda bile yazdığı hikayelerle ve romanla bu konuda çalışmaya devam etti. Böylece Mısırlılara en güzel örneği arama uğrunda önderlik etti.

KAYNAKÇA VE KISALTMALAR

- Abdullah, Muhammed Hasan *er-Riyf fi'r-Rivâyeti'l-'Arabiyye*, Kuveyt, 1989.
- Abdü'd-Dâyim, Sâbir, *Makâlât ve Buhûs fi'l-Edebi'l-Mu'âsır*, Kahire.
- 'Abdü'd-Dâyim, Yahyâ İbrahim, *et-Tercemetü'z-Zâtiyye fi'l-Edebi'l-'Arabiyyi'l-Hadîs*, Beyrut.
- Abdü'l-Azîm Muhammed Ramazân, *Tatavvuru'l-Hareketi'l-Vataniyye fi Mısır min Seneti 1918 ilâ Seneti 1936*, Kahire, 1968.
- Abu Rabi, İbrahim, "Islam and the Search for Social Order in Modern Egypt: a Biography of Muhammad Husayn Haykal, *Muslim World Book Review*, 5, no: 2, Leiden, 1985.
- 'A'dâ'ü'l-Müslimîne el-Muhâribûne Leh", *el-Menâr*, b.:2, c.:29, Kahire, 1928.
- Allen, Roger, "The Beginnings of the Arabic Literature", *Modern Arabic Literature*, Cambridge/New York, 1992.
- , "The Mature Arabic Novel Outside Egypt", *Modern Arabic Literature*, Cambridge/New York, 1992.
- , "Haykal, Muhammad Husayn (1888-1956)", *Encyclopedia of Arabic Literature*, Vol. I, London/New York, 1998.
- 'Allâm, Mehdî, *el-Mecma'ıyyûn fi Hamsîne Âmen*, Kahire, 1988.
- 'Ammâra, Muhammed, *Kâsım Emîn ve't-Tahrîru'l-Mer'e*, Kahire, 1988
- Ana Britannica*, I- XXXII, İstanbul, 1986-90.
- 'Arab, Muhammed Sâbir, "ed-Duktûr Muhammed Hüseyin Heykel Beyne'l-İ'tidâl ve't-Tetarruf", *el-Mecelletü't-Târîhiyyetü'l-Mısriyye*, sy.: 40, Kahire, 1998/1999.
- el-'Aşmâvî, Mehmed Zeki, *Dirâsât fi'n-Nakdi'l-Edebi'l-Mu'âsır*, Kahire, 1994.
- Aytaç, Bedrettin, "Selâme Mûsâ ve Arap Dili Üzerine Görüşleri", *Nüşa (Şarkiyat Araştırmaları Dergisi)*, yıl: 1, sy.: 2, İstanbul, 2001.
- Ayyıldız, Erol, *Mısır Romanının Doğuşu ve Muhammed Hüseyin Heykel'in "Zeyneh" Adlı Romanının Tetkiki ve Tahlili*, Bursa, 1992.

- Badawi, M.M., "a Modern Biography of Muhammed: a Critical Study of Muhammed Husayn Haykal's "Hayat Muhammad", *Journal of Royal Asiatic Society*, no: 1, London, 1974.
- Baer, Gabriel, "Mısır'da Şehirleşme: 1820-1907", *Ortadoğu'da Modernleşme*, İstanbul, 1995.
- Baker, Raymond, "Egypt", *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World*, I-IV, New York, 1995.
- Bammat, Haydar, *İslâmiyetin Manevî ve Kültürel Değerleri*, trc.: Bahadır Dülger, Ankara 1963.
- el-Baytâr, Âsım - el-Esîr, Abdulkirim, *et-Teshîl fî Dirâseti'l-Edebi'l-'Arabiyyi'l-Hadîs*, Dimaşk, 1959.
- Behrouz, Akbar, *Histoire de la Littérature Arabe*, Tebrîz, 1980.
- Berque, Jacques, *Bibliographie de la Culture Arabe Contemporaine*, Paris, 1981.
- el-Beyyûmî, Muhammed Receb, "Muhammed Hüseyin Heykel ve's-Sîretü'n-Nebeviyye", *Mecelletü'l-Ezher*, c.: 54, sy. 3, Kahire, 1981.
- , "Muhammed Hüseyin Heykel ve's-Sîretü'n-Nebeviyye", *Mecelletü'l-Ezher*, c.: 54, sy.: 4, Kahire, 1982.
- , "Muhammed Hüseyin Heykel ve's-Sîretü'n-Nebeviyye", *Mecelletü'l-Ezher*, c.: 54, sy.: 5, Kahire, 1982.
- Bibliographie des Ouvrages Arabes Impimés en Egypte en, 1942, 1943 et 1944*, Kahire, 1949.
- Bilge, Mustafa L., "Fârûk", *DİA*, İstanbul, 1995, XII, 177.
- , "Fuâd", *DİA*, İstanbul, 1996, XIII, 201-2.
- Bolay, Süleyman Hayri, *Felsefî Terimler Sözlüğü*, Ankara, 1987.
- Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen Litteratur Supplementband*, I-III, Leiden 1937-1942.
- Cachid, Pierre, *an Overview of Modern Arabic Literature*, Edinburg, 1990.
- el-Cebertî, Abdurrahmân, *Acâ'ibü'l-Âsâr fî't-Terâcîmi ve'l-Ahbâr*, I-IV, Kahire, 1965.
- Cemâleddîn el-Afğânî-eş-Şeyh Muhammed 'Abduh, "Mısır", *el-'Urvetü'l-Vüskâ*, Mısır, 1970/1389.

- Davison, Roderic H., "19. Yüzyılda Hıristiyan-Müslüman Eşitliğine İlişkin Türk Tavrı", *İslâm Dünyası ve Batılılaşma -Değişim ve Sorunlar*, İstanbul, 1997.
- Dayf, Şevkî, *el-Edebü'l-'Arabiyyü'l-Mu'âsır*, Kahire, 1961.
- DİA: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul).
- "Di'âyetü'l-İlhâd fi Mısır", *el-Menâr*, b.: 2, c.: 27, Kahire, 1926.
- Ebu Rebi, İ.M., *İslâmî Hareketin Entellektüel Kökenleri*, Türk.: Ali Demirci, İstanbul, 1998.
- Emîn, Kâsım, *el-Mer'etü'l-Cedide*, Mısır, 1993.
- Encyclopédie Géographique*, "Egypte", Milan, 1964.
- Ende, Werner, "Charles D. Smith...", *Der Islam*, c.: 63, Berlin, 1986.
- Er, Rahmi, *Modern Mısır Romanı (1914-1944)*, Ankara, 1997.
- , "Muhammed Huseyn Heykel'in Hikâyeleri", *Nüsha (Şarkiyat Araştırmaları Dergisi)*, y.: 1, sy.: 3, İstanbul, 2001.
- , "Muhammed Huseyn Heykel ve Onun Dil ve Edebiyatla İlgili Bazı Görüşleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c.: XXXVII, sy.: 1-2, Ankara, 1995.
- el-Fâhûrî, Hannâ, *el-Câmi' fî Târîhi'l-Edebi'l-'Arabî*, Beyrut, 1986.
- Gershoni, Israel, "Imagining the East: Muhammad Husayn Haykal's Changing Representations of East-West Relations, 1928-1933", *Asian and African Studies* 25, Israel, 1991.
- -Jankowski, James P., *Egypt, Islam and the Arabs: the Search for Egyptian Nationhood, 1900-1930*, New York, 1986.
- Gibb, Hamilton A. R., *İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, çev.: Kadir Durak v.dğr., İstanbul, 1991.
- Goldschmidt, Arthur, *Modern Egypt*, London 1988.
- , Jr., "Muhammad Husayn Haykal", *Encyclopedia of the Modern Middle East*, I-IV, New York, 1996.
- Görgün, Hilal, *Muhammed Hüseyin Heykel*, DİA, 1997, XVII, 286-290.
- el-Hafâcî, Muhammed 'Abdü'l-Mün'im, *Kıssatü'l-Edebi'l-Mehcerî*, Beyrut, 1986.
- Hafez, Sabry, *The Genesis of Arabic Narrative Discourse*, London, 1993.

- Hakkî, Yahyâ, *Fecru 'l-Kıssati 'l-Mısriyye*, Kahire, 1987.
- Harb, Muhammed, *es-Sultân Abdulhamîd es-Sânî (Âhiru's-Selâtini 'l-Osmâniyyîn el-Kihâr)*, Dimaşk.
- Haywood, John A., *Modern Arabic Literature 1800-1970*, London, 1971.
- Heyd, Uriel, "III. Selim ve II. Mahmud Dönemlerinde Batılılaşma ve Osmanlı Uleması", *İslâm Dünyası ve Batılılaşma -Değişim ve Sorunlar-*, İstanbul, 1997.
- Heykel, Ahmed, *Tetavvurâtü 'l-Edebi 'l-Hadîs fî Mısır min Evâili 'l-Karni 't-Tâsi 'a 'Aşer ilâ Kıyâmi 'l-Harbi 'l-Kübra 's-Sânîye*, Kahire, 1978.
- Heykel, Muhammed Hüseyin, *Beyne 'l-Hilâfeti ve 'l-Mülk: Osmân b. Affân*, Kahire.
- , *Cân Cak Ruso*, I-II, Kahire, 1921-1923.
- , *el-Edeb ve 'l-Hayâtü 'l-Mısriyye*, Kahire.
- , *el-Fârûk 'Ümer*, I-II, Kahire, 1963.
- , *fî Evkâti 'l-Ferâğ*, Kahire, 1925.
- , *fî Menzili 'l-Vahy*, Kahire, 1952.
- , *Hâkezâ Hulikat*, Kahire, 1955.
- , *Hz. Muhammed'in Hayatı*, I-II, Türk.: Vahdettin İnce, İstanbul, 2000.
- , *Müzekkirât fî 's-Siyâseti 'l-Mısriyye*, I-II, Kahire, 1951-53.
- , *Sevratü 'l-Edeb*, Kahire, 1986.
- , *es-Sıddik Ebû Bekr*, Kahire.
- , *Terâcimü Mısriyye ve Ğarbiyye*, Kahire.
- , *Veledî*, Kahire, 1931.
- , *Zeyneb*, Kahire, 1992.
- Hiskett, Mervyn, *the Course of Islam in Africa*, Edinburg, 1994.
- Hodgson, M. G. S., *İslâm'ın Serüveni*, I-III, İstanbul, 1993.
- Hopwood, Derek-Grimwood, Jones-Diana, *Middle East and Islam*, Switzerland, 1972.
- Hourani, Albert, *Arap Halkları Tarihi*, çev.: Yavuz Alogan, İstanbul, 1997.
- , *Batı Düşüncesinde İslam*, Türkçesi: Mehmed Kürşad Atalar, İstanbul, 1996.
- , *Çağdaş Arap Düşüncesi*, Türkçesi: Lâtif Boyacı-Hüseyin Yılmaz,

- İstanbul, 1994.
- , "Osmanlı Islahatı ve Seçkinlerin Politikaları", *İslâm Dünyası ve Batılılaşma -Değişim ve Sorunlar-*, İstanbul, 1997.
- , "Osmanlı Reformu ve Eşraf Politikaları", *Ortadoğu'da Modernleşme*, İstanbul, 1995.
- Huart, Clément, *Arab ve İslâm Edebiyatı*, çev.: Cemal Sezgün, Ankara (1971).
- Hüseyin, Muhammed Muhammed, *el-İtticâhâtü'l-Vataniyye fi'l-Edebi'l-Mu'âsır*, Beyrut, 1986.
- Issawi, Charles, *The Economic History of the Middle East 1800-1914*, London, 1966.
- İrtem, Süleyman Kâni, *Osmanlı Devleti'nin Mısır Yemen Hicaz Meselesi*, haz.: Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul, 1999.
- İnan, Afet, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, Ankara, 1956.
- İnayet, Hamid, *Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri*, Türk.: Hicabi Kırilangıç, İstanbul, 1997.
- el-İskenderî, Ahmed v.dğr., *el-Mufasssal fi't-Târîhi'l-Edebi'l-'Arabî (fi'l-'Usûri'l-Kadîme ve'l-Vasîta ve'l-Hadîse)*, Beyrut, 1994.
- Johansen, Baber, *Muhammad Husain Haikal (Europa und der Orient im Weltbild Eines Ägyptischen Liberalen)*, Beirut, 1967.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, V-VIII, Ankara, 1947-1962.
- el-Kettânî, Abdürrahim - Bağdâdî, Abdülazîz, *el-Müfid fi Terâcîmi'l-Üdehâ'*, I-II, Kahire, 1993.
- Kilpatrick, Hilary, "The Egyptian Novel From Zaynab to 1980", *Modern Arabic Literature*, Cambridge/New York, 1992.
- Koparan, Ergin, "Arap Şiiri: Bir Sürgünden Bir Sürgüne", *Sürgün Edebiyatı, Edebiyat Sürgünleri*, İstanbul, 1996.
- Landau, Jakob M., *Modern Arap Edebiyatı Tarihi (20. Yüzyıl)*, çev.: Bedrettin Aytaç, Ankara, 1994.
- Lewis, Bernard, *Ortadoğu*, Türk.: Mehmet Harmancı, İstanbul, 1996.
- , *Tarihte Araplar*, çev.: Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 2000.
- Lombard, Maurice, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, Türkçesi: Nazih Uzel, İstanbul, 1983.

- Luîs Şeyho, *el-Âdâbü'l-'Arabiyye fî'l-Karni't-Tâsi'a 'Aşera*, I-III, Beyrut, 1926.
- , *Tarihu'l-Âdâbi'l-'Arabiyye fî'r-Rub'î'l-Evvel mine'l-Karni'l-'İşrîn*, Beyrut, 1926.
- Marsot, Afaf Lutfi es-Seyyid, "Egyptian Historical Research and Writing on Egypt in the 20th Century", *Middle East Studies Association Bulletin*, vol.: VII/2, May. 1, New York, 1973.
- Mc Farlane, John, *Economic Geography*, London 1974.
- el-Mecclisü'l-A'lâ Lecnetü'l-Felsefeti ve'l-İctimâ', *Kitâbü Tizkârî 'an Üstâzi'l-Ceyli Ahmed Lütfi es-Seyyid*, Kahire, 1986.
- Mekkî, Tâhir Ahmed, *el-Edebü'l-Mukârin -Usûlühû ve Tetavvürühû ve Menâhicühû-*, Kahire, 1987/1407.
- Miguel, Andre, *la Littérature Arabe*, Paris, 1969.
- Moran, Berna, *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*, İstanbul, 1972.
- el-Mutî'î, Lem'î, *Mevsû'atü Hâza'r-Racul*, Kahire, 1997.
- en-Nedvî, Seyyid Rıdvân Ali, "fî Menzili'l-Vahy li Muhammed Hüseyin Heykel ve Mekânühû fî Edebi'r-Rahalâti ila'l-Harameyn", *al-Dirâsat al-Islâmiyyâh*, vol.: XXXV, no: 1, January-March 2000, Islamabad (Pakistan).
- en-Nessâc, Seyyid Hâmid, *Bânûrâmâ'r-Rivâyetil-'Arabiyyeti'l-Hadîse*, Kahire, 1980.
- Nevfel, Yusuf, *el-Fennu'l-Kasasî Beyne Ceyleyini: Tâhâ Hüseyin ve Necîb Mahfûz*, Mısır, 1988.
- Nodinot, Jean-François, *22 États Arabes Une Nation*, 1980.
- Ostle, R.C., "Haykal' Muhammad Husayn", *Dictionary of Oriental Literatures*, c.: III, London.
- Owen, Roger, "Mısır ve Avrupa: Fransız Seferinden İngiliz İşgaline", *İslâm Dünyası ve Batılılaşma -Değişim ve Sorunlar-*, İstanbul, 1997.
- Özer, Yusuf Ziya, *Mısır Tarihi*, Ankara, 1987.
- Pellat, Charles, *Langue et Littérature Arabes*, Paris, 1952
- Petry, C. F., "Egypt to 1798", *Encyclopedia of Arabic Literature*, vol.: 1, London, 1998.

- Polk, William R.-Chambers, Richard L., *Ortadoğu'da Modernleşme*, İstanbul, 1995.
- Sa'd Ebu'r-Rızâ, *el-Edebü'l-İslâmî -Kazıyye ve Binâ'-*, Cidde, 1983.
- Sa'îd 'Allûş, *Mükevvinâtü'l-Edebi'l-Mukârin fî'l-'Âlemi'l-'Arabî*, Beyrut, 1987.
- Safran, Nadav, *Egypt in Search of Political Community -an Analysis of the Intellectual and Political Evolution of Egypt, 1804-1952-*, London, 1961.
- , *The Search for Egyptian Nationhood, 1900-1930*, New York, 1986.
- Sâlim, Abdürreşid Abdülaziz, *Mukaddimetü'n-Nehdati'l-Edebiyye ve 'Avâmiluhâ fî Mısr*, Kahire, 1981.
- Semah, David, *Four Egyptian Literary Critics*, Leiden, 1974.
- Shaw, Stanford, Jay, "19. yy. Osmanlı Reformcularının Bazı Yönleri", *Ortadoğu'da Modernleşme*, İstanbul, 1995.
- Silverburg, Sanford R., *Middle East Bibliography*, London, 1992.
- Sinoué, Gilbert, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa -Son Firavun-*, çev.: Cevat Akkoyunlu, İstanbul, 1999.
- Smith, Charles D., "Hakadha Khuligat: The Triumph of the Irrational in the Fiction of Muhammad Husayn Haykal", *Edebiyât*, ½ Philadelphia, 1976.
- , "Love, Passion, and Class in the Fiction of Muhammad Husayn Haykal", *JAOS*, XCIX/2, New York, 1979.
- , *Islam and the Search for Social Order in Modern Egypt: a Biography of Muhammad Husayn Haykal*, New York, 1983.
- Soyyigît, Osman Zeki, *el-Edebu'l-Arabî*, İstanbul, 1993.
- Steinhaus, Kurt, *Soziologie der türkischen Revolution, zum der Entfaltung der bürgerlichen Gesellschaft in sozioökonomisch schwach entwickelten Ländern*, Frankfurt/Main, 1969.
- Sulaiman, Khalid A., *Palestine and Modern Arab Poetry*, London, 1984.
- Şahin, İlhan, "Abbas Hilmi I", *DİA*, İstanbul, 1988, I, 25.
- , "Abbas Hilmi II", *DİA*, İstanbul, 1988, I, 25-6.
- Şehîd, İrfân, *el'Avdetü ilâ Şevkî*, Beyrut, 1986.

- Şelâk, Ali, *Merâhilu Tetavvuri'n-Nesri'l-'Arabî fî Nemâzicîh*, Beyrut, 1991.
- eş-Şeyyâl, Cemaleddin, *Târîhu't-Tercemeti fî 'Asri Muhammed 'Alî*, Kahire, 1951.
- , *Rifâ'a Râfî' et-Tahtâvî*, Kahire, 1980.
- Şükrî, 'Âlî, *Ezmetü'l-Cins fî'l-Kıssati'l-'Arabiyye*, Beyrut, 1991.
- Tâhâ Bedr, Abdülmuhsin, *Tetavvuru'r-Rivâyeti'l-'Arabiyyeti'l-Hadîse*, Mısır, 1983.
- Tâhâ, Hüseyin, "el-Merhûm ed-Duktûr Muhammed Hüseyin Heykel", *Mecelletü Mecme'ı'l-Lüğati'l-'Arabiyye*, c.: 12, Mısır, 1969.
- , *el-Eyyâm*, I-III, Kahire, 1982.
- Tahtâvî, Rifâ'a Râfî', *Paris Gözlemleri*, haz.: Cemil Çiftçi, İstanbul, 1992.
- et-Takrîru'l-'İlmî*, Câmî'atü 'Aynî's-Şems 1960-1970, Kahire, 1973.
- Teymûr, Muhammed, *Râiden li'l-Hadîsi'l-Edebî*, Mısır, 1996.
- Tibi, Bessam, *Arap Milliyetçiliği*, İstanbul, 1998.
- Tomice, Nada, "19. yy.'ın İlk Yarısında Mısırlı Kadının Durumu", *Ortadoğu'da Modernleşme*, İstanbul, 1995.
- Toynbee, Arnold J., *Survey of International Affairs*, London, 1927.
- Üzün, İbrâhim, *el-İslâm fî'l-Edebî'l-'Arabiyyi'l-Hadîs*, İstanbul, 1987.
- Verlag, Klaus Schwarz, *Turki Mugheid Sultan Abdulhamid II. İm Spiegel Der Arabischen Dichtung*, Berlin, 1987.
- Vial, CH., "Muhammad Husayn Haykal", *The Encyclopaedia of Islam*, vol: VII, Leiden-New York, 1993.
- Wissa, Karim, "Freemasonry in Egypt From Bonaparte to Zaghloul", *Turcica*, c.: XXIV, 1992.
- Yahyâ el-Hüveydî, *Lütfî es-Seyyid ve Ârâühü's-Siyâsiyye*, Kahire, 1986.
- Yazıcı, Hüseyin, "Modern Arap Edebiyatında Mehcer (Göç) ve Sürgün Edebiyatı", *Sürgün Edebiyatı, Edebiyat Sürgünleri*, İstanbul, 1996.
- , "Modern Arap Öyküsüne Bir Bakış", *Adam Öykü*, sy.: 29, İstanbul, Ağustos 2000.
- Yıldız, Musa, "Arap Edebiyatında İlk Modern Kısa Öykü: Muhammed Teymûr'un Fi'l-Kıtâr'ı", *Nüşa (Şarkiyat Araştırmaları Dergisi)*, yıl: 2, sy.: 1, Ağustos 2000.

Yılmaz, Nurullah, “Mahmûd Teymûr (1894-1973) (Hayatı Edebi Kişiliği ve Eserleri)”, *Atatürk Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi*, sy.: 25, Erzurum, 1999.

Yoluktâş, Ahmed Semâ, *Felsefetü'l-İstişrâk ve Eseruhâ fî'l-Edebi'l-Mu'âsır*, Kahire, 1974.

Zeydân, Corcî, *Târihu Âdâbi'l-Luğati'l-'Arabiyye*, I-IV, Kahire.

DİZİN

- Abû' ve Ebnâ*, 87.
Abbâs Hilmi, 27, 46.
Abbâs Paşa (I.), 10, 11.
Abbâsiler, 71, 78, 151.
Abduh, Şeyh Muhammed, 19-22, 25-28, 31, 38, 40, 54, 136, 158.
Abdullah en-Nedim, 26.
Abdurrahman er-Râfiî, 46, 47.
Abdurrahmân eş-Şehbender, 62, 90.
Abdülazîz Fehmi, 47, 48, 60.
Abdülhamid Hamdi, 47.
Abdülhamid, 77, 79.
Abdüllatif el-Miktâbî, 47.
Abdünnâsir, Cemal, 66.
Abid İshâk, 26.
Âbidin Sarayı, 38, 41.
Addâs Mescidi, 141.
el-'Adl, 41.
Adli Yeken Paşa, 29, 50-52.
Afgânî, 20, 21, 28, 29, 37, 40.
Afgânistan, 19.
Afrika, 23, 62, 71, 91.
Afrudit, 38, 110.
Abbâru'l-Yevm, 66.
Ahmed Abdulkâdir, 41.
Ahmed Fâris eş-Sidyâk, 15, 17.
Ahmed Heykel, 151, 152, 157.
Ahmed Lütfi es-Seyyid, 26, 28, 31-33, 40-42, 44-47, 51, 52, 60, 79, 92, 158.
Ahmed Şevki, 54, 68, 78, 132, 133.
Akabe Körfezi, 39.
Akabe Mescidi, 141.
Akdeniz, 13.
Ali Mâhir Paşa, 64-66.
Ali Mahmud Abdürâzık, 57, 156.
Ali Mahmud Tâhâ, 111.
Ali Şa'râvî, 47, 48.
Allah (cc.), 2, 3, 22, 38, 87, 98, 103, 124, 129, 134, 142-145, 147, 148, 150.
Allenby, 49, 53.
Almanya, 56, 92, 105.
Amerika, 16, 47, 49, 102.
Amerikan Üniversitesi, 57.
Anatole France, 59, 80, 159.
Anayasal Reform Partisi, 27.
Anglo-Mısır, 18.
Antere, 81, 83.
Apollo, 111.
Arabistan, 11, 142.
Arap (lar), 3, 6, 7, 9, 14-17, 19, 22, 23, 31, 32, 58, 70, 71, 78, 79, 90, 95, 99, 100, 102, 108, 109, 111, 114, 141, 142, 145, 147, 149, 150.
Arap Edebiyatı, 14, 15, 35, 67, 69, 70, 72, 78, 82-86, 117, 132, 158, 159.
Arap Nesri, 79.
Arap Rönesansı, 14.
Arap Şiiri, 78, 80, 85, 95.
Arapça, 2, 3, 6, 7, 9, 10, 14-17, 22, 26, 32, 33, 42, 61-63, 67, 68, 71-74, 76, 77, 79, 85, 89, 91, 99, 123, 134, 140, 161.
Aristoteles, 28, 51, 86.
Arnavut, 5.
Assuan, 61.
Asya, 62, 91.
Aşağı Mısır, 28, 35.
Aşeratü Eyyâm fi's-Sûdân, 69, 133.
Âşûrî, 72.
Avamca, 17, 161.
Avrupa, 2-4, 6, 7, 9-13, 15, 16, 18, 20, 25, 26, 29, 33, 37, 41, 42, 45, 50, 56, 58, 66, 73, 82, 83, 85, 93-95, 97, 98, 102, 111, 113, 121, 122, 128, 131, 140, 158, 161.

- ‘Ayn Varaka, 15.
 Azîz Mirhem, 48, 50.
 Bâbiâli, 4-6, 11, 13, 18.
 Barton, Richard, 140.
 Bârûdî, 19, 68, 78, 132.
 Bedr Meydant, 142.
 Berkîn, 47.
 Bethowen, 126, 133.
el-Beyân ve'l-Tebyîn, 41.
 Beyrut, 15, 17.
bi A'mâliküm Tü'cerûn, 87.
 Bismark, 126.
 Bonaparte, Napolyon, 1-5, 7, 126, 147, 153.
 Bor Sa'îd, 56.
 Bordeaux, Henry, 122.
 Bourgeois, Léon, 43.
 Bourget, Paul, 80, 122.
 Britanya, 11, 18, 36, 37.
 Bulâk, 6, 12.
Burkhat (Burhat), 140.
 Butrus el-Bustânî, 15.
 Butrus Ğâlî Paşa, 42, 133.
 Câd Butrus Câd, 57.
 Câhız, 41, 69, 71, 75, 77, 79, 160.
 Cambridge, 15.
 Carlyle, Thomas, 41, 70, 158.
 el-Cebertî, 3, 153.
 Cebrâil (as.), 151.
 Cemâliyye Okulu, 36.
 Cenevre, 115.
 Cengiz Han, 147.
el-Cerîdetü'l-İttihâd, 54.
el-Cevâib, 17.
 Cezayir, 9.
 Champollion, 102.
 Chesterfield (Lord), 7.
 Clot, 3.
 Comte, 28, 29, 110.
 Congregation De Propaganda Fide Koleji, 13.
 Corci Zeydân, 109, 117.
 Cresy, 3.
 Cromer(Lord), 21, 27, 42.
 Danişwây, 27, 28.
 Dârü'l-'Ulûm, 62.
 Darü'l-Kütüb, 52.
 Dârü'l-Kütübî'l-Mısriyye, 13.
 Davud Berekât, 46.
 Dekahliye İdare Meclisi, 44.
 Dekahliye, 35.
 Demokrat Parti, 48-50, 52.
 Dermenghem, 58, 134.
 Desûkî Abaza Bey, 52.
 Diller Okulu (Medresetü'l-Elsun), 7, 11, 12.
ed-Dîn ve'l-Vatan, 87.
 Diyâb b. Ğanem, 81.
 Dostoyevski, 80.
 Dryden, 107, 108.
 Dumas, Alexander, 81.
 Durkheim, 29.
el-Ebtâl', 41.
 Ebû Bekr, 146, 151.
 Ebû Nuvâs, 68.
 Ebû Temmâm, 68.
 Ebu Zeyd, 81.
 Ebu'l-'Alâ' el-Ma'arrî, 93.
 Ebu'l-Abbâs el-Mahzûmî, 140.
 Edison, 145.
 Eġânî, 41, 82.
el-Ehrâm, 21, 46, 50.
Elfü Leyle ve Leyle, 83.
el-Emâlî, 41.
 Emevîler, 73, 78, 151.
Emile, 80, 83.
 Emîn er-Rifâ'î, 92.
Emsâl, 41.
 Endülüs (lüler), 71-73, 78.
Epikür, 80.

- Er, Rahmi, 88.
 Ethics, 28.
 Ezher, 4, 6, 7, 12, 22, 25, 33, 62.
 Ezrakî, 140.
 Farâh Antûn, 117.
 Fars, 71.
 Fârûk (Kral), 59, 65, 66, 153.
 Fâtımiler, 73.
 Ferîd Bey, 43.
fî Menzili'l-Vahy, 64, 139, 145.
 Filistin, 49, 65, 100.
 Firavun (lar), 9, 10, 23, 31, 54, 63, 88, 90, 94, 97, 98, 100, 102, 104, 105, 130, 144, 155, 159, 161.
 Fischte, 70, 71.
 Fransa, 1, 3, 4, 6, 7, 9, 10, 18, 19, 26, 27, 37, 42, 43, 45, 46, 59, 62, 67, 81, 84, 90, 106, 108, 113, 121, 153, 159.
 Fransızca, 3, 26, 49, 74, 92, 123.
 Fuâd (Kral), 59, 60.
 Gautier, Margueritte, 123.
 Gibb, Sir Hamilton, 17, 85, 120, 121, 123.
 Güzel Sanatlar Fakültesi, 63.
 Hâfız Afîfî, 52.
 Hâfız İbrahim, 58, 76, 78, 79.
 Hafız Ramazan Paşa, 60.
 Hafnî Bey, 58.
Hâkezzâ Hulikat, 66, 154, 155.
 Halep, 13.
Hamâsiyyât, 78.
 Hamd Bâsil, 47.
 Hanotaux, Gabriel, 45.
 Hasan Abdürrâzık Paşa, 52.
 Hasan Neş'et Bey, 53.
 Hasan, Attâr, 4, 7.
 Hasaneyn Paşa, 60, 61.
Havâtur fi'n-Nakd, 111.
Hayâtü Muhammed, 58, 64, 109, 114, 134, 142, 145, 151.
Hayy b. Yakezan, 83.
 Hegel, 108.
 Herakl (eitos), 149, 150.
 Herder, 105.
 Hristiyan (lık-lar), 9, 13-15, 17, 19, 24, 26, 43, 57, 99, 100, 102, 125, 131, 134, 135, 137, 143, 161.
Hızbü'l-Ummeh (Ümmet Partisi), 28, 40, 33, 42.
Hızbü'l-Vatan (Vatan Partisi), 20, 25, 27, 37, 43.
 Hicaz, 59, 138, 140.
 Hidiv Lisesi, 36.
 Hidiv Üniversitesi, 36.
 Hidiv, 11, 13, 22, 27, 38, 41.
 Hindistan, 19, 37.
 Hıra Dağı-Mağarası, 141.
 Hiyeroglif, 72, 99, 102.
 Homeros, 82, 105.
 Hourani, Albert, 26, 31, 34.
el-Hubbu A'mâ, 88.
 Hukuk Doktorası, 36, 115, 152.
 Hukuk Okulu, 28.
Hükümü'l-Hevâ, 88.
 Hür Mısırlılar Derneği, 52.
Hürriyye (Essays on Liberty), 41.
 Hüseyin Rüşdü Paşa, 49, 51.
 I. Dünya Savaşı, 28, 117.
 I. Gustave le Bon, 29.
 I. Psommttek, 9.
 I. Selim, 1.
 II. Abbâs, 121.
 II. Dünya Savaşı, 46, 64, 65.
 II. Mahmut, 5.
 III. Selim, 5.
el-İkâdü'l-Ferîd, 82.
 Institut d'Egypte (Mısır Kurumu), 3.

- Irak, 149.
 el-'İyâsî, 140
 İbn 'İyâs, 153.
 İbn Cerîr, 64.
 İbn Tufeyl, 83.
 İbnu'l-Mukaffa', 71, 160.
 İbrahim (as), 138, 150, 151.
 İbrahim Abdülkadir el-Mâzinî, 57, 156.
 İbrahim el-Helbâvî, 40.
 İbrahim Paşa (Başbakan), 53.
 İbrahim Paşa (Hidiv), 11, 14.
 İbrahim Rifat Paşa, 140.
 İbrahim Yazıcı, 14.
 İbrânî, 72.
 İkinci Küme, 4.
 İlyada, 82.
 İncil, 14.
 İngiliz Edebiyatı, 96, 106, 110.
 İngiliz, 1, 4, 11, 20-22, 26, 27, 32, 33, 36,
 37, 39, 41, 43, 46, 50, 53, 62, 65, 66,
 67, 81, 94, 106, 107, 116, 125, 131,
 133, 140, 153.
 İngiltere, 47-51, 56, 59, 65, 81, 90, 92, 153.
 İsâ (as), 134, 150.
 İsfehânî, 41.
 İshâk (as), 150.
 İskender, 147.
 İskenderiye, 2, 5, 11, 51.
 İslâm Cemiyeti, 42.
 el-İslâm ve'l-Usûlü'l-Hükûm, 54.
 el-İslâm ve'n-Nasrânîyye, 40.
 İsmâil (as), 138, 150.
 İsmail Paşa, 11, 12, 18, 133.
 İsmail Sabrî Paşa, 133.
 İsmail Sabrî, 78.
 İsmail Sıdkı Paşa, 55-58, 65.
 İsmailiyye, 66.
 İsrail, 65.
 İstanbul, 1, 17, 19, 46.
 İsviçre, 94, 98, 124.
 İtalya(n) , 1, 6, 12, 32, 44, 90, 94.
 İttihâd Partisi, 53, 55.
 İzzî, 88, 109, 110.
 Japonya, 28.
Juornal des Débats, 21.
 Kahire Üniversitesi, 49.
 Kahire, 2, 5, 11, 20, 28, 36, 48, 49, 57, 119,
 128, 154, 157.
 Kâlî, 41.
Kamehyah Kadın, 123.
 Kartaca, 90.
 Kâsım Emîn, 10, 28, 38, 42, 79, 133, 158.
 Katolik, 13.
 Kavala, 5
Keffâratü'l-Hubb, 86.
 Kefr Ğannâm, 35.
Kelîmü's-Semân, 25.
Kıssas Mısıriyye, 86, 157.
 Kitchener (Lord), 44.
Kleopatra, 133.
 Kondominyum, 18.
 Kuba Mescidi, 141.
 Kur'ân-ı Kerîm, 36, 72.
 Kübrâ, 64.
 Küttâb (Sıbyân Mektebi), 36.
 L'Islamisme et la Science, 21.
La Dette Publique Égyptienne, 115.
La Gançonne, 59.
La Scienza Nuova, 105.
 Lamartin, 123.
 Latin, 72.
 Lebîb Fikrî İbrahim, 146.
Les Annales, 96, 110.
 Liberal (Meşrutiyet Partisi), 51, 53, 56, 59.
 Liberalizm, 28, 52.
Lillâhi fî Halkıhi Şuûn, 88.
Livâ, 25, 27, 28, 37, 39, 41.
 Lübnan (lı), 13-16, 19, 46, 53.

- Lyon, 48.
 Mahmud Sâmî el-Bârûdî, 19, 78, 132.
 Makrar Barajı, 133.
 Malta, 49.
 Mansûr Fehmî, 48.
 Mansûre, 45, 46, 48, 49, 116.
 Marconi, 145.
 Margaret, Hektor, 59.
 Marsilya, 49, 130.
 Marsot, 7.
 Mârûnî, 13, 15.
 Matbaa, 3, 6, 12.
 Medine, 141.
 Medrese, 26.
 Mehcer (Göç) Edebiyatı, 16.
 Mehmet Ali Paşa, 5, 6, 9, 11, 12, 16, 45
 Memdûh Heykel, 55, 128, 129.
 Memlûklar, 1-3, 5.
Menâhicü'l-Elbâbi'l-Mısrıyye fî Mebâhici'l-Âdabi'l-'Asriyye,
 Mescid-i Nebevî, 141.
 Mesih, 126.
 el-Meydânî, 41.
 Mısır Anayasası, 157.
 Mısır Bankası, 34.
 Mısır Cemiyeti, 42, 44.
 Mısır Edebiyatı, 68.
 Mısır Müzesi, 63.
 Mısır Tarihi Eserler Müzesi, 63.
 Mısır, 1-4, 6, 8-11, 13, 18, 22, 23, 25-28, 31,
 32, 34, 38-40, 42, 44-48, 50, 51, 53,
 59, 60, 62-65, 80, 83, 84, 86, 87, 90-
 95, 98-102, 110, 115, 119, 121, 131,
 133, 140, 147, 152-154, 156, 159,
 161.
 Mısırlı (lar), 2, 3, 7, 9, 10, 12, 13, 19, 24,
 26-28, 30-33, 37, 38, 40, 42-44, 48,
 52, 53, 63, 66, 67, 84, 87, 90, 92, 95,
 98, 100-103, 108, 110, 113, 116, 117,
 120, 121, 124, 132-134, 137, 152,
 161, 162.
 Midhat Yeken Paşa, 52.
 Mikâil (a.s.), 151.
 Mill, John Stuart, 41, 158.
 Milli Kütüphane, 29.
 Milliyetçilik, 2, 14, 16, 25, 26, 31, 32, 36, 40,
 144, 153, 158.
 Milner (Lord), 50.
 Mina House, 53, 155.
Mir'âtü'l-Harameyn, 140.
Mîrâs, 87.
 Misyoner (lik), 13, 14, 34, 57, 58, 135, 137,
 161.
 Modernizm, 14, 15, 22.
 Monte, 80
 Montesquieu, 7.
 Montreaux, 60.
 Muhammed 'Allûba, 47.
 Muhammed Abdullah 'Inân, 57, 156.
 Muhammed Kadri Paşa, 133.
 Muhammed Kerîm, 117.
 Muhammed Lebîb el-Bettûnî, 140.
 Muhammed Mahmud Paşa, 52, 56, 58, 65.
 Muir, William (Sir), 138.
 Murassafî, 25.
 Mûsâ (as), 150, 151.
el-Musarver, 66.
 Musset, Alfred de, 123.
 Mustafa Abdurrâzık, 48, 77.
 Mustafa Kâmil, 25-28, 31, 37, 38, 40, 42,
 122, 133.
 Mustafa Sâdık er-Râfî, 108.
 Mutrân, Halil, 79, 90, 133.
el-Mürşidü'l-Emîn li'l-Benât ve'l-Benîn, 10.
 Müslim b. Velîd, 68.
Müzekkirât fî's-Siyâseti'l-Mısrıyye, 151, 152.
 Nâcî, 111.
 Nehhâs Paşa, 56, 60, 65.

- Nûh (as), 151.
Osmân b. Affân, 151.
 Osmanlı, 1, 2, 4, 5, 11, 13, 25, 27, 32, 37, 39, 134, 153, 154.
 Oxford, 15, 56.
Ömer el-Fârîk, 64, 147, 150, 151.
 Ömer Tosun, 48.
 Panislamizm, 22, 25, 32, 37.
 Paris Harp Akademisi" (L'ecole de l'etat major), 12.
 Paris, 9, 15, 36, 43, 48, 49, 56, 59, 93, 94, 113, 115, 117, 120, 130, 152, 161.
 Peygamber, 3, 8, 58, 109, 135, 138, 140-142, 145, 146, 150, 162.
 Protestan (lar), 14, 15, 124.
Râ'yetü'l-Hâûr, 88, 110.
Ra'sû'l-Çarî, 83.
 Racine, 7.
 Raffaello, 126.
 Ramsey McDonald, 53.
Ravşatü'l-Medâris, 17.
 Renan, Ernest, 21, 29.
Resmî Gazete, 16.
 Restoration, 107.
er-Rahletü'l- 'Iyâşîyye, 140.
er-Rahletü'n-Nâsırıyye, 140.
Risâletü'l-Tevhîd, 21.
 Riyâz Paşa, 21.
 Roma, 3, 71, 80, 82, 83, 90, 94, 99, 101, 121, 131, 134, 149.
 Rousseau, Jean J., 7, 8, 28, 45, 49, 80, 82, 83, 123-127, 159.
 Rousset, 3.
 Rum, 13.
 Rüşdü Paşa, 49, 51.
 Sa'd Zeghlûl, 20, 29, 42, 47-51, 53, 55, 56, 60.
 Sâbir, Abdüddâyim, 87.
 Said Paşa, 11, 12.
es-Sâk Ale's-Sâk fî mâ Hüve'l-Feryâk, 15.
 Samu, James, 26.
 Scott, Walter, 81, 92.
 Selâme Mûsâ, 10, 29, 75, 89.
 Semhûdî, 140.
Semirâmis, 110.
 Sen Nehri, 94.
 Senbulâvîn, 35.
 Servet Paşa, 28, 51, 55.
 Sevr Dağı, 141.
es-Sevratü'l-Fransîyye, 41.
Sevratü'l-Edeb, 68, 80, 88, 92, 110, 111, 120, 130, 160.
Seyf b. Zî Yezzen, 83.
 Seyyid Nevfel, 146.
 Sezar, 55, 147.
 Shelley, 133.
es-Siddîk, Ebû Bekr, 64.
 Sıdkı Paşa, 28, 55, 57, 58, 65.
 Sıptîler, 150.
 Sicilya Krallığı, 4.
es-Siyâsetü'l-Mısriyye ve'l-İnkılâbü'd-Düstûrî, 56, 156.
es-Siyâsetü'l-Üsbû'yye, 55, 58, 92, 111.
Sıyeru İbn-i Hişâm, 58.
Social Conctract (Toplumsal Sözleşme), 7.
Solidarite (et-Tezâmun), 43.
 Spencer, Herbert, 25, 29, 41, 151, 158.
 Staël, Madame de, 106.
 Sudan, 10, 11, 32, 51, 118, 130, 133, 140.
es-Sufûr, 47.
 Suriye (li), 4, 11, 13, 15-17, 19, 26.
 Süleyman Paşa, 133.
 Süveyş Kanalı, 12, 18, 44, 59, 66.
 Sylvestre de Sacy, 10
Şâhidü'l-Melik, 87.
 Şâm, 93, 149.
 Şemsü'l-Müşrike, 28.
 Şerif Paşa, 19.

- Şeyh el-Merâğî, 62.
es-Şeyh Hasen, 88.
 Şeyh Nâsîf el-Yazıcı, 14, 15.
Şifâü'l-Garam bi Ahbâri'l-Mescidi'l-Harâm, 140.
 Tâba, 39.
 Taberî, 64, 68.
 Tâhâ Hüseyin, 29, 47, 54, 67-69, 77, 79, 93, 111.
Tahîsü'l-İbrîzî li Telhîsi'l-Bârîzî, 9, 11.
Tahrîru'l-Mer'e, 22, 38, 39.
 Tahtâvî, Rifâ'a Râfî', 7-11, 13, 16, 17, 28, 31.
 Tâif, 141.
 Taine, Hippolyte A., 45, 51, 105-110, 117, 132, 133.
 Talat Harb, 33.
Târîhu Mekke, 140.
Terâcimu Mısıryye ve Garbiyye, 40, 110, 115, 124, 132.
 Tercüme Kalemi, 7.
 Tevfîk el-Hakîm, 10.
 Tevfîk Paşa, 18, 21, 133.
The Pilgramege to Mecca and Madîna, 140.
 Tîmar, 5.
 Tîber, 93, 94.
 Tolstoy, 80.
 Toulon (limanı), 1.
 Trablus, 90.
 Tût 'Anh Âmûn, 54, 99, 101, 159.
 Türk, 1, 2, 5, 32, 37, 39, 44.
 Türkçe, 6, 7.
 Türkiye, 27, 37, 100, 132.
 Urâbî Paşa, 19, 21, 22, 26, 33, 103, 153.
Üsrulü's-Sâniye, 87.
el-Üstâz, 22.
el-V'akâid-ul-Mısıryye, 16, 21.
V'efâu'l-V'efû, 140.
 Vefd Partisi, 29, 47, 49, 65.
 Vefdliler, 51-54.
 Velîyyüddin Yeken, 92.
 Vicdâniyyât, 78.
 Vico, 105.
 Voltaire, 7, 80, 126.
 Wilson, 47, 49.
 Wingate, Reginald (Sir), 48.
 Yahudi, 24, 25, 100, 150.
 Yak'ûb (as), 150.
Yedü'l-Kader, 87.
 Yukarı Mısır, 7, 18.
 Yunan (lı), 9, 12, 71, 72, 80, 82, 83, 90, 101, 102, 114, 131.
 Yunan Felsefesi, 7, 71.
 Yunan Medeniyeti, 114.
 Yunanistan, 82.
Zeyneb, 85, 88, 92, 115-117, 121, 159.
Zikrâ Ebil-'Alâ, 93.
Zîr Sâlim, 83.
 Zola, Emile, 80.

ÖZGEÇMİŞ

1976 yılında Mersin ilinin Mut ilçesinde dünyaya geldi. Öğrenimine önce Mut İlköğretim Okulunda, daha sonra da Mut İmam Hatip Lisesinde devam etti. 1994 yılında Erzurum Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesini kazandı ve bu Fakülteden 1998-1999 yılında mezun oldu. Aynı yıl Arap Dili-Belâgatı dalında Yüksek Lisans yapmaya hak kazandı.

Evli ve bir çocuk babası olan Mustafa Köse halen Erzurum Merkez okullarından Güzelova İlköğretim Okulunda Sınıf Öğretmeni olarak görev yapmaktadır.

